

માનવ-સંબંધો

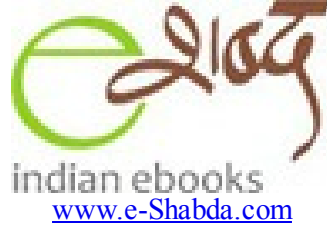

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

માનવ-સંબંધો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Manav-Sambandho
Articles by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2005
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-837-2
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

જે લોકોએ અણગમતી પત્નીઓ સાથે તથા
જે પત્નીઓએ અણગમતા પતિઓ-પુરુષો સાથે
પૂરી વફાદારીથી જીવન પાર પાડ્યું હોય
તેવાં પતિ-પત્નીઓને... !

—સચ્ચિદાનન્દ

જીવન ઉપર સૌથી મોટો પ્રભાવ સંબંધોનો પડતો હોય છે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સંબંધો તો બંધાતા જ હોય છે અને તૂટતા પણ હોય છે. સંબંધોનું બંધાવું અને તૂટવું એ સુખ-દુઃખનું મહત્ત્વનું ઘટક છે. સંબંધોની બાબતમાં માણસનો સ્વભાવ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. ઉગ્ર, ચંચળ, તિતાલી, વહેમી સ્વભાવવાળા લોકો સંબંધોને સ્થાયી રૂપ આપી શકતા નથી. તેમના સંબંધો ક્યારે તૂટશે તે કહી શકાય નહિ. જેના સ્વભાવમાં ધીરજ, ગંભીરતા, ક્ષમા વગેરે ગુણો હોય છે, તેના સંબંધો વધુ સમય સ્થિર રહેતા હોય છે. કેટલાક લોકો મરણ-પર્યંત તો ઠીક મરણ પછી પણ સંબંધ સાચવતા હોય છે. આ લોકોને મહાન સમજવા જોઈએ. કેટલાક સંબંધોને તોડી નાખવા પણ હિતકારી હોય છે. કુસંગમાં પડેલો માણસ કુસંગીનો સંબંધ તોડી નાખે તો તેથી તેનું કલ્યાણ જ થાય.

શકટાત્ પંચ હસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનઃ।

હસ્તિ હસ્ત સહસ્રેણ દેશત્યાગાત્ દુર્જનાત્॥

અર્થાત્ ગાડાથી પાંચ હાથ દૂર રહેવું, ઘોડાથી દશ હાથ, હાથીથી હજાર હાથ દૂર રહેવું. પણ કોઈ દુર્જન હોય તો તેનાથી દેશત્યાગીને બીજા દેશમાં ચાલ્યા જવું.

આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ, જીવનમાં કોઈ કોઈ વાર દુર્જનનો પણ સંગ થઈ જાય છે. કોઈ માણસ ઉપર “દુર્જન” એવું નામ લખ્યું હોતું નથી. દેખાવે તો દુર્જન અને સજ્જન બન્ને એકસરખા લાગતા હોય છે. પણ સમય આવ્યે બન્નેનાં ખરાં સ્વરૂપ પ્રગટ થતાં હોય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જીવનના મહત્ત્વપૂર્ણ થોડાક સંબંધોની ચર્ચા કરી છે. તે પણ સર્વથા પૂર્ણ તો ન જ કહી શકાય. તો પણ તેમાંથી કદાચ કોઈને થોડું પણ જ્ઞાન મળે અને તેનું કલ્યાણ થાય તો મને આનંદ થશે.

મારી સમજણ પ્રમાણે કોઈની પણ સાથે સામે ચાલીને સંબંધ બાંધવા નહિ. કદાચ અનિચ્છાએ પણ સંબંધ થઈ જાય તો તેને અત્યંત ગાઢ બનાવવો નહિ. જેમ જેમ તમે વધુ ને વધુ નજીક આવતા જાવ તેમ તેમ સંબંધમાં પ્રગાઢતા આવતી જાય. કદાચ ગાઢ સંબંધ બંધાઈ જાય તો તેને જીવનભર નિભાવવો. કદાચ આવો ગાઢ સંબંધ નિભાવી ન શકાય અને તૂટવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ નીચી કક્ષાએ ન જવું. નીચી કક્ષા એટલે કે ચારિત્ર્યહીન ન કરવું, વ્યક્તિ કે વ્યક્તિનાં સ્વજનોની આબરૂ ઉપર હાથ ન નાખવો. આ હીનકક્ષાની નીચતા હોય છે. એબ ઢાંકે તે મહાન છે. એબ હોય ને ખુલ્લી કરે તે નીચ છે. પણ એબ ન હોય અને છતાં શત્રુતાવશ એબ ઊભી કરે તે તો અતિનીચ છે. તેનું મોઢું જોવાથી પણ પાપ લાગે.

નીતિકારે કલ્પું છે કે:

“પ્રાણઘાતાત્ યશોઘાતો બલિયામ્”

અર્થાત્ કોઈના પ્રાણ હરવા તેના કરતાં તેનો યશ (આબરૂ) હરવો તે તેથી પણ વધુ પીડાદાયક છે.

જે લોકો (ખાસ કરીને પતિ-પત્ની) અણગમતા માણસો સાથે પણ પૂરી વફાદારીથી જીવનભર સંબંધ નિભાવે છે તેમની સહનશક્તિને વંદન.

જે લોકો દેવ જેવા પુરુષો (અથવા સ્ત્રીઓ)ની સાથે રહીને બધા લાભ મેળવીને પણ પીઠ પાછળ સતત ઘા કરતા રહે છે તે અધમમાં પણ અધમ છે.

પ્રત્યેક રામને એક હનુમાન મળતો હોય છે પણ પ્રત્યેક જિસસને એક જુડાસ પણ મળતો હોય છે, જે નિર્દોષ જિસસને ફાંસીના માંચડે જડાવી દેતો હોય છે. હનુમાન પૂજાય છે. જુડાસ પૂજાતો નથી, નિંદાય છે. માણસોમાં પણ કાંઈક આવું જ બનતું હોય છે. અત્યંત નજીક આવેલા માણસો જ્યારે દગાબાજ કે ગદાર નીકળતા હોય છે ત્યારે કોઈનું જીવન કોઈ માંચડે લટકી જતું હોય છે. પરમાત્મા સજ્જનોને આવા લોકોથી બચાવે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું મૂળ તો “નર-નારીના સંબંધો”વાળા પુસ્તકમાં રહેલું હતું. તેમાં મારે જુદા-જુદા સંબંધોની ચર્ચા કરવી હતી પણ પ્રભુએ એક જ સંબંધ ઉપર કલમ ચલાવી. જેથી નર-નારીના સંબંધોની તો થોડીક ચર્ચા થઈ શકી પણ બીજા સંબંધોની ચર્ચા રહી ગઈ.

સમયાન્તરે બીજા સંબંધોની પણ ચર્ચા કરવાની પ્રેરણા થઈ અને આ પુસ્તક લખી શકાયું.
આમાંની ઘણી વાતો વાચકને ઘટતી આવી શકે છે. કારણ કે આપણે બધા જ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સંબંધોમાં સંકળાયેલા છીએ. આવી ઘટતી વાતોથી વ્યક્તિ ધારે તો સારો બોધપાઠ લઈ શકે છે. સો વાતની એક વાત, માણસ ગમે ત્યાં હોય, ગમે તેની સાથે તેના સંબંધ હોય, તેણે કદી હલકટ કક્ષાએ જવું નહિ. બને તેટલી ઊંચી ભૂમિકાએ રહેવું.
પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, મારી માફક હવે વૃદ્ધ થયા છે. બરાબર દેખાતું પણ નથી તેમ છતાં જે ધગશ અને પ્રેમથી તેઓ પ્રૂફ વગેરે જુએ છે તે માટે તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર.
ભાઈશ્રી મનુભાઈ શાહ ગૂર્જર પ્રકાશનનું સુકાન સંભાળે છે, જે દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ પ્રગતિ કરતું જાય છે. મારાં પુસ્તકો વધુમાં વધુ લોકો સુધી પહોંચે તેવી તેમની પણ ઇચ્છા રહે છે, જેથી તેઓ ઓછી કિંમતે લોકો સુધી પુસ્તકો પહોંચાડે છે તે માટે તેમનો પણ આભાર.
અંતે તો જે કાંઈ થયું છે કે થઈ રહ્યું છે તે પરમાત્માની કૃપાનું જ પરિણામ છે. એટલે તેને તો શત શત વંદન જ કરવાનાં હોય.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ

1-9-2005

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,
પેટલાદ-દંતાલી,
જિ. આણંદ-ગુજરાત
ફોન: 02697-252480

*

1. માતા અને બાળકનો સંબંધ

માનવ-સંબંધોનું નામ જ સંસાર છે. તમે કેટલા સુખી અથવા દુઃખી થયા છો કે થાવ છો તે તમારા સંબંધો અને તમારા સ્વભાવ ઉપર આધાર રાખે છે. સ્વભાવ તો મોટા ભાગે સુધારી શકાતો નથી, તે તમારા જીનમાં અંકિત થયેલો હોય છે. આ જીનમાં અંકિત થવું એ જ વિધાતાનો લેખ છે. બીજી તરફ સંબંધો બાંધવા—છોડવામાં તમે કેટલાક અંશે સફળ થઈ શકતા હો છો. તમારે કોને નોકર કે શેઠ બનાવવો તેમાં તો સફળ થઈ શકો છો પણ કોને માતા કે પિતા બનાવવાં તેમાં તમારું કશું ચાલતું નથી. તમારો સમાજ પ્રગતિશીલ છે એટલે તમે કોને પતિ કે પત્ની બનાવવાં. તે તો નક્કી કરી શકો છો પણ તમારે કોને ભાઈ કે બહેન બનાવવાં તે નક્કી કરી શકતા નથી. એટલે બધા જ સંબંધોમાં માણસ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે નિર્ણયો કરી શકતો નથી.

એમ કહી શકાય કે બે પ્રકારના સંબંધો હોય છે: 1. માણસે પોતે જાતે બાંધેલા અને 2. ઈશ્વરે અથવા પરિસ્થિતિએ બાંધી આપેલા. માણસે પોતે બાંધેલા સંબંધો બધા જ કાયમ કાયમ માટે સુખ આપનારા જ હોય છે તેવું ન કહી શકાય. ઘણી વાર માણસ પોતે જ પોતાના બાંધેલા સંબંધોથી દુઃખી પણ થતો હોય છે. તો કેટલીક વાર પોતાના તોડેલા સંબંધોથી પણ દુઃખી થતો હોય છે. સંબંધ ઓછામાં ઓછા દ્વિપક્ષીય હોય છે. ઘણી વાર બહુપક્ષીય પણ હોય છે. એટલે સંબંધની સફળતા-નિષ્ફળતા કે તેને સ્થાયી કે કાલિક બનાવવામાં બીજો પક્ષ પણ જવાબદાર હોય છે. તમારે સંબંધ બાંધવો છે, પણ બીજો પક્ષ તૈયાર નથી. તમારે સંબંધ તોડવો છે પણ બીજો પક્ષ તૈયાર નથી. એટલે બધા સંબંધોમાં માત્ર તમારું જ ધાર્યું થતું નથી. જ્યાં માણસનું ધાર્યું ન થાય ત્યાં માણસ દુઃખી થતો હોય છે, અને જ્યાં બધું જ ધાર્યું થયા કરે ત્યાં સુખી થતો હોય છે. બધું જ પોતાનું ધાર્યું થાય તેવું જીવન ભાગ્યે જ જોવા મળશે. જો ખરેખર આવી જ પરિસ્થિતિ હોય તો સંબંધહીન જીવન કેમ ન જીવવું? આ પણ શક્ય નથી. કારણ કે માણસ સંબંધ વિનાનો રહી શકતો નથી. તે જ્યાં જાય ત્યાં સંબંધો થઈ જ જતા હોય છે.

કોઈ તીવ્ર વૈરાગ્યમાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને એકાકી થઈ જાય તો પણ આવાસ-આહારાદિના નિમિત્તે પણ સંબંધ થઈ જ જવાનો. કેટલાક વૈરાગ્યવાનો આ માટે સતત ભ્રમણ કરતા રહે છે. કારણ કે એક જ જગ્યાએ સ્થાયી કે વધુ રહેવાથી સંબંધો બંધાતા રહે છે. એક રાત રહ્યા ને ચાલતા થયા, જેથી થોડોક જ સંબંધ થાય અને તે ભુલાઈ જાય. ક્ષણિક સંબંધોનાં મૂળ ઊંડાં નથી હોતાં. મળ્યા, જુદા પડ્યા અને ભૂલી ગયા. પણ આવું જીવન એક પ્રકારનું ભયભીત જીવન બની જતું હોય છે. ક્યાંય કોઈની સાથે સંબંધ ન બંધાઈ જાય આવો ભય સતત રહ્યા કરતો હોય છે. આ ભયથી તે સતત નાસતો ફરતો રહે છે. આવા માણસોની પાછલી જિંદગી બહુ દુઃખમાં વીતતી હોય છે. જે કોઈના નથી થયા તેનું કોઈ થતું નથી. જ્યારે તેને આવાસ—આહાર અને આધારની જરૂર હોય છે, ત્યારે તેનું કોઈ હોતું નથી. તે વધુ ને વધુ પરાવલંબી તથા એકાકી થઈને દુઃખી જીવન જીવતો હોય છે.

ગુણ-કર્મ વિનાના મોટા ભાગના ત્યાગી—વૈરાગી જીવો પાછલી જિંદગીમાં આવું જ દુઃખી જીવન જીવતા જોવા મળશે. ધર્મવ્યવસ્થાના કારણે કદાચ યુવાનીમાં તો તે સતત ભ્રમણ કરતા રહીને સંબંધ વિનાના રહી શકે છે, પણ પાછલા જીવનમાં જ્યારે તેવું નથી થઈ શકતું ત્યારે તેમને પણ આવાસ-આહાર અને અપેક્ષાઓ માટે લાચારી ભોગવવી પડતી હોય છે. હા, જો વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ધર્મવ્યવસ્થાથી આવાસ-આહાર વગેરે મળી રહેતાં હોય તો લાચારી ઓછી થઈ શકે છે. તો પણ પરાવલંબિતા અને પરોપજીવિતાની સ્થિતિ સુખદ ન કહેવાય. એટલે સંબંધોથી દુઃખી થવાય છે, માટે બધા સંબંધો કાપી નાખો કે છોડી દો અને મમત્વ વિનાના થઈને માત્ર એકાકી રહો તે માર્ગ યોગ્ય નથી. કોઈ પણ ભોગે પરાવલંબી અને પરોપજીવી જીવન જીવવાની વ્યવસ્થા સ્વીકારવી ન જોઈએ. આ દુઃખદાયી વ્યવસ્થા છે. સ્વાભિમાની વ્યક્તિ પરાન્નભોજી થઈને સુખી ન હોઈ શકે. આવા સંસ્કારો શત્રુ-બાળકોને પણ ન મળે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉત્તમ સંસ્કારોનું પ્રથમ પગથિયું છે ‘પોતાનો રળેલો રોટલો ખાજે—ભલે તે લૂખો કે સૂકો હોય, પણ તે જ ખાજે.’ જેને આવા દૃઢ સંસ્કારો મળ્યા છે અને જામ્યા છે તે જ માણસ બાકીના બધા સુસંસ્કારોથી શોભાયમાન થતો હોય છે. જેમને પરાન્નભોજી થવાના સંસ્કારો મળ્યા હોય છે તે કદી ઉત્તમ પુરુષો થઈ શકતા નથી.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ કે બે પ્રકારના સંબંધોમાં કુદરતસહજ પ્રાપ્ત થયેલા અને પોતે કે સ્વજનો દ્વારા બાંધેલા સંબંધો. આવા બે

પ્રકારના સંબંધોમાં કુદરતસહજ પ્રાપ્ત થયેલા સંબંધોનો વિચાર કરીએ.

પૂર્વે કહ્યું તેમ કોને માતા કે પિતા બનાવવાં માણસને આધીન નથી. જે સંબંધ પોતાને આધીન ન હોય પણ કુદરતસહજ થયો હોય તેને પુરુષાર્થ ન કહેવાય તેને પ્રારબ્ધ કહેવાય, દૈવ કહેવાય કે નસીબ કહેવાય. ભલે આ શબ્દોની વ્યાખ્યા-પરિભાષા જુદી-જુદી કરાય, પણ તે પુરુષાર્થ તો નથી જ. એમ કહી શકાય કે પોતાના જન્મમાં જ જેનું કશું ચાલતું નથી તે પ્રારંભથી જ અન્યનિયંત્રિત થઈ જાય છે. આમ જુઓ તો જીવનની ઘણી પ્રક્રિયાઓ અન્યનિયંત્રિત ચાલતી હોય છે.

એક કુંવારી કે વિધવા સ્ત્રીને મા નથી થવું, મા થવાનાં ભયંકર પરિણામોથી તે ધ્રૂજી ઊઠે છે. તો પણ વાસનાનો પ્રચંડ આવેગ તેને મા બનવાની ફરજ પાડે છે. તે પરનિયંત્રિત છે. તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેને મા બનવું પડે છે. આવી જ રીતે એક પરણેલી સ્ત્રીને મા બનવું છે પણ બની શકતી નથી. તેનામાં કે તેના પતિમાં કાંઈક ખૂટે છે, તે મા થવા માટે ઝૂંપી કરે છે. સેંકડો ધાર્મિક અને ભૌતિક ઉપાયો, પુરુષાર્થો કર્યા પછી પણ તે મા બની શકતી નથી. પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કર્યો હોવા છતાં પણ તે પરિણામ મેળવી શકતી નથી. આ બતાવે છે કે પુરુષાર્થની પણ એક સીમા હોય છે. તમે લાખ પુરુષાર્થો કરીને પણ બધું જ મેળવી શકતા નથી. કારણ કે તમારી એક સીમા છે. આવી સીમાનાં જ્ઞાન-ભાન અને સ્વીકાર થાય તો માણસ મિથ્યા અભિમાનમાં રાચતો બંધ થાય.

આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આપણા જીવન સાથે કુદરતની એક વ્યવસ્થા પણ ચાલી રહી છે, જેમાં આપણો બહુ પુરુષાર્થ ચાલતો નથી. તેમ છતાં થોડીક માત્રામાં કોઈક ક્ષેત્રમાં ચાલી પણ શકે છે. આ જીવનનો પરાજય નથી પણ વાસ્તવિકતા છે. માનો કે કુદરતી વ્યવસ્થામાં પણ તમારો પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ ચાલતો હોત તો શું થાત? તમે પ્રાણવાયુ વિના પણ જીવન જીવવા લાગ્યા હોત. તો તમે સૂર્ય-ચંદ્ર-નક્ષત્રો-વૃષ્ટિ-સમુદ્ર વગેરે બધાં જ ક્ષેત્રોમાં પોતાનું ધાર્યું કરી શક્યા હોત. જો આવું સામર્થ્ય તમારામાં આવે તો પરિણામ ભયંકર આવી જાય. એકની ઇચ્છા સૂર્યને ઊગતો કરવાની થાય તો બીજાની ઇચ્છા તેને આથમતો કરવાની થાય. અને માત્ર આવા હુકમ કરનારા બે જ માણસો નથી, કરોડો છે. હવે સૂર્યને શું કરવું? બહુ મોટી અવ્યવસ્થા થઈ જાય. એટલે કુદરતી વ્યવસ્થામાં આપણું કશું ચાલતું નથી તે જ ઉત્તમ છે. કુદરત સાથેના આપણા સંબંધો આ રીતે આપણા પુરુષાર્થની સીમા બાંધે છે.

આપણા બીજા સંબંધોમાં આપણો પુરુષાર્થ ચાલે છે. કોઈ નરનારી કુદરતી પ્રચંડ આવેગોમાં સહવાસી થયાં અને બાળકનો જન્મ થયો. સારું થયું. સૃષ્ટિનો કમ ચાલુ રહ્યો. હવે માતા અને બાળકના સંબંધમાં કુદરત અને માનવીય એમ બન્ને સંબંધો કામ કરે છે. માના હૃદયમાં કુદરતે પ્રચંડ મોહનો આવેગ મૂક્યો છે. એટલે તેનાં પ્રેમ-વહાલ-ત્યાગ-સમર્પણ બધું જ બાળક તરફ વળી જાય છે. મા બનેલી સ્ત્રી અને માતૃત્વ વિનાની સ્ત્રીમાં એક મુદ્દાનો ભેદ જોવા મળશે. માનો પ્રેમ-વહાલ બાળક તરફ વળવાના કારણે પુરુષ તરફનું આકર્ષણ ઓછું થઈ જાય છે. વિચારેલી કૂતરી, કૂતરાને શોધતી નથી. આકર્ષણ ઓછું થવાથી તેની વાસના પણ ઓછી થઈ જાય છે. તેની વાસના ફરી પાછી ત્યારે જાગે છે જ્યારે કુદરત તેને માતા થવાની ભૂમિકા આપે છે. અર્થાત્ તે ફરીથી રજસ્વલા થાય છે. કુદરત તેને માત્ર એક જ વાર માતા બનાવીને અટકી જવા નથી માગતી, તે ઇચ્છે છે કે તે લાંબો સમય સુધી માતા થયા કરે. હા, માતૃત્વ બંધ કરવાની વ્યવસ્થા પણ કુદરતે કરી જ છે. અમુક ઉંમર થતાં જ તેનું રજોદર્શન બંધ થઈ જાય છે. હવે તે ઇચ્છે તો પણ માતા ન થઈ શકે. માનો કે મોનોપોઝની વ્યવસ્થા ન કરી હોત તો શું થાત? ધરતી ઉપર ઊભા રહેવાની જગ્યા ન મળત, એટલાં બાળકો થયા કર્યા હોત. જેણે માતૃત્વ શરૂ કર્યું તેણે જ માતૃત્વ અટકાવી પણ દીધું. હવે તેના ખોળામાં એટલાં બધાં બાળકો છે કે તે કંટાળી—થાકી ગઈ છે. હવે તેને નવાં બાળકો નથી જોઈતાં. ફરી ફરીને તે પ્રસૂતિની પીડા ભોગવવા તૈયાર નથી.

પશુ-પક્ષીઓ બાળકોની જવાબદારી થોડા સમય પૂરતી જ સ્વીકારે છે. દૂધ છૂટ્યું અને પગભર થયાં કે બસ, માતા તેમનાથી છૂટી જાય છે. માણસ એવું નથી કરી શકતો. પ્રત્યેક પશુ-પક્ષી ઉપર કોઈને કોઈ એકાદ શિકારી હોય છે જેથી તેમનું નિયંત્રણ આપોઆપ થઈ જાય છે. તેમની સંખ્યાનું આપોઆપ નિયંત્રણ થઈ જાય છે. માણસો પણ વર્ષો પહેલાં યુદ્ધોમાં અને રોગોમાં બહુ મરાતાં એટલે તેમનું પણ નિયંત્રણ થઈ જતું. પણ વિશ્વવ્યાપી નિયંત્રિત રાજવ્યવસ્થા (યુનો) ઊભી થઈ જેથી યુદ્ધો ઓછાં થઈ ગયાં અને વિજ્ઞાનના વિકાસથી ઘણા—સામૂહિક વિનાશ કરનારા—રોગો અટકી ગયા કાં પછી ઘણા ઓછા થઈ ગયા. આવાં અનેક કારણોથી મનુષ્યોનો મૃત્યુદર ઘણો ઓછો થઈ ગયો. તેનાં સારાં પરિણામોની સાથે એક બહુ મોટું હાનિકર પરિણામ એ આવ્યું કે પૃથ્વી ઉપર વસ્તી વધી ગઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસો જ માણસો. આ માણસો વધ્યાં તે માનવ-પુરુષાર્થથી વધ્યાં છે. એમ કહો કે તેણે કુદરતી વ્યવસ્થામાં પોતાની પ્રભાવશાળી વ્યવસ્થા ઉમેરી

તેથી વધ્યાં છે. પણ હવે પ્રશ્ન એ છે કે નાવની ક્ષમતા કરતાં બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ-પચીસ ગણાં માણસો નાવમાં ચઢી બેઠાં છે. હવે નાવનું શું થશે?

એક ખાસ મુદ્દો યાદ રહે કે આ પ્રચંડ વસ્તીવધારો એવા વર્ગમાંથી થતો હોય છે, જે પછી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, ધનધાન્ય અને બીજી બધી સક્ષમતાથી રહિત હોય છે. પ્રચુર સંતતિ અને દરિદ્રતા સાથે બીજા દોષોને ઘણો મેળ હોય છે. આવી અનાવશ્યક-હાનિકારક વસ્તી વધવાથી ઘણા માનવીય પ્રશ્નો ઊભા થતા હોય છે. જેમકે ચોરી-લૂંટ, બળાત્કાર વગેરે... તમે ધ્યાન દઈને તપાસ કરશો તો દેખાશે કે જ્યાં પ્રચુર વસ્તીવધારો હશે ત્યાં અપરાધનો સ્તર ઘણો ઊંચો હશે. જે દેશોમાં વસ્તીવધારો માપમાં જ હોય છે ત્યાં અપરાધનું પ્રમાણ પણ ઘણું ઓછું હોય છે. વસ્તીવધારાથી માણસે જ ઊભો કરેલો પ્રશ્ન અત્યારે વિકરાળ બનતો જાય છે. અને તેવા દેશો તેનાં પરિણામો ભોગવી રહ્યા છે. પણ માણસ એમ જલદી હાર માને તેવો નથી. તેણે સંતતિ-નિયમનની યોજના શરૂ કરી.

એ પણ ધ્યાન દેવા જેવી વસ્તુ છે કે આ સંતતિ-નિયમનની યોજના પેલા નિયંત્રિત વસ્તીવાળા દેશોએ જ શરૂ કરી, જેમને વસ્તીવધારાનો બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. તેમણે જ કહ્યું કે વસ્તીવધારો અટકાવો, નહીં તો પૃથ્વી ઉપર નરક ઊભું થઈ જશે. જે લોકો કુરકુરિયાંની માફક વસ્તી વધાર્યા કરતાં હતાં તેમને તો પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગમાં કે નરકમાં રસ જ ન હતો. તે તો પેલા દૂર-દૂરના આકાશમાં ક્યાંક સ્વર્ગ—નરક જોતા હતા. ખરેખર તો તેમને ભાન જ ન હતું. તે ભૂતકાળપ્રેમી હતા. તેમને ભવિષ્ય દેખાતું જ ન હતું. કેટલાક તો વસ્તીવધારાને પણ પરમેશ્વરની મરજી માનતા હતા તો કેટલાક વળી વસ્તીવધારાના દ્વારા દેશો ઉપર રાજસત્તા સ્થાપિત કરી લેવાની યોજનામાં રત હતા. તેમને ખબર ન હતી કે તે પૃથ્વી ઉપરનું નરક સર્જી રહ્યા છે. તમારી ઈચ્છા થાય તો એવો મહોલ્લો જોવા જજો જ્યાં પ્રચંડ વસ્તીવધારો થઈ રહ્યો છે. તમને જીવતું નરક જોવા મળશે. વસ્તીને નિયંત્રિત કરનારાં યુદ્ધો અને રોગો તમે પુરુષાર્થ કરીને અટકાવ્યાં, હવે થનારા વસ્તીવધારાને પણ તમારે પુરુષાર્થ કરીને અટકાવવો જ જોઈએ. જે માન્યા તે સુખી થયા, અહીં જ સ્વર્ગ રચ્યું. જે ન માન્યા તેમના બૂરા હાલ થયા, અહીં જ નરક રચ્યું. હવે બેકારી, દરિદ્રતા, ઝૂંપડપટ્ટી અને બીજાં હજારો દુઃખો ભોગવી રહ્યા છે. નવાઈની વાત તો જુઓ કે નિયંત્રિત વસ્તીવાળા દેશો અને પ્રજા, પેલા પ્રચુર વસ્તીવાળા દેશો અને પ્રજાનું પોષણ કરી રહ્યા છે. વિજય પાંચ પાંડવોનો થતો હોય છે, સો કૌરવોનો નહિ.

ફરી પાછા મૂળ વાત ઉપર આવીએ. પૂર્વે કહ્યું તેમ માતા અને બાળકનો સંબંધ કુદરતી અને માનવીય એમ બન્ને પ્રકારનો હોય છે. બાળકનો જન્મ થતાં પહેલાં જ કુદરતે માતાના સ્તનમાં દૂધની વ્યવસ્થા કરી છે. માતાનાં સ્તન દૂધથી ભરાયાં છે અને ફાટ-ફાટ થઈ રહ્યાં છે. કુદરતી પ્રેરણાથી બાળક તેને ચૂસે છે અને તેના મૂખમાં દૂધ આવે છે. સ્તનપાન કરતી વખતે માતા અને બાળક બન્નેને આનંદ થાય છે. સેક્સના આનંદ કરતાં પણ માતાને બાળકને સ્તનપાન કરાવવાનો આનંદ વધુ મળે છે. આ આનંદથી જ તે લાંબો સમય સેક્સના આકર્ષણથી મુક્ત રહી શકે છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા ઉપર માણસે પોતાની અલગ વ્યવસ્થા નિર્મિત કરી. સ્તનપાનથી સ્તન ઢીલાં થઈ જાય છે અને યૌવન ઓછું થઈ જાય છે એટલે સ્તનપાન કરાવવાનું બંધ કરો. હવે બાળકને બોટલનું દૂધ પિવડાવવાનું શરૂ થયું. સ્તનના દૂધ ઉપર બાળકનો જન્મજાત અધિકાર હતો, તેનો હક હતો તે માનવીય વ્યવસ્થા દ્વારા છીનવી લેવામાં આવ્યો. ચાલો, યૌવનસુખ તો રહ્યું ને? ના, એવું પણ નથી, કુદરતે વળતો ફટકો માર્યો, હવે સ્તન-કેન્સરનો રોગ વધી ગયો. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ કાં તો સ્તન-કેન્સરથી કે પછી ગર્ભાશયના કેન્સરથી પીડાવા લાગી. સ્તનપાન કરાવવાથી કદાચ સ્તન ઢીલાં થઈ જવાનાં હતાં પણ હવે તો મૂળમાંથી જ સ્તન કઢાવી નાખવું પડ્યું. અથવા મૃત્યુને શરણ થવું પડ્યું.

જ્યાં જ્યાં માણસ કુદરતનો દ્રોહ કરે છે ત્યાં ત્યાં તેને ભયંકર પરિણામ ભોગવવાં જ પડે છે. સ્તનપાન ન કરાવનારી સ્ત્રીની કામવાસના ભડકે બળે છે. ખરેખર તો આવા ભડકાનો તાપ મેળવવા તો સ્તનપાન બંધ કરાવ્યું હતું. કામવાસનામાં પુરુષ થાકતો હોય છે, સ્ત્રી કદી થાકતી નથી. ડાહ્યો પુરુષ, પોતાની ઓકાત સમજતો હોય છે. કુદરતી વ્યવસ્થા દ્વારા તેને જે રાહત મળતી હોય છે, તે તેણે પોતાના જ દ્વારા તોડી નાખી. હવે તે થાકી જાય છે. આવી વાસનાના ભડકે બળતી સ્ત્રીના ભડકા બુઝાવી શકતો નથી. આવી સ્ત્રી ભડકા બુઝાવવા ફાંફાં મારે છે. તેમાં જો કોઈ હાથ આવી ગયું તો તે તરફ વળી જાય છે. તેને પોતાના જ ભડકા બાળી રહ્યા છે. તેને તેનો પતિ ઓલવી શકતો નથી એટલે નોકર-ચાકર-મિત્ર કે દુશ્મન જે કોઈ નજીક હશે અને જેનો સંપર્ક સરળ-સહજ હશે ત્યાં તેનું તન અનુકૂળ થઈ જશે. આ તેની મજબૂરી છે. કુદરતદ્રોહનું આ પરિણામ છે. મોટા ભાગે આવા જ લોકો જુદી-જુદી ક્લબોનો આશરો લેતા હોય છે. આ પ્રશ્નોનો

ઉકેલ નથી. પહેલાં પ્રશ્નોને વિકૃત કરો અને પછી તેના રાક્ષસી કદને નાથવા વિકૃત પ્રયત્નો કરો. પરિણામે ફરી પાછો એક ભયંકર પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. જુદા જુદા સંપર્કોથી જાતજાતના “યૌનરોગો” ફૂટી નીકળે છે. બાળકનો કુદરતસહજ હક ડુબાડવાથી અને સ્થિર યૌવનનની લાલસાથી આવાં પરિણામ આવી શકતાં હોય છે. એટલે ઉચિત અને ઉત્તમ એ છે કે કુદરતસહજ માર્ગે ચાલીને બાળકને સ્તનપાન કરવા દેવાય.

બાળકનો બીજો હક્ક છે માનું વહાલ પ્રાપ્ત કરવાનો. મા, વહાલની મૂર્તિ છે. બાળક અને મા જ્યારે પરસ્પરમાં વહાલ કરતાં હોય છે, ત્યારે તે ક્ષણો હજાર સ્વર્ગો કરતાં પણ વધુ સુખદાયી બની જતી હોય છે. આ વહાલની સર્વોચ્ચ ક્ષણો સ્તનપાન વખતે આવતી હોય છે. ગાયને ધાવતું વાછરડું જોજો. બોટલનું દૂધ પિવડાવનારી માતા આવું સુખ પામી શકતી નથી. ઊલટાનું મા-બાળકનો સેતુ સ્તનપાન હતો તે તૂટી જવાથી બીજા સેતુઓ પણ ગૌણ બની જતા હોય છે. માને નોકરી કરવી છે. માત્ર કુટુંબની આર્થિક આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવા જ નહિ, પણ પોતાની વ્યક્તિગત આર્થિક સ્થિતિ દૃઢ બનાવવા તથા તેના દ્વારા કુટુંબ અને પતિ ઉપર સર્વોપરિતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે. જે લોકો આર્થિક લાચારીથી નોકરી વગેરે કરતાં હોય છે, તે મોટા ભાગે નોકરી ઉપર પણ બાળકોને સાથે રાખતાં હોય છે, કદાચ સાથે નથી રાખી શકતાં તો સંયુક્ત કુટુંબમાં તેમનો વહાલપૂર્વક ઉછેર થતો હોય છે. પણ જે લોકો કશી પણ આર્થિક લાચારી ન હોવા છતાં નોકરી-ધંધો કરે છે તે બાળકોને પૂરતું વહાલ આપી શકતાં નથી. તેમનાં બાળકો બેબીસીટરમાં ઊછેરે છે.

અમેરિકામાં એક સજ્જનના ત્યાં જવાનું થયું. તેમના દીવાનખાનામાં એક બાળક બેઠું હતું. ઘરનાં વૃદ્ધ ભાવિક બહેને મને માળા અર્પણ કરી. મેં પેલા બાળકને તે પ્રેમથી પહેરાવી દીધી. પણ પેલા દંપતીના ચહેરા ઉપર કશો આનંદ-ઉમંગકો ન દેખાયો. પછી વાતવાતમાં તેમણે કહ્યું કે આ બાળક અમારું નથી પણ બાજુના ઘરવાળાનું છે. તેની મમ્મી જોબ કરવા ગઈ છે. સાંજે પાછી આવશે. ત્યાં સુધી બેબીસીટરમાં મારે તેને સાચવવાનું છે. હવે મને ખ્યાલ આવ્યો કે મેં માળા પહેરાવી તોયે આ દંપતીને ઉમંગકો કેમ ન આવ્યો? કારણ કે તે બાળક તેમનું ન હતું. અને બાળક પણ કશી ઉત્સુકતા વિના વૃદ્ધની માફક ગંભીર ચહેરે બેઠું હતું. કારણ કે સામા પક્ષને વહાલ ન હતું. બાળક પણ વહાલની ભાષા જાણે છે. કેટલી મોટી લાચારી કે વહાલસુખ છોડીને માને જોબ કરવા જવું પડે છે. જીવન જ્યારે અર્થપ્રધાન થાય ત્યારે વહાલની માત્રા આપોઆપ ઓછી થઈ જતી હોય છે. એટલે દૂધની માફક વહાલ ઉપર પણ બાળકનો અધિકાર છે. જો તે તેને ન મળતું હોય અથવા કહો કે માના દ્વારા તેને અવરોધવામાં આવ્યું હોય તો તે અપરાધ છે.

બાળક સંસ્કારી અને ઘડાયેલું બને તે માની જવાબદારી છે. તેની ફરજ છે. જો તે પોતાની ફરજ ચૂકે અને બાળક સંસ્કારહીન કે કુસંસ્કારી બનાવે તો અપરાધ છે, સંતાનદ્રોહ છે. બાળકને સંસ્કારી બનાવવાનો સીધો રસ્તો પોતે જાતે સંસ્કારી થવામાં છે. સ્વયં પોતાનાં આચરણોથી સંસ્કાર નંખાતા હોય છે. સંસ્કારહીન કે કુસંસ્કારી માતા બાળકને સંસ્કારી બનાવી શકે નહિ. એટલે લોકો સંસ્કારી કન્યા શોધતા હોય છે. રૂપાળી પણ સંસ્કાર વિનાની કન્યા કરતાં ઓછી રૂપાળી પણ વધુ સંસ્કારવાળી કન્યા પસંદ કરવી હિતાવહ છે. તે માટે માત્ર કન્યાને જ જોવાની પર્યાપ્ત નથી. તેનાં માતા-પિતા તથા કુટુંબ-કુળને જોવાં પણ જરૂરી છે.

માતાનો સંબંધ બાળકની સાથે વહાલભર્યો-સંસ્કારભર્યો, આદર્શભર્યો હોવો જોઈએ. આ તેનું કર્તવ્ય છે. માત્ર જન્મ આપીને જ વાત પૂરી નથી થતી, પાલન-પોષણની સાથે તેનું યોગ્ય ઘડતર કરવું એ પણ તેની જવાબદારી જ છે. પરમેશ્વરે માના હૃદયમાં બાળક ઉપર જે પ્રેમ મૂક્યો છે તેનાથી તે પાલનપોષણ તો કરતી જ હોય છે. પણ જો તે પોતે ઘડાયેલી નહિ હોય તો કદાચ ઘડતર નહિ કરી શકે. એટલે તેનું પોતાનું પણ ઘડતર થયેલું હોવું જરૂરી છે.

યોગ્ય ઘડતરથી બાળક ધર્મપરાયણ, કર્તવ્યપરાયણ, વિવેકી—વિનયી બને છે. અમારા આશ્રમમાં આવનારા ઘણા લોકો પોતાનાં દ્વિચક્રીવાહનો દરવાજા વચ્ચે જ મૂકતા હોય છે. સવારથી સાંજ સુધી તેમને ટોકવા પડે છે. કારણ કે તેમનાં વાહનોથી બીજાનાં વાહનો માટે રસ્તો અવરુદ્ધ થઈ જાય છે. આ ઘડતરનો અભાવ છે. આવી જ રીતે છોકરાંઓને ચોકલેટ આપીએ તો તેનાં કાગળિયાં જ્યાં ત્યાં નાખી દે છે. કચરો વધારે છે. આના કારણે આખો દેશ ગંધાતો થઈ જાય છે. આપણી છાપ સ્વચ્છ પ્રજાની નથી, કારણ કે કચરો ક્યાં નાખવો તેનું ઘડતર બચપણથી જ માતા-પિતાએ કર્યું નથી. પોતે પણ આવી જ રીતે ગમે ત્યાં કચરો નાખી દે છે. આવાં તો અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય કે બાળક અણઘડ જ રહી જતું હોય છે.

ઘણી વાર શિક્ષિત લોકો પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અણઘડ જ દેખાતા હોય છે. મારે ત્યાં એક વાર એક મંત્રી આવેલા. તેઓ જ્યાં બેઠા

હતા તેની બાજુમાં જ પુસ્તકોનો ઘોડો હતો. તરત જ તેઓ એક પછી એક પુસ્તક કાઢવા અને ફેંદવા લાગ્યા. આ બરાબર ન કહેવાય. પહેલાં તેમણે પૂછવું જોઈએ. પરવાનગી લેવી જોઈએ. ક્યાં થૂંકવું, ક્યાં બેસવું, ક્યારે બોલવું, કેટલું બોલવું આ બધું ઘડતરથી આવતું હોય છે. મોટા ભાગના માણસો મળવા આવતા, પછી કાર્યો પતી ગયા પછી પણ ઊઠતા નથી અને વિદાય થતા નથી. તેઓ બેસી જ રહે છે. લાંબો સમય સુધી આવી રીતે અર્થહીન બેસી રહેવું તે યોગ્ય નથી. કામ પતે કે તરત જ વિદાય થવું જોઈએ. કોઈનો નકામો સમય બગાડવો ન જોઈએ. ઘણા લોકો કશી સૂચના આપ્યા વિના જમવાના સમયે જમવાની ઇચ્છાએ આવી પહોંચતા હોય છે. આ પણ યોગ્ય નથી. આવા માણસો અણગમતા થઈ જતા હોય છે. તે કોઈ કામ કરાવવા આવ્યા હોય તો તેમનું કામ થતું નથી. કારણ કે તે અપ્રિય બની ગયા હોય છે. સમય માગીને આવવું અને સમયસર જ આવવું તથા કાર્ય પત્યા પછી માનપૂર્વક વિદાય થવું એ સભ્યતા છે. અણઘડતાથી અસભ્યતા પ્રગટતી હોય છે જે વ્યક્તિને કદરૂપી બનાવે છે. તમારો વ્યવહાર સુંદર અને ગમતો હોવો જોઈએ. ઘડાયેલો માણસ લોકોનું મન મોહી લે છે. અણઘડ માણસ લોકોનાં મનને ઉદ્વિગ્ન કરી નાખે છે. પોતાની નાની સરખી ભૂલ થઈ હોય તો પણ ક્ષમા માગવી એ ઘડતર છે. મોટી ભૂલ કરીને પણ ક્ષમા તો ન માગવી પણ ઉપરથી તોછડાઈ બતાવવી એ અણઘડતા છે. આ આચારિક કદરૂપાપણું છે. માતા અને પિતા આવી આચારિક કદરૂપતાથી બાળકને મુક્ત રાખી, આચારિક સુંદરતા ખીલવી આપે તે તેમની જવાબદારી છે. પરસ્પરની વાતચીતમાં મીઠી અને શિષ્ટાચારયુક્ત વાણી બોલવી, યોગ્યતા પ્રમાણે નમસ્કાર કરવા, આવકાર આપવો એ ઘડતર છે. સંતપરંપરામાં તો જે પહેલો નમે-પ્રણામ કરે, હાથ જોડે તેને મહાન માન્યો છે. પણ સંતપરંપરા અને કટ્ટર સાંપ્રદાયિક પરંપરામાં આચારિક ભેદ રહેતો હોય છે. એક પોતાનાં આચરણો દ્વારા પોતાની નિરભિમાનિતા અને નમ્રતા બતાવતો હોય છે, જ્યારે બીજો વગરયોગ્યતાએ દંભ અને આડંબરનો દેખાવ કરતો હોય છે. તેના મનમાં “હું મોટો છું” તેવો મિથ્યા ગર્વ બેઠો હોય છે જેથી કદરૂપો આચાર કરતો હોય છે.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, કબીર, નાનક વગેરે અનેક સંતપરંપરાના મહાપુરુષોએ પોતાને દાસાનુદાસ થઈને રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, જેથી તેમના સાધુ-સંતો અત્યંત નમ્રતાભર્યો વ્યવહાર કરતા હોય છે. જો તમારે પરસ્પરમાં પ્રેમભાવથી રહેવું હોય તો વિનય-વિવેકભર્યો વ્યવહાર કરવો જ જોઈએ. એટલું જ નહિ, જો તમારે નિરહંકારી થઈને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવી હોય તો પણ “હું મોટો છું.” એવી મિથ્યા અહંકારી વૃત્તિ, ત્યાગવી જ જોઈએ. યોગ્ય ઘડતરના અભાવે આવું થતું હોય છે.

બાળકને વીરતાના સંસ્કાર આપવા જોઈએ. ઘરમાં વીરપુરુષોનાં ચિત્રો રાખવાં જોઈએ તથા વારંવાર વીરગાથાઓનું શ્રવણ કરવું-કરાવવું જોઈએ. બાળકને રમવાનાં રમકડાંમાં પણ કેટલાંક શસ્ત્રો રાખવાં જોઈએ, જેથી તેને શસ્ત્રો પ્રત્યે રસ જાગે. તે નમાલો ન બને. તે માટે શક્ય તેટલા બધા જ ઉપાયો કરવા અને સંસ્કારો આપવા જોઈએ. તેને વારંવાર ભૂત-બાવો-સિપાઈ વગેરે નામોથી બિવડાવવો ન જોઈએ. સાથે સાથે તે ગુંડાગીરી કે આતંકવાદી ન થઈ જાય તેની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. તે નિર્દોષ જીવ-જંતુઓનો હિંસક ન બને તેની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ.

ઘરમાં આદર્શ પતિવ્રતા અને વીરાંગના સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો રાખવાં જોઈએ. તેનાં ઉમદા ચરિત્રો અને વીરગાથાઓ સંભળાવતાં રહેવાં જોઈએ. સતત આવા પ્રસંગોથી બાળકનું બ્રેઈનવોશ થતું હોય છે. એથી જીવનભર તેનામાં સંસ્કારો દઢ થઈ જતા હોય છે. બાળક બહુ ભગતડું ન થઈ જાય તેની પણ કાળજી રાખવી હિતાવહ છે. તેનામાં ભક્તિભાવ-ઉપાસના વગેરે આવે તે જરૂરી છે. પણ સાથે સાથે તે કર્મયોગી બને તે પણ જરૂરી છે. તે પુરુષાર્થવાદી બને અને કર્મઠ જીવન જીવે તેવા સંસ્કારો નાખવા જોઈએ. આળસુ-પ્રમાદી-પ્રારબ્ધવાદી કે જ્યોતિષવાદી ન થઈ જાય. કોઈ નડતર કે વહેમીલાં કર્મકાંડોમાં રસ લેતો ન થઈ જાય તે પણ જરૂરી છે. માતા પોતે જો અંધશ્રદ્ધાળુ હશે તો બાળકમાં પણ અંધશ્રદ્ધાના સંસ્કાર આવી જશે. એટલે માતા-પિતા પોતે અંધશ્રદ્ધાથી મુક્ત થાય તે જરૂરી છે. પણ સાથે સાથે તે શ્રદ્ધાળુ બને તે પણ જરૂરી છે. શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાનો ભેદ સમજવો જોઈએ. વિરોધ અંધશ્રદ્ધાનો હોય, શ્રદ્ધાનો નહિ. શ્રદ્ધા એ ઉચ્ચ જીવનનો મૂલાધાર છે. બાળકને નાસ્તિકતાથી બચાવવું જોઈએ. તે માટે જરૂરી છે કે તે નાસ્તિકતાના સંસર્ગથી દૂર રહે. માતા-પિતા પોતે પણ આવા સંસર્ગોથી દૂર રહે.

બાળકને સાહસવૃત્તિની પ્રેરણા આપવી જોઈએ. યાત્રાઓ કે પ્રવાસોમાં તેને સાથે લઈ જવું, દશ્યોની અસર તેના ઉપર પડતી જ હોય છે. સમૂહસ્નાન, પર્વતારોહણ, નૌકાયાત્રા વગેરે દશ્યો તેને બતાવવાં જોઈએ તથા તેવું કરવાની પ્રેરણા પણ આપવી જોઈએ. તેને તરવાની

કળા, ઘોડેસવારી, દોડવું, વ્યાયામ, લાઠી, તલવાર, બંદૂક કરાટે વગેરે ઉંમર પ્રમાણે જરૂર શિખવાડવું જોઈએ. તે એકલો પાંચને ભારે પડે તેવું તેનું શરીર બને તેવી રમતો શિખવાડવી જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિઓ સ્ત્રીને આશીર્વાદ આપતા: “વીરપ્રસૂભવ” અર્થાત્ વીર બાળકોને જન્મ આપનારી થા. કાળે કરીને ધર્મ બદલાયો, સંસ્કારો બદલાયા, વીરતાની જગ્યાએ નમાલાપણું વધારનારી અહિંસા આવી એટલે શસ્ત્રવિરોધી તથા સાહસવિરોધી વૃત્તિઓ ખિલવવામાં આવી. આવી વૃત્તિઓથી બાળકો અને તેમાંથી થયેલા યુવાનો બીકણ વૃત્તિવાળા—નમાલા થવા લાગ્યા, જેથી વિદેશી અને વિધર્મીઓને આકાન્તા થવાનું તથા અધિકાર જમાવવાનું ફાવી ગયું. આવનારી નવી પેઢી આવી ન થાય તે માટે મૂળભૂત ઉપદેશો બદલવાની જરૂર છે.

વીરતા વિનાની પ્રજા કદી આઝાદી ભોગવી શકે નહિ. તેના નસીબમાં ગુલામી જ લખાયેલી હોય છે. જે ધર્મો વીરતાપ્રેરક નથી હોતા ઊલટાના કેટલાક અંશે કાયરતાપ્રેરક બની જતા હોય છે તે પ્રજાનું હિત નથી કરતા. તેનાથી રાષ્ટ્ર બળવાન નથી બનતું. આવા ધર્મોને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. ધર્મ, પ્રાર્થના વગેરે ઉત્તમતાઓ શિખવાડે તેની સાથે વીરતા પણ શિખવાડે તે જરૂરી છે. આતંકવાદ અને ગુંડાગીરી, વીરતાથી જ રોકી શકાશે. વીરતા વિનાની પ્રજા આપોઆપ આતંકવાદી અને ગુંડાગીરીનો શિકાર થઈ જતી હોય છે. હિંસક જાનવરો પણ શિકાર માટે દુર્બળ પશુઓને પસંદ કરતાં હોય છે. જે પશુઓ બળવાન હોય છે તથા સમૂહમાં રહેતાં હોય છે ત્યાં હિંસક પશુઓ ફાવતાં નથી હોતાં. એટલે બાળકને વીર અને બળવાન તો બનાવો સાથેસાથે સમૂહમાં એકતાથી રહેનારું પણ બનાવો. સમૂહ ના તૂટે, એકતા ન તૂટે તેની કાળજી હમેશાં રહે.

હિન્દુપ્રજાને દુર્બળ કરનારાં તત્ત્વો ઘણાં છે. જેમાં તેની પાસે દૃઢ એકતાવાળો સમૂહ નથી તે પણ છે. એકતા અને સમૂહને તોડનારાં તત્ત્વોમાં હજારો સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો વગેરે છે, જે પ્રજાનું વિભાજન જ વિભાજન કરાવે છે. બીજું મહત્ત્વનું તત્ત્વ કોમવાદ અથવા જાતિવાદ છે. હજારો સંપ્રદાયો અને હજારો જાતિઓમાં વહેંચાયેલી હિન્દુપ્રજા સરવાળા વિનાની બાદબાકી કે ભાગાકારના ગણિતથી જીવન જીવે છે, જેથી તે દુર્બળ બની છે. નવી પ્રજાને આવાં કૃત્રિમ વિભાજનોથી મુક્ત કરવી જોઈએ. આવાં વિભાજનો કરનારા ધર્મગુરુઓને પૂજ્ય નહિ પણ પ્રજાના શત્રુઓ માનવા જોઈએ. આ શત્રુઓ, વિભાજનમાં પણ વિભાજન અને તેમાં પણ વિભાજન કરાવીને પોતાનું તરભાણું તો ભરે છે પણ પ્રજાને દુર્બળ બનાવીને માર ખાતી કરી મૂકે છે. એક તો આ લોકો પ્રજામાં વીરતા કે સાહસવૃત્તિ જગાડતા નથી, તેવી પ્રેરણા જ નથી આપતા. એટલે પ્રજા ધર્મના દ્વારા નમાલી બને છે, તો બીજી તરફ નમાલી પ્રજાના પણ ટુકડેટુકડા કરી નાખે છે જેથી તે વધુ ને વધુ દુર્બળ બને છે. આવનારી નવી પ્રજા અર્થાત્ બાળકને આવાં વિભાજનોથી બચાવવા માટે તેમનામાં સમૂહ અને એકતાના સંસ્કાર નાખવા જોઈએ. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તે વિભાજિત ન બને. વિભાજકોનો શિકાર ન બને તે જોવું જરૂરી છે. હવે તો બાળકના કાનમાં જન્મતાં જ મંત્ર ફૂંકવાનો—“વીરતા પરમો ધર્મ:” “એકતા પરમો ધર્મ:”. બાળકમાં પ્રામાણિકતા અને વચનપાલનના ગુણો ભરાય તેટલા ભરવાના. માતા-પિતાએ બાળક આગળ કદી પણ જુદું બોલવું નહિ, કારણ તેમના જુદાણાથી બાળક જુદું બોલતાં શીખે છે. આવી જ રીતે વાયદો કરીને તેનું પાલન ન કરવાનું પણ શિખવાડવું નહિ. જે શક્ય હોય તેનો જ વાયદો કરવાનો અને તેને બરાબર પૂરો કરવાનો. જો આ બન્ને તત્ત્વો બાળકમાં બરાબર જામે તો તે ઉત્તમ નાગરિક થઈ શકે છે. વાતવાતમાં જુદું બોલનારો અને વારંવાર વાયદો તોડનારો કદી ઉત્તમ નાગરિક ન થઈ શકે. તે લબાડ જ થાય. ભારતમાં લબાડોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એનાથી ભારતની છબિ બદસૂરત બને છે.

બાળકને કામાતુર બ્રહ્મચારીઓથી બચાવવાનાં. સતત કામવાસનાને અવરોધીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો પ્રયત્ન કરનારાની કામવાસના ક્યારે ભડકો થઈ ઊઠે તે કહેવાય નહિ. આવી સ્થિતિમાં તે સંપૂર્ણ સુધ-બુધ ખોઈ બેસે છે અને પછી જે હાથમાં આવે તેની સાથે વાસના ઉતારે છે. સારામાં સારો માણસ પણ વાસનાના ક્ષેત્રમાં ભરોસાપાત્ર ન કહેવાય. કારણ કે વાસનાને આંખ નથી હોતી. એટલે બાળકોને કામાતુર બ્રહ્મચારીઓથી બચાવવાં જરૂરી છે. તેમાં પણ કેટલાક રીઢા થઈ ગયેલા માણસોથી તો દૂર જ રાખવાં. સંયમી સમાજ માટે લગ્નસંસ્થા જરૂરી છે. લગ્નજીવન વિનાનાં માણસો ઉત્તમ સંયમી સમાજ રચી શકે નહિ. એટલે એકાકી જીવન કે બ્રહ્મચર્યવાળા જીવનને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ નહિ. કોઈ ખાસ મહત્ત્વના હેતુ માટે એકાકી કે બ્રહ્મચારી જીવન જીવે તો ઠીક છે, પણ તેનાં ટોળાં ઊભાં ન કરવાં જોઈએ.

2. પિતા અને બાળકનો સંબંધ

માતા, બાળકમાં સંસ્કારનું સીંચન કરે છે તો પિતા તેનું ઘડતર કરે છે. ઉત્તમ સંસ્કારોથી સંસ્કારાયેલું બાળક ઉત્તમ બને છે, પણ જો તેનું ઘડતર પણ ઉત્તમ રીતે થયું હોય તો તે વધુ ઉત્તમ બને છે. માના વહાલ અને દષ્ટિથી સંસ્કાર નખાય છે તો પિતાની બુદ્ધિ અને કુશળતાથી ઘડતર કરાય છે. સ્વચ્છતા, વ્યાયામ, ધીર-ગંભીરતા, કુશળતા, ઉદારતા, સેવાભાવ, મિલનસારવૃત્તિ, દયાળુતા વગેરે જીવનનાં ઉત્તમ તત્ત્વો છે, જે જીવનને ઉત્તમ બનાવે છે.

બાળકને સ્વચ્છતાપ્રેમી બનાવવું હોય તો સર્વપ્રથમ માતા-પિતાએ સ્વચ્છ રહેવું જરૂરી છે. ગંદાં માતા-પિતા બાળકને સ્વચ્છતાના પાઠ ભણાવી શકે નહિ. આરોગ્યવાળું સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ બાળક પુષ્પની માફક મધમધતું હોય છે. કદાચ તમે ગરીબ હો તો સાદાં કપડાં પહેરાવવાં, પણ તે સાફસૂથરાં અને બંધબેસતાં હોવાં જોઈએ. બાળકને નાનોમોટો કચરો કચરાપેટીમાં જ નાખવાનું શિખવાડો. ગમે ત્યાં કચરો ફેંકવાની ટેવથી તે ઘર અને માર્ગોને ગંધાતો કરી મૂકશે. ટોઈલેટમાં કેમ બેસવું તથા પાણીનો ઉપયોગ કરીને ટોઈલેટને કેમ સ્વચ્છ રાખવું તે પણ શિખવાડો. મારા આશ્રમમાં આવનારા મોટા ભાગના મેહમાનો ટોઈલેટને ગંધાતું રાખીને ચાલ્યા જાય છે. પૂરતું પાણી હોવા છતાં પણ એકી કે બેકી કર્યા પછી પાણીનો ઉપયોગ કરતા નથી. પાછળથી અમારે તેમનાં મળમૂત્ર સાફ કરવાં પડે છે. આવું જ લગભગ બધે થતું હોય છે.

આ ઘડતરની કચાશ જ કહેવાય. એટલે ટોઈલેટનો પાઠ ભણાવવો જરૂરી છે. દાતણ કે બ્રશ કરતી વખતે પણ બીજાની સુરુચિ ન બગાડે તેનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. ફીણ-ફીણવાળું ગંધાતું મોઢું, પીયાથી લથબથ થયેલી આંખો લઈને શેરીઓમાં કે રોડ ઉપર ફરવું અને ગમે ત્યાં હાક...થૂ કરીને થૂંકવું એ ઘૃણા ઉપજાવે તેવું દશ્ય છે. બાથરૂમ કે વોશબેસિનમાં જ બ્રશ વગેરે થાય તે જરૂરી છે. આવી જ રીતે વહેલા ઊઠીને બૂમો પાડી-પાડીને સ્નાન કરવું અને લોકોની ઊંઘ બગાડવી એ પણ ત્રાસ પમાડનારી ક્રિયા છે. તમારે તમારી ધાર્મિકતા આચરતી વખતે બીજાનો પણ ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. બહુ પ્રેમથી ભગવાનનું નામ લો, પણ બીજાનું ધ્યાન રાખીને લો. બૂમ-બરાડા પાડવાની જરૂર નથી. ભગવાન તમારી ધીમી વાણીને પણ સારી રીતે સાંભળે છે. તેને બહેરો માની લેવાની જરૂર નથી.

બાળકને બરાબર સમયસર નિશાળે જવાની ટેવ પાડો. સમયબદ્ધતા એ જીવનનું પ્રથમ ઘડતર છે. એ બાળકને હીન બનાવતાં કારણો છે. સ્વયં પોતે સમયના આગ્રહી બનો. બાંધછોડ ન કરો. આદત બગડશે. કોઈ અસાધારણ કારણ હોય તો વાત જુદી છે. પણ સામાન્ય રીતે તો સમયનું પૂરેપૂરું પાલન કરો અને કરાવો. આપણે ભારતીયો આ બાબતમાં ઘણા ઊણા છીએ. રાજપુરુષો કે ધર્મપુરુષો ભાગ્યે જ નિર્ધારિત સમયે કાર્યક્રમમાં પહોંચતા હોય છે. આ અણઘડ લોકો, લોકોનું કેવું ઘડતર કરશે? બચપણથી જ બાળકને સમયબદ્ધતામાં જોડી દો. પણ હા, તેની શરૂઆત તમારે તમારી જાતથી કરવી પડશે. નિર્ધારિત સમય કરતાં મોડું જવું તે તો દોષ છે જ, પણ નિર્ધારિત સમય કરતાં વહેલા જવું તે પણ દોષ છે. કદાચ વહેલા પહોંચ્યા હોઈએ તો બહાર કોઈ સ્થળે રોકાઈને પછી સમયસર પહોંચવું જોઈએ. એક વાર મારા આશ્રમમાં એક મહિલામંડળને ત્રણ વાગ્યે આવવાનો સમય આપેલો, તે 40 બહેનો દોઢ વાગ્યે જ પહોંચી ગઈ. એટલું જ નહિ, બધી મળીને આશ્રમમાં શોરબકોર કરવા લાગી. હું કાંઈક લખી રહ્યો હતો. વારંવાર વિક્ષેપ થવાથી કંટાળ્યો, નીચે ગયો અને જરા કડકાઈથી પૂછ્યું કે “ત્રણ વાગ્યાની જગ્યાએ દોઢ વાગ્યે કેમ આવ્યાં? જાવ, બહાર નીકળો, ત્રણ વાગ્યે આવજો.” બધાં બહાર ગયાં અને પછી આવ્યાં જ નહિ. ખોટું લાગ્યું હશે. આ અણઘડતાભરી અસભ્યતા છે. જેમાં બન્ને પક્ષે અસુવિધા અને મનોમાલિન્ય થવાની સંભાવના છે. જો તે સમયસર આવતાં શાંતિથી વિનય-વિવેકથી બેસીને વાતો કરતાં હોત તો બન્ને પક્ષે આનંદ થાત. અણઘડતાથી પોતે જ પોતાનો આનંદ નષ્ટ કર્યો અને મનોમાલિન્ય વહોરી લીધું. બાળકને સમયબદ્ધતા ખાસ શિખવાડો.

સ્કૂલના શિક્ષકોને બાળક પૂરેપૂરું માન-સન્માન આપે તથા તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે તે જરૂરી છે. જો તે ઉદંડ, અભિમાની, તોછડો કે મનમોજી હશે તો શિક્ષકને તેના પ્રત્યે પ્રેમ નહિ થાય. તેથી તે તેને પ્રેમથી ભણાવશે નહિ. નુકસાન બાળકને જ થવાનું છે. પ્રસન્ન થયેલી ગાય દૂધનો પારો મૂકતી હોય છે. પારો મૂક્યા વિના આંચળ ખેંચવાથી બરાબર દૂધ નીકળતું નથી, આવું જ ગુરુ-શિષ્યનું પણ સમજવું. શિષ્યનાં વિનય-વિવેક-સેવાભાવથી પ્રસન્ન થયેલા આચાર્ય, પ્રેમથી પોતાની વિદ્યા, શિષ્યના મસ્તિષ્કમાં ઠાલવતા હોય છે. એક વાર ન

સમજાય તો ફરી ફરીને સમજાવે છે. કારણ કે મન પ્રસન્ન છે. અપ્રસન્ન કે દુઃખી મન, ભણાવવામાં વેઠ કાઢે છે અને વારંવાર પૂછપૂછ કરનાર પ્રત્યે ચિઢાઈ જાય છે. એટલે બાળકમાં વિનય-વિવેક નમ્રતા વગેરે ગુણો ખીલે તેવું કરવું જોઈએ.

પ્રત્યેક પિતાએ પોતાના બાળકને તકલીફ વેઠીને પણ યથાસંભવ ભણાવવું જોઈએ. એટલું જ નહિ તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તેને નોકરી-ધંધે પણ વળગાડવું જોઈએ. આ તેનું કર્તવ્ય છે. જો તે પ્રતિભાશાળી ન હોય, હજાર પ્રયત્નો પછી પણ ભણી શકતો ન હોય તો તેની પાછળ પૈસા ખર્ચવાની જરૂર નથી. તેને કોઈ ટેકનિકલ કામમાં કે પછી નોકરી-ધંધામાં જોડી દેવો જોઈએ. જો તેમાં પણ તે સફળ ન થાય તો પછી છેવટમાં રાજકારણમાં જોડી દેવો. મોટા ભાગે એવું જોવા મળ્યું છે કે ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓ રાજકારણમાં વધુ પાવરધા થઈ જતા હોય છે.

માતા-પિતાએ બાળકને બાળલગ્નથી જોડી ન દેવો. બાળલગ્નની પ્રથા હોય તો પણ તેમાંથી મુક્ત થવું. પણ સાથે સાથે બહુ મોટી ઉંમર સુધી છોકરાંને કુંવારાં રાખવાં પણ હિતાવહ નથી. આમ તો કન્યાનો ઋતુસ્રાવ અને પુરુષનો વીર્યસ્રાવ કુદરતી રીતે યોગ્યતાની શરૂઆત જ કહેવાય. તેમ છતાં સરકારે માન્ય કરેલી ઉંમર પૂરી થતાં લગ્ન થઈ જાય તો વધારે સારું. માતા-પિતાએ બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ વર-કન્યાની શોધ શરૂ કરી દેવી જોઈએ. માત્ર વરકન્યા જ જોવાથી સારી પસંદગી થઈ જતી નથી, બન્ને પક્ષનું કુળ પણ જોવું જોઈએ. કારણ કે બાળકોમાં આનુવંશિકતા ઊતરી આવતી હોય છે. જીન કૂદકો મારીને આગળની પેઢીમાં આવી જતું હોય છે. એટલે અત્યંત સ્થૂળતા, કુળબીમારી, ગાંડપણ વગેરે અનેક દોષો અનુવંશિકતામાં આવી જવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. પશ્ચિમમાં માત્ર વરકન્યા જ પરણતાં હોય છે. જ્યારે ભારતમાં બે પરિવારો પરણતાં હોય છે, એટલે માત્ર વરકન્યા જ જોવાનાં નહિ પણ બન્ને તરફનાં બીજાં માણસો પણ જોવાં જરૂરી છે.

માતા-પિતાએ દીકરા-દીકરીને પરણાવવામાં દહેજ કે બીજો ધન-લાભ મેળવવો નહિ. લાલચ રાખવી નહિ. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે “કંકુ અને કન્યા” જ ઉત્તમ કહેવાય. જે લોકો બળજબરી યા દબાણપૂર્વક સોનું-ચાંદી કે રૂપિયાથી લગ્ન કરે છે તે સોદો કરે છે. તે અધમમાં અધમ લગ્ન કહેવાય. તેનાથી બચવું જોઈએ. લગ્ન પછી પણ કન્યા પાસે સતત માગણીઓ કરતા રહેવું યોગ્ય ન કહેવાય. દબાણપૂર્વક આવી માગણીઓ કરનારા પૈસાદાર હોય તો પણ નીચ જ કહેવાય.

જો દીકરા-દીકરીઓને કૉલેજ જેવી ઉચ્ચશિક્ષણ સંસ્થામાં ભણવા મૂક્યાં હોય અને કદાચ તેમને પ્રેમ થઈ જાય તો તેને માન્ય કરી લેવો જોઈએ. પણ તેમનો પ્રેમ સાચો જ છે કે કેમ? તેની ચકાસણી માટે થોડો સમય વિતાવવો જોઈએ. ઘણી વાર અમુક પ્રકારના છોકરાઓ કન્યાઓને ફસાવતા હોય છે. મુગ્ધ કન્યાઓ આવા લુચ્ચા છોકરાઓને ઓળખી શકતી નથી અને ફસાયા પછી છૂટી શકતી પણ નથી. આવી કન્યાઓ પોતે અને પોતાના પરિવારને બરબાદ કરી મૂકતી હોય છે, તેમને પ્રથમથી જ બચાવવી જોઈએ. આવી રીતે ભણવાના નામે જીવન બરબાદ કરે તેના કરતાં તે ઓછું ભણેલી હોય તો પણ ચાલે. આદર્શ પત્ની થવા માટે કોઈ કૉલેજની ડિગ્રી મેળવવી જરૂરી નથી, હા, સુરક્ષિત રહીને ભણી શકતી હોય તો જરૂર ભણાવવી જોઈએ. બધી કન્યાઓનાં મોરલલેવલ સરખાં હોતાં નથી. આવી જ રીતે બધા છોકરાઓનાં લેવલ પણ સરખાં હોતાં નથી. ઉચ્ચ લેવલવાળું માણસ મળવું તે દુર્લભમાં દુર્લભ છે.

કદાચ બન્ને તરફ સાચો પ્રેમ હોય તો કદાચ આંતરજાતીય લગ્ન હોય તો પણ માતા-પિતાએ સ્વીકારી લેવાં. પણ જે ધર્મોમાં લગ્ન માટે ધર્મ બદલવો અનિવાર્ય હોય તેવાં—ધર્મ છોડાવનારાં લગ્ન માન્ય કરવાં નહિ. કદાચ ઉપરવટ થઈને કોઈ લગ્ન કરે તો તેનાથી સંબંધ રાખવો નહિ. જે લોકો અનિવાર્ય ધર્માતરણ કરાવીને બીજા ધર્મની કન્યાઓને પરણે છે, પણ તે જ નિયમ પોતાની કન્યાઓ માટે નથી રાખી શકતા, તે સંકુચિત ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળા છે. તેમનાથી પોતાને તથા પોતાનાં સ્ત્રીપાત્રોને બચાવવાં જોઈએ.

માતા-પિતાએ પુખ્ત ઉંમરનાં બાળકોને પોતાના જીવનસાથીની પસંદગીની છૂટ આપવી જોઈએ. તેમની ઇચ્છાવિરુદ્ધ, જીદ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને પરણાવવાનો દુરાગ્રહ કદી કરવો ન જોઈએ. કદાચ તેમની ભૂલ થતી દેખાય તો પણ એકબે વાર સાવધાન કરીને છેવટમાં નમતું જોખવું સારું છે. પછીનાં સુખ-દુઃખની જવાબદારી તેમની રહેશે તેવી ચોખવટ કરી લેવી જોઈએ.

માતા-પિતાએ પુત્ર અને પુત્રવધૂને તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તો જ સંયુક્ત કુટુંબમાં રાખવાં, પણ જો તેમની ઇચ્છા જ ન હોય તો દુરાગ્રહ કરીને ભેગાં રાખવાં નહિ. તેઓ પગભર હોય તો પોતાનું ઘર વસાવી લે. કદાચ પગભર ન હોય તો શક્ય તેટલી મદદ કરી દેવી. ઘણી વાર દૂર રહેવાથી સારા સંબંધો સચવાતા હોય છે. અલગ રહીને પણ પ્રેમથી નજીક રાખવાં. પુરુષે સમજી લેવાનું કે લગ્ન થતાંની સાથે જ તેને સહન કરવાનું શરૂ થઈ જતું હોય છે. પતિ-પત્ની બન્નેએ સમજવાનું કે દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન કર્યા પછી બન્નેએ સહન કરવાનું શરૂ

થઈ જતું હોય છે. કોઈ પણ સંબંધમાં થોડુંઘણું તો સહન કરવાનું હોય જ છે. સહનશક્તિ વિના સંબંધ ચાલતો જ નથી હોતો. માતા-પિતાએ વરવધૂને વધુમાં વધુ જવાબદારીઓ આપતા રહેવી. જેથી તેમની કુશળતા અને નિર્ણયશક્તિ વધે. હા, જો તે યોગ્ય ન હોય તો ધીરે ધીરે જવાબદારીઓ આપવી. વરવધૂની યોગ્યતાનું પ્રથમ માપ છે કે તે વડીલોની આજ્ઞામાં રહે અને તેમની સંમતિ મેળવીને કાર્ય કરે. જે વરવધૂ આવું કરી શકતાં નથી, તે ભાગ્યે જ સુખી થતાં હોય છે.

માતા-પિતાએ વરવધૂનાં સંતાનો જો તેમની ઇચ્છા હોય તો જ સંસ્કારી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. જો બન્નેની કે બેમાંથી એકની પણ તેવી ઇચ્છા ન હોય તો જબરદસ્તીથી તેવો પ્રયત્ન ન કરવો.

માતા-પિતાએ દીકરા-દીકરીઓને પરણાવીને પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મેળવી લેવી. જો તેઓ સાથે રહેવા માગતાં જ ન હોય તો રાજીખુશીથી તેમને જુદાં રહેવાની છૂટ આપવી અને પોતાની પાછલી જિંદગી એકબીજાની ઓથ અને હૂંફ બનીને જીવવી. ખરા દામ્પત્યપ્રેમની પાછલી જિંદગીમાં કસોટી થતી હોય છે. વૃદ્ધ દંપતીએ કોઈ પણ સંજોગોમાં એકબીજાનો સાથ છોડવો નહિ. જો તેઓ પેન્શન વગેરેના દ્વારા સ્વાવલંબી હોય તો સ્વતંત્ર રીતે જીવવું. કદાચ સ્વાવલંબી ન હોય તો કોઈ સંસ્થામાં સેવા આપીને જીવવું. પારકી લાચારી સારી, સગાંની લાચારી નહિ સારી. પણ જો વર-વધૂ સાથે ને સાથે રહેવા માગતાં હોય અને ખરા ભાવથી સેવા-શુશ્રૂષા કરવા માગતાં હોય તો માતા-પિતાએ જરૂર સાથે રહેવું અને બન્નેને ઉપયોગી થવું. અડચણરૂપ ન થવું. લાગણીનો તંતુ મજબૂત બનાવવો. વહુની કદી બહાર કોઈની પાસે નિંદા ન કરવી. નિંદા એક ગોળ વર્તુળ છે. જેની પીઠ પાછળ તમે નિંદા કરી હોય તેની પાસે વર્તુળ કરીને પાછી આવી જતી હોય છે. નિંદક કદી લોકપ્રિય થઈ શકતો નથી.

વૃદ્ધ માણસોને સૌથી મોટી ચિંતા થતી હોય છે કે મારા શબના અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરશે? કોણ કોણ આવશે અને કોણ કોણ નહિ આવે. આવી ચિંતા કરવી નહિ. ઈશ્વર ઉપર છોડી દેવું. કોઈ આવે તોય વાહ વાહ અને ન આવે તોય વાહ, એવો વૈરાગ્યભાવ રાખવો.

૩. મિત્ર-સંબંધ

મિત્ર વિનાનો મનુષ્ય અનાથ છે. માતા-પિતા વિનાનું બાળક જેમ અનાથ કહેવાય છે તેમ જ મિત્ર વિનાનો માણસ પણ અનાથ કહેવાવો જોઈએ. કારણ કે જીવન એક સંગ્રામ છે. સંગ્રામ એકલા હાથે લડી શકાય નહિ. પ્રત્યેક યોદ્ધાને ઓથ, હૂંફ અને ટેકાની જરૂર પડતી જ હોય છે. સંગ્રામમાં પણ જ્યારે લાંબો સંગ્રામ લડવાનો હોય ત્યારે તો આવી આવશ્યકતા વધુ ને વધુ પડતી હોય છે.

મિત્રો બનાવવા તેના કરતાં મિત્રો પ્રાપ્ત થવા મોટું સદ્ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ. જે લોકો લક્ષ્ય કરીને મિત્રો શોધવા નીકળે છે તેમને. મિત્રો તો મળે છે પણ તેમાંના મોટા ભાગના કાચા ઘડા જેવા, ખરા સમયે ફસકાઈ જનારા હોય છે. કાચો ઘડો દેખાવમાં તો સુંદર દેખાય છે પણ તેમાં પાણી ન ભરી શકાય. કદાચ પાણી ભરો તો થોડા જ સમયમાં ફસકાઈ જાય. કારણ કે તેણે નિભાડો જોયો જ નથી. નિભાડા વિના પકવતા ન આવે, અને પકવતા વિના ક્ષમતા ન આવે. આમ હોવા છતાં પણ માણસે મિત્રો શોધતા રહેવું જોઈએ. કારણ કે બધાને સહજ રીતે સરળતાથી મિત્રો મળી રહેતા નથી. મિત્રો શોધનારાઓએ પહેલાં તેના સ્વભાવને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વભાવની દૃષ્ટિએ મિત્રો ચાર પ્રકારના હોય છે: ૧. કાગડા જેવા, ૨. ચંપલ જેવા, ૩. વૃક્ષ જેવા અને ૪. ઢાલ જેવા.

કાગડા-મિત્ર

કાગડો જેમ કફ શોધ્યા કરે છે અથવા ચાંદું શોધે છે, તેમ આવો કાગડા-મિત્ર તમારો તથા તમારા ઘરનો કફ કે ચાંદું શોધતો રહે છે. તેની દૃષ્ટિ તમારા ઘરમાં ક્યાં ક્યાં છિદ્ર છે તેને શોધતી ફરે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે પ્રત્યેક ઘરમાં નાનાં-મોટાં થોડાં છિદ્રો તો હોય જ છે. આ કાગડા-મિત્ર તેવાં છિદ્રોને શોધીને જાણતાં-અજાણતાં, નાદાની કે બૂરી દાનતથી તેનો દુરુપયોગ કરે છે—કરાવે છે, જેથી તમે વધુ ને વધુ પ્રશ્નોમાં અટવાવ છો. આ કાગડા-મિત્ર તમારા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સહાયક થતો નથી. પણ પ્રશ્નો ઊભા કરવામાં નિમિત્ત બને છે. તમારાં છિદ્રોનો તે પ્રચાર કરે છે. જેમ કાગડો કાવ... કાવ... કરતો રહે છે તેમ. આ કાગડા-મિત્ર પણ જગ્યા-જગ્યાએ કેટલીક વાર તો તમારા વિરોધીઓ આગળ પણ કાવ... કાવ... કરીને ગુપ્ત તત્ત્વોને ઓકતો ફરે છે. આવા મિત્રો માટે ચાણક્યે ઠીક જ લખ્યું છે કે:

પરોક્ષે કાર્ય ઉન્નારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ ।

વજ્યેત્ તાદૃશં મિત્રં વિષકુંભં પયોમુખમ્ ॥

અર્થાત્ જે પીઠ પાછળ કાર્યને બગાડનારો છે અને પ્રત્યક્ષમાં મીઠું મીઠું બોલે છે તેવા મિત્રને, મોઢા આગળ અમૃત અને અંદર હળાહળ વિષ ભરેલા ઘડાને ત્યાગી દેવાય છે તેમ આ મિત્રને પણ ત્યાગી દેવો જોઈએ.

સાચો મિત્ર છિદ્રને ઢાંકે અને ચાંદા ઉપર મલમ ચોપડે. ચાંદાને ખોતરે નહિ. આવા કાગડામિત્રને સુધારી શકાતા નથી. કારણ કે આ તેનો સ્વભાવ છે. કદાચ નાદાનીથી તેનાથી આવું થતું હોય તો તેને માફ કરી શકાય, પણ જો લુચ્ચાઈથી તે આવું કરતો હોય તો તેને માફ કરાય નહિ. જો કે નાદાની અને લુચ્ચાઈના દુર્ગુણોવાળો મિત્ર ગમે ત્યારે ભયજનક થઈ શકે છે. મિત્ર વિનાના રહેવું બહેતર છે પણ કાગડા-મિત્ર બનાવવો અત્યંત હાનિકારક છે.

ચંપલ જેવો મિત્ર

કેટલાક મિત્રો ચંપલ જેવા હોય છે. વરસાદ પડ્યો હોય અને સર્વત્ર પાણી-પાણી થઈ ગયું હોય ત્યારે જો તમે ચંપલ પહેરીને ચાલો તો તમને કાંટા-કાંકરા તો ન વાગે પણ ચંપલ પાછળથી છાંટા ઉડાડ્યા કરે. તમારો આગળનો ભાગ તો સ્વચ્છ દેખાય પણ પાછળનો ભાગ કાદવના છાંટાથી ખરડાઈ ગયો હોય. જ્યારે કોઈ તમારું ધ્યાન દોરે ત્યારે જ તમને ખબર પડે કે પાછળ કેટલું બધું ખરડાઈ ગયું છે.

આ ચંપલમિત્ર તમારી આગળ તો તમારો જયજયકાર કરતો રહે છે. તમને ગમે છે તેથી વહાલો લાગે છે. પણ તમારી પાછળ નિંદાનો કાદવ ઉછળતો રહે છે. જેની તમને ત્યાં સુધી ખબર પડતી નથી જ્યાં સુધી કોઈ હિતેષી હિંમત કરીને તમારું ધ્યાન તે તરફ ન દોરે. પ્રત્યક્ષમાં તમારો જયજયકાર કરનારો ચંપલમિત્ર તમારો વહાલો મિત્ર હોવાથી, સાચી વાત બતાવવાની હિંમત, હિતેષીઓ કરી શકતા નથી. કદાચ કોઈક હિંમતવાળો નીકળે તો તે તમને ગમતો નથી. ઘણા અનર્થો પછી મોડે મોડે આંખ ઊઘડતી હોય છે. ઘણું મોડું થઈ ગયા પછી વાતને સુધારી શકાતી નથી. આંખ ઊઘાડનારો એકાદ હિતેષી માણસ મળ્યો હોય તે ઘણા અનર્થોથી બચી શકે છે. પ્રત્યક્ષ અને

પાછળ જુદું-જુદું સ્વરૂપ રાખનારા મિત્રનાં ચાર સ્વરૂપ હોય છે: 1. પોતે જાતે જ નિંદા કરે. 2. પોતે જાતે નિંદા ન કરે પણ કોઈ નિંદા કરતું હોય તો તેને અનુકૂળ થઈને રસ લે. 3. પોતે નિંદા ન કરે તેમ નિંદા કરનારની વાતોમાં રસ ન લે પણ મૌન રહે અને સાંભળ્યા કરે. 4. પોતે નિંદા ન કરે, નિંદા કરનાર બીજાની સાથે રસ ન લે, તેમ મૌન પણ ન રહે પણ પ્રતિકાર કરે. તમારી નિંદા તે સહન કરી શકતો નથી, વળી તે પેલા મૌન રહેનાર જેવો કાયર પણ નથી એટલે બહાદુરીથી પ્રતિકાર કરે છે. આવો મિત્ર જ ખરો મિત્ર છે તે સર્વોત્તમ મિત્ર છે. જે મિત્ર તમારી નિંદાને મૂંગા મોઢે સાંભળી લે છે તે કાં તો કાયર છે અથવા સ્વરક્ષિત જીવન જીવનારો સ્વકેન્દ્રિત માણસ છે. એ બહુ ભરોસાપાત્ર ન કહેવાય. ખરેખર તો માણસને ઓળખતાં વર્ષો લાગી જતાં હોય છે. વર્ષો પછી પણ માણસને પૂરેપૂરો ઓળખી લેવાનો દાવો ન કરી શકાય. કોઈને ઘણા નજીક ન લાવવા. અત્યંત સમીપ આવેલા મિત્રો જો નાદાન હોય તો જ્યારે તેઓ દૂર થશે ત્યારે અત્યંત દુઃખ થશે. દૂરનો મિત્ર દૂર થાય તો બહુ દુઃખ ન થાય. પણ અત્યંત સમીપ આવેલો મિત્ર જ્યારે અત્યંત દૂર થઈ જાય ત્યારે અસહ્ય વેદના થતી હોય છે. બને તો કોઈને અતિસમીપ આવવા દેવો નહિ. કદાચ આવે તો ચાડી-ચુગલી કરનારાઓથી બચવું અને બચાવવો. ચુગલખોર જ અતિસમીપને અતિદૂર કરી દેતા હોય છે.

વૃક્ષમિત્ર

વરસાદ વરસાદમાં પોતાને પલળવાથી બચાવવા માટે કોઈ વૃક્ષ નીચે જઈને ઊભો રહે તો તે પાણીથી બચી શકે છે. કારણ કે વૃક્ષ પોતાના ઉપર ઝીલી લે છે. પણ થોડા સમય પછી ઝિલાયેલું પાણી પેલા માણસ ઉપર પડવા લાગે છે જેથી તે પલળવા લાગે છે. વરસાદ રહી ગયો હોય તો પણ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓમાં ભરાયેલું પાણી લાંબા સમય સુધી ટપકતું રહે છે અને પેલાને પલાળતું રહે છે. વૃક્ષમિત્ર પણ આવો જ છે. કોઈ ખાસ આપત્તિના સમયે તે તમને સહાયરૂપ તો થાય છે, પણ પછી તે બદલો વસૂલ કરતો રહે છે. જેમ કે વિપત્તિમાં તે તમને નાણાં આપે છે. તમારી આપત્તિ ટાળે છે, પણ પછી તેના અહેસાનમાં શોષણ પણ કરવા લાગે છે. જેમ કે તેની પાસે કામ કરાવવું, તેની વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો, તેની પત્ની, પુત્રી કે અન્ય સ્ત્રી વર્ગનો ઉપયોગ કરવો વગેરે. આ વૃક્ષમિત્ર શરૂઆતમાં તો ઉદારતા બતાવે છે. પણ તેની ઉદારતા, અપેક્ષાપૂર્ણ હોય છે. અર્થાત્ આ કરીશ તો આ પ્રાપ્ત થશે. એક વળતરનું ગણિત રાખીને તે વ્યવહાર કરતો હોય છે. કોઈએ ઠીક જ કહ્યું છે કે:

દુર્જનકી કરુણા બૂરી ભલો સજ્જનકો ત્રાસ,

જબ સૂરજ ગરમી કરે તબ બરસનકી આશ.

મૈત્રીમાં અપેક્ષાઓ જેટલી વધારે તેટલી મૈત્રી ફિક્કી તથા અલ્પજીવી થતી હોય છે. અપેક્ષા વિનાનો મિત્ર મળવો બહુ દુર્લભ છે. માત્ર મૈત્રી જ નહિ પ્રત્યેક સંબંધમાં અપેક્ષાઓ, સંબંધને પ્રભાવહીન તથા જલદી તૂટી જનારો બનાવી શકે છે. કેટલાક લોકો અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા માટે જ સંબંધ બાંધતા હોય છે, જે કદી પણ ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચતા નથી. “આ માણસને ચા પીવા બોલાવો, કારણ કે તેની પાસે કાર છે એટલે કોઈ વાર કામમાં આવે.” આવી અપેક્ષાથી પિવડાવેલો ચા સ્વાર્થની ગંધથી ગંધાતો હોય છે. જોકે સંસાર તો સ્વાર્થ અને અપેક્ષાઓથી ચાલતો હોય છે એટલે તદ્દન નિઃસ્વાર્થ અને નિરપેક્ષ સંબંધ તો અત્યંત દુર્લભ જ હોય છે. પણ આવા સ્વાર્થ અને અપેક્ષાઓથી ભરેલા સંબંધોને મૈત્રી કહેવી યોગ્ય નથી. બધા સંબંધોને મૈત્રી કહેવાય નહિ.

ઢાલ જેવો મિત્ર

એક મિત્ર ઢાલ જેવો હોય છે. પહેલાં તલવાર અને ભાલા વગેરે શસ્ત્રોથી લડાઈ થતી. આવી લડાઈમાં શત્રુપક્ષના ઘાને સહન કરવા યોદ્ધાઓ ઢાલનો ઉપયોગ કરતા. ઢાલ, ગેંડાના ચામડામાંથી બનાવેલી હોય છે. શત્રુ જ્યારે વાર કરે ત્યારે યોદ્ધો પોતાની ઢાલને આગળ કરીને તેના ઉપર શત્રુના વારને સહન કરી લે. આવી રીતે તે પોતાના ઉપર થનારા પ્રહારથી બચી જતો. કોઈ કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે કે:

મિત્ર એસા કીજીએ જો ઢાલ સરિખા હોય,

સુખમેં પીછે પડ રહે દુઃખમેં આગે હોય.

જ્યારે સુખના દિવસો હોય ત્યારે ઢાલ પાછળ વાંસા ઉપર પડી રહે છે. તેમ સાચો મિત્ર પણ સુખના દિવસોમાં પાછળ રહે છે. અર્થાત્ સુખમાં ભાગીદાર થવા આગળ આવતો નથી. પણ જ્યારે વિપત્તિ આવે ત્યારે જેમ ઢાલ આગળ આવીને રક્ષણ કરે છે તેમ મિત્ર પણ

વગર બોલાવ્યો આગળ આવીને રક્ષણના કાર્યમાં લાગી જાય છે.

જેનું જીવન પ્રભાવશાળી હોય છે, તેના જીવનમાં અવાર-નવાર આપત્તિ-વિપત્તિ આવતી જ રહે છે. વિપત્તિઓને એકલા હાથે પહોંચી વળવું કઠિન હોય છે. એટલે થોડા બીજા હાથો પણ સહાયક હોવા જોઈએ. કુશળ માણસ મિત્રોનો સંગ્રહ કરતો રહે છે. અને મિત્રોની પરખ વિપત્તિઓ વિના થઈ શકતી નથી. વિપત્તિઓ આવતાં જ ડમી મિત્રો વિખરાઈ જતા હોય છે. સાચા મિત્રો જ ત્યારે મક્કમ થઈને અડીખમ ઊભા રહે છે. જો વિપત્તિઓ હોય જ નહિ તો સાચા-ખોટા મિત્રોની પરખ પણ ન હોત. એટલે વિપત્તિઓ તો જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ ગણાવું જોઈએ. જે માણસો માત્ર સુખી થવા જ જીવન જીવતા હોય છે, તેમના હાથમાં કદાચ સુખ તો આવે છે, પણ જીવન નથી આવતું. જીવન તો વિપત્તિઓના સંગ્રામમાંથી આવતું હોય છે. કોઈ માણસ કેટલો સુખી થયો એનો ઇતિહાસ નથી હોતો. ઇતિહાસ તો કયા માણસે કેટલી વિપત્તિઓનો સામનો કર્યો તેનો હોય છે. માત્ર સુખ જ સુખ માગનાર જીવન ખોઈ બેસતો હોય છે અને હા, સુખ પણ લગભગ ખોઈ બેસે છે. ગમે તે ભોગે સુખ ઇચ્છનાર માણસ સ્વકેન્દ્રિત થઈ જતો હોય છે અને આવા સ્વકેન્દ્રિત માણસો બીજા માટે કશું કરતા નથી હોતા એટલે બીજાઓ પણ તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષા કરતા થઈ જતા હોય છે. કયો માણસ કેટલા માણસો માટે ખપમાં આવ્યો તેનો સરવાળો જ જીવનને ધન્ય બનાવે છે.

વિપત્તિઓના મુખ્યતઃ ચાર ભેદ છે: 1. અર્થવિપત્તિ, 2. સ્વજનવિપત્તિ, 3. રાજવિપત્તિ અને 4. આબરૂવિપત્તિ.

અર્થવિપત્તિ

તમે કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી રહ્યા છો. પણ પૈસા ખલાસ થઈ ગયા છે. હવે આખું કાર્ય નષ્ટ થવાનું છે. જેમ કે, મહારાણા પ્રતાપ. એક મહાન ટેકીલો માણસ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રની અસ્મિતા માટે મોગલો સામે યુદ્ધ લડી રહ્યો છે. પણ પૈસા સમાપ્ત થઈ ગયા છે. સેનાનો પગાર ચઢી ગયો છે. જહાજ ડૂબી રહ્યું છે. આવા સમયે ભામાશા નામનો વણિક તેની વહારે આવી અને ખજાનો ખુલ્લો મૂકી દે. પ્રતાપને નવું જીવન આપે અને ઘોર અર્થવિપત્તિમાંથી બચાવી લે. આ અર્થવિપત્તિ છે. પ્રતાપ અમર છે તો ભામાશા પણ અમર છે. આવી જ રીતે માણસને વ્યાપારમાં ખોટ ગઈ હોય, દેવાળું નીકળતું હોય, દીકરી કે દીકરો પરણાવવો હોય, પાસે કશી સગવડ ન હોય, સરકારી જપ્તી આવવાની હોય—આમ ચારે તરફથી અર્થથી મૂંઝાયેલો—ગભરાયેલો માણસ ભયંકર ભીંસમાં હોય તેવા સમયે તેનો મિત્ર તેને એવી ભીંસમાંથી ઉગારી લે તો પેલો અર્થવિપત્તિમાંથી પાર પડી જાય.

સ્વજનવિપત્તિ

સંસારમાં સૌ કોઈને થોડાં-ઘણાં સ્વજનો હોય છે. જેને એક પણ સ્વજન નથી હોતું તે નિષ્પ્રાણ છે. જે જીવનમાં હૂંફ અને ઓથ આપે છે તે સ્વજન છે. હૂંફ અને ઓથ વિના જીવન જીવવું અત્યંત કઠિન થઈ પડતું હોય છે. આવા સ્વજનના મરણથી, વિયોગથી, અપહરણથી, ભયંકર રોગથી કે બીજા કોઈ કારણથી માણસ જ્યારે મહાદુઃખી થતો હોય ત્યારે અડીખમ થઈને બાજુમાં ઊભો રહે તે સાચો મિત્ર છે. આવો માણસ જ સાચો સ્વજન કહેવાય. સંબંધ બે પ્રકારના છે: 1. જીવતાં અને 2. મર્યા પછીના. ઘણા લોકો જીવતાં-જીવતાં તો સંબંધ રાખતા હોય છે પણ માણસ મરી જાય એટલે સંબંધ પણ મરી જાય. બીજા કેટલાક જીવતાં તો સંબંધ રાખે પણ મૃત્યુ પછી પણ સંબંધ રાખે. ઊલટાનું મૃત્યુ પછી સંબંધ વધારે. આ ધન્ય સંબંધ કહેવાય. પતિ-પત્ની વગેરે તથા સ્વજનો અને મિત્રો બધાં જ આગળ કે પાછળ મરતાં જ હોય છે. મૃત્યુ પછી પણ મિત્રનાં અધૂરાં રહેલાં કાર્યોને પૂરાં કરવાં, અથવા બાકી રહેલી જવાબદારીઓ પૂરી કરવા જે મંડ્યો રહે છે તે સાચો મિત્ર છે.

રાજવિપત્તિ

ઘણી વાર માણસ ઉપર રાજવિપત્તિ આવતી હોય છે. રાજા કોપાયમાન થયો હોય અને વ્યક્તિ કે પરિવારને તહસનહસ કરવા તત્પર થયો હોય તેવા સમયે રાજાનો ભય રાખ્યા વિના જે પડખે ઊભો રહે તે સાચો મિત્ર છે. નીતિકારને લખવું પડ્યું. “રાજદ્વારે સ્મશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ તિષ્ઠતિ” અર્થાત્ રાજવિપ્લવના સમયે તથા સ્મશાનયાત્રામાં જે સાથ આપે છે તે સાચો મિત્ર છે.

લોકો ઉપર કોઈ ને કોઈ પ્રકારની રાજવ્યવસ્થા ચાલતી જ હોય છે. રાજવ્યવસ્થામાં સત્તાનો—હુકમનો એક્કો હાથમાં રહેતો હોય છે. સત્તાનો નશો ચઢતો હોય છે. સત્તાના મદમાં ઘણી વાર સત્તાનો દુરુપયોગ પણ થઈ જતો હોય છે. આવા સમયમાં કોઈ નિર્દોષ કે દોષી

શિકાર થઈ જતો હોય છે. દોષીને યોગ્ય સજા થાય તો બરાબર જ કહેવાય. પણ મિત્રનું કામ તો છે તેના પડખે રહેવું. તેના દોષનો બચાવ કરવો એવું નહિ, પણ હવે જાણતાં-અજાણતાં જે થઈ ગયું છે તેમાં તેને યથાસંભવ ઉપયોગી થવું. જો તે નિર્દોષ હોય તો તો તન-મન-ધન સર્વસ્વથી તેના સહાયક થવું જરૂરી છે. આ સાચા મિત્રનું લક્ષણ છે.

પ્રતિષ્ઠાવિપત્તિ

પ્રતિષ્ઠા-આબરૂ કદી નિશ્ચિંત નથી હોતી તેના ઉપર હમેશાં કલંકનો હથોડો તોળાતો જ હોય છે. આબરૂ અને કલંક પાસે પાસે—સાથે સાથે ચાલતાં હોય છે. ક્યારે કેવા સમયમાં કોના ઉપર આ હથોડો તૂટી પડે તે કહેવાય નહિ. એટલે આબરૂદાર હમેશાં ચિંતિત રહેતો હોય છે. આબરૂની વિપત્તિઓ મુખ્યતઃ બે રીતે આવતી હોય છે: ૧. પૈસાના કારણે અને ૨. સેક્સના કારણે. પૈસાના ક્ષેત્રમાં, દેવું ન ચૂકવવું, ચોરી કરવી વગેરે. ભારતમાં પહેલાં ધનની આબરૂને બહુ મહત્ત્વ અપાતું હતું. લોકો દૂધે ધોઈને પૈસા પાછા આપવાની વાતો કરતા. વચન ઉપર પૈસા ધિરાતા અને વચનપાલન માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દેવાતો. પણ ક્રમે ક્રમે અર્થઆબરૂ ઓછી થવા લાગી છે. હવે દેવાળાં કાઢીને પણ લોકો કશા જ આઘાત કે પશ્ચાત્તાપ વિના જીવન જીવતા હોય છે. દેવાળું નીકળતાં હવે કોઈએ આત્મહત્યા કરી હોય તેવું સંભળાતું નથી. આવું પરિવર્તન થયું હોવા છતાં પણ હજી પણ કેટલાક લોકો પ્રાચીન મોરલને વળગી રહેલા જોવા મળે છે. જો પોતાનો મિત્ર આવો મોરલવાળો હોય અને તે બહુ દેવાદાર થઈ ગયો હોય, તેનું જીવવું હરામ થઈ ગયું હોય અને તે આત્મહત્યા કે સમૂહહત્યા તરફ વળી રહ્યો હોય તો તેવા સંજોગોમાં તેને ભરપૂર સહાય કરવી એ મિત્રધર્મ છે. આવા સમયે શક્ય તે તમામ પ્રયત્નો કરીને તેને બચાવવો જોઈએ.

પૈસા કરતાં પણ ભારતમાં સેક્સની બેઆબરૂને વધુ મહત્ત્વ અપાય છે. અહીં ચારિત્ર્યનો અર્થ જ સેક્સ-ચારિત્ર્ય થાય છે. સેક્સ સિવાય જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં માણસ ગમે તેવી ગરબડો કરે તો પણ તેને ચારિત્ર્યહીન કહેવાતો નથી. જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં માણસ ઘણું ઉત્તમ જીવન જીવતો હોય તો પણ જો સેક્સના ક્ષેત્રમાં તેનાથી નાની-મોટી ભૂલ થઈ જાય તો તેની આબરૂના ભૂકા બોલાઈ જાય છે. અહીં કોઈ શુદ્ધ પ્રેમ કરે તો પણ સ્વીકાર્ય નથી થતો. અહીં ભિન્ન-ભિન્ન જ્ઞાતિઓ, ગોળો, સમાજો વસે છે, બીજી જ્ઞાતિમાં કે બીજા ગોળમાં લગ્ન કરવાથી પણ આબરૂ ચાલી જાય છે. અને લગ્નવ્યવસ્થાની સાથે કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય જેવાં અનેક એવાં અનિષ્ટો જોડાયેલાં છે કે બધાં સ્ત્રી-પુરુષો લગ્ન કરી શકતાં નથી. લગ્નવિનાનાં સ્ત્રી-પુરુષો, વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વિધુરો વગેરે અનેક લોકો સેક્સના ત્રાસમાં જીવન જીવતાં રહે છે. કેટલાંક જીવનભર આ ત્રાસની ભઠ્ઠીમાં બળતાં રહે છે. તેઓ ત્રાસભઠ્ઠીમાં સળગતાં રહે તેની કોઈને ચિંતા થતી નથી. પણ જો તેમનાથી કોઈ નાની મોટી ભૂલ (જો ભૂલ ગણાય તો) કરી બેસે તો હાહાકાર મચી જાય છે. તેજાબ નાખવો, હત્યા કરવી કે પથ્થરોથી મારી નાખવા જેવી સજા લોકો કરી બેસતા હોય છે. જોકે હવે પહેલાં જેવી કઠોરતા અને સંકુચિતતા રહી નથી તો પણ હજી આજે પણ પ્રતિદિન સમાચારપત્રોમાં ખુનામરકીના સમાચારો આવતા જ રહે છે.

સમાજમાન્ય સેક્સ લગ્નસંસ્થાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે લગ્ન કરી શક્યાં જ નથી,—સમાજની અવ્યવસ્થા તેમાં કારણ છે—તેવાં લોકોથી કુદરતી આવેગોને શમાવવાનો કોઈ રસ્તો જ રહેતો નથી. આવાં લોકો ઉપર હમેશાં કલંકની તલવાર તોળાતી રહે છે. અસહ્ય આવેગોના શમનમાં જો તેઓ કોઈ રસ્તો ગ્રહણ કરે તો તરત જ તેમને બેઆબરૂ કરી દેવાય છે. જ્યાં આવી આબરૂ જ સર્વોચ્ચ સ્થાને હોય ત્યાં આબરૂદારોને બ્લેકમેઇલ કરવાના ધંધા પણ થવાના જ. કેટલાક લોકો આવા બ્લેકમેઇલિંગના ધંધા કરીને પેટ ભરતા હોય છે. ઘણી વાર આવી રીતે આબરૂ જવાની બીકથી આત્મહત્યા કરી લેતા હોય છે. જો પોતાનો કોઈ મિત્ર આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં સપડાયો હોય તો તેને બચાવવા સાચા મિત્રે ભરપૂર ઉપાયો કરવા જોઈએ. આવી કપરી વિપત્તિમાં હિંમત કરીને સાથે ઊભો રહે તે જ સાચો મિત્ર કહેવાય. તેવા સમયે સાથ આપવાની જગ્યાએ તટસ્થ થઈ જાય કે વિરોધપક્ષમાં ભળી જાય તે દુશ્મન કરતાં પણ મહાદુશ્મન કહેવાય. આવી અનેક વિપત્તિઓ જીવનમાં આવતી જ હોય છે. આવી વિપત્તિઓ જ સાચા-ખોટા મિત્રોના કદને નક્કી કરાવતી હોય છે.

આ લેખને પૂરો કરતાં પહેલાં મૈત્રી સંબંધની થોડીક સાવધાનીઓ બતાવવી હિતાવહ લાગે છે.

૧. જેમ જેમ મૈત્રી ગાઢ થતી જાય તેમ તેમ વ્યક્તિએ વધુ ગંભીરતા તથા ઊંડાણથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જો માણસ છીછરો અને મર્યાદા વિનાનો થઈ જશે તો મૈત્રી અલ્પજીવી અને કડવાશ વધારીને તૂટી જવાની શક્યતા રહેશે.

2. મિત્રોએ, પરસ્પરના અંગત જીવનમાં બહુ રસ લેવો નહિ. દરેકને પોત-પોતાનું અંગત જીવન હોય છે અને જો તે તમારા માટે હાનિકારક ન હોય તો તેવું જીવન જીવવાનો અધિકાર તેને છે. અંગત જીવન તેમાં પણ ખાસ કરીને લાગણીના તંતુઓવાળું જીવન, કોઈની દખલગીરીને સહન કરી શકતું નથી. જો કોઈ અનધિકૃત રીતે દખલ કરવા જશે તો સંબંધ તૂટી જશે. એટલે તેનાથી સાવધાન રહેવું.
3. મિત્રોએ પોત-પોતાના મિત્રોની પત્નીઓ કે પતિઓ સાથે મર્યાદાબહારની છૂટ લેવી નહિ. આ લપસણો માર્ગ છે. જાણતાં-અજાણતાં ક્યારે કોનાથી લપસી જવાય તે કહી શકાય નહિ. મર્યાદા બહારની છૂટ તો ન જ લેવી પણ બને ત્યાં સુધી એકબીજાની ગેરહાજરીમાં મિત્રપત્ની કે મિત્રપતિની સાથે લાંબો સમય બેસવું પણ નહિ. હા, એકબીજાની હાજરીમાં ગમે તેટલો સમય બેસો-ઊઠો તેનો વાંધો નહિ. એકબીજાની ગેરહાજરીમાં જાણી કરીને જવું નહિ અને કદાચ ગયા હો તો જલદીથી પાછા પોતાને ઘેર આવી જવું.
4. મિત્રોએ કાચા કાનના થવું નહિ, તમારી મૈત્રીથી નારાજ થનારાં લોકો રહેવાનાં જ. ઈર્ષ્યાવશ તે તમારી મૈત્રી તોડાવવા માટે ખરી-ખોટી કાનભંભેરણી કરવાનાં. આવી કાનભંભેરણીથી તીવ્ર આવેશમાં આવી જઈને કેટલીક વાર મિત્રો, મિત્રો મટીને શત્રુ થઈ જતા હોય છે. આનાથી બચવા માટે સર્વપ્રથમ તો યુગલખોરોને દૂર રાખવા. કદાચ કોઈએ કાંઈ આપત્તિજનક વાત કરી હોય તો પણ ધીરજ રાખીને તેની પૂરી તપાસ કરવી, બને તો રૂબરૂમાં બેસીને ચર્ચા કરવી પછી જ છેવટનો નિર્ણય કરવો. કાચા કાનના અને ઉતાવળિયા મિત્રો સંબંધને લાંબો સમય ટકાવી શકતા નથી.
5. કદાચ કોઈ કારણસર મૈત્રીસંબંધ તૂટી જાય તો પણ સંબંધ તૂટ્યા પછી એકબીજાના વિરોધી ન થવું. મિત્રના વિશ્વાસથી કહેલી કે જાણેલી ગુપ્ત વાતો ને પ્રગટ ન કરવી. મૌન રહેવું. હૃદયમાં દુર્ભાવને જાગવા ન દેવો. સંબંધ તૂટ્યા પછી પણ સદ્ભાવ તો રાખવો જ. સમય આવ્યે કામ કરી આપવું. કોઈ વિરોધી વાતો કરીને તમને ઉશ્કેરે તો પણ ઉશ્કેરાઈ ન જવું. “જે મોંઢામાં પાન ચાવ્યાં હોય તે મોંઢામાં કોલસા ન ચવાય” તે કહેવત યાદ રાખવી. બને તો તૂટેલા સંબંધવાળા મિત્રના પણ પાછળ ગુણ ગાવા. કાંઈ કહી ન શકાય. ફરીથી સંબંધ જોડાઈ પણ શકે છે. જ્યારે ફરીથી સંબંધ જોડાશે ત્યારે ખોટાં-કડવાં અને કલંકિત બોલેલાં વાક્યો બોલનારને ખીલાની માફક વાગશે. એટલે ભલે સંબંધ તૂટ્યો હોય તો પણ મિત્રની પાછળ ખોટાં બોલવાં નહિ. આનું નામ જ ખાનદાની છે.

4. શેઠ-નોકરનો સંબંધ

સંસારમાં કદી પણ બધા પ્રકારની સમાનતા રહી નથી. શારીરિક, આર્થિક, બૌદ્ધિક અને રાજકીય અસમાનતા રહી જ છે અને રહેવાની જ છે. આ કુદરતરચિત અસમાનતા માત્ર મનુષ્યોમાં જ નહિ, પશુ-પક્ષી જીવજંતુઓમાં પણ જોઈ શકાય છે. શરીરથી કોઈ અત્યંત બળવાન હોય છે તો કોઈ અત્યંત દુર્બળ હોય છે. ધનથી કોઈ કરોડપતિ હોય છે તો કોઈ ભિખારી હોય છે. બુદ્ધિથી કોઈ મહાન વૈજ્ઞાનિક હોય છે તો કોઈ મહામૂર્ખ હોય છે. અને આ બધા ભેદ હોય છે તો સત્તાના ક્ષેત્રમાં પણ કોઈ રાજા હોય છે તો કોઈ પ્રજા હોય છે. રાજાઓનો નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો ત્યાં પણ કોઈ પ્રધાનમંત્રી, મંત્રી, રાષ્ટ્રપતિ હોય છે તો કોઈ પટાવાળો કે સામાન્ય મજૂર હોય છે. આ ભેદના કારણે કોઈ શેઠ હોય છે તો કોઈ નોકર હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં એક નિશ્ચિત ક્ષમતાની શક્યતા હોય છે. ઘણી વાર શક્યતા હોવા છતાં પણ તકના અભાવે માણસ શેઠ નથી થઈ શકતો. આવી સ્થિતિમાં તકોનું નિર્માણ કરવું એ રાજધર્મ છે. પણ તકો હોવા છતાં પણ જે શેઠ કે સાહેબ નથી થઈ શકતો તેના માટે કોઈ ઉપાય નથી રહેતો. આનું નામ જ નસીબ છે કે જ્યાં માણસનો પુરુષાર્થ એક સીમામાં બંધાઈ જાય છે. આમ જોઈશું તો દેખાશે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની આગળ એક ક્ષમતાની લીટી દોરેલી હોય છે. આવી સ્થિતિમાં શેઠ અને નોકર, સાહેબ અને નોકરની પણ એક વ્યવસ્થા સર્જાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો શેઠ કે સાહેબ થઈ શકતી હોત તો સંસારનું આ સ્વરૂપ જ ન હોત. આવી સ્થિતિમાં શેઠ-નોકરના સંબંધો વિશે થોડી ચર્ચા કરવી હિતાવહ લાગે છે.

સંસારની વ્યવસ્થા પિરામિડના સિદ્ધાન્તે થયેલી છે. નીચેથી પહોળો અને ઉપરથી સાંકડો—અણીદાર થતો પિરામિડ ક્ષમતાની દૃષ્ટિએ પણ જેમ જેમ ઉપર વધે છે તેમ તેમ સાંકડો થતો જાય છે. સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર બેઠેલો માણસ નીચેના પૂરા પિરામિડ ઉપર શાસન કરે છે. શાસન અને રક્ષણ બન્ને તત્ત્વો સાથે ચાલે છે. જેનામાં શાસન કરવાની ક્ષમતા હોય છે તેનામાં જ રક્ષણ કરવાની પણ ક્ષમતા હોય છે. જે શાસન નથી કરી શકતા તે રક્ષણ પણ નથી કરી શકતા. કદાચ કોઈ રક્ષણ વિનાનું શાસન કરે તો તેને રાક્ષસ કહેવાય છે. રાક્ષસો પણ પોતાના રાક્ષસોનું તો રક્ષણ કરતા જ હોય છે. રાક્ષસી વૃત્તિ, શત્રુતા વિનાની હોતી નથી એટલે શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં તેનો મુખ્ય ઉપયોગ થાય છે.

આવી એકપક્ષીય રાક્ષસી વૃત્તિનો સંહાર કરી સર્વપક્ષીય રક્ષણવ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવાનું નામ ધર્મની સ્થાપના કહી શકાય. આવી સર્વપક્ષીય રક્ષણ વ્યવસ્થા વિના પ્રજા સુખી થઈ શકતી નથી, જે ધર્મો એક-પક્ષીય રાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાનું શિખવાડે છે, તે સૌના માટે કલ્યાણકારી બની શકે નહિ. આવા ધર્મો કેટલાક માટે લાભકર્તા થાય છે તો કેટલાક માટે હાનિકર્તા પણ થઈ શકે છે. વિકાસની પરંપરામાં લોકોએ જોયું કે રાજસત્તાને પ્રભાવિત કરનારું સૌથી મોટું પરિબળ ‘ધર્મ’ બની જાય છે, અને ધર્મ સ્વયં પક્ષપાત શિખવાડે છે એટલે એક નવો સિદ્ધાંત નિષ્પન્ન થયો: “ધર્મનિરપેક્ષતા”. આજે વિશ્વની ઘણી રાજસત્તાઓ આ ધર્મનિરપેક્ષતાનો સ્વીકાર કરીને ચાલે છે. જે રાષ્ટ્રોમાં સાચી ધર્મનિરપેક્ષતા કામ કરતી હોય છે ત્યાં બધી પ્રજાને વિકાસની સમાન તકો મળતી હોય છે. પણ જ્યાં કોઈ ધર્મવિશેષને રાજસત્તાનું માધ્યમ બનાવાયું હોય છે, ત્યાં કેટલાકને ઘણી તકો મળે છે તો કેટલાકને ઓછી તકો મળે છે અથવા મળતી જ નથી. આ સિદ્ધાંત વંશવાદ વગેરેમાં પણ લાગુ કરી શકાય.

આટલી લાંબી ભૂમિકા કર્યા પછી હવે આપણે શેઠ-નોકરના સંબંધોનો વિચાર કરીએ. જેનામાં ઘણું આર્થિક કે બીજું સામર્થ્ય હોય છે તે શેઠ બને છે અને જેનામાં તેવું સામર્થ્ય નથી હોતું અથવા ઓછું હોય છે તે નોકર બને છે. જે શાસનની સાથે પાલન પણ કરે છે તે શેઠ બને છે અને પાલન વિનાનું શાસન કરે છે તે અત્યાચારી બને છે. જેનામાં અનેક લોકો ઉપર શાસન કરીને તેમનું પાલન કરવાની ક્ષમતા હોય છે તે શેઠ કે સાહેબ બને છે અને તેવી ક્ષમતા વિનાના લોકો ઊતરતી કક્ષાએ નોકર બને છે. શેઠ પોતાનાં કાર્યો કરાવવા શાસન કરે છે, સામે કાર્ય કરનાર લોકોને પગાર વગેરે આપીને તેમનું તથા પરિવારનું પાલન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ શેઠ કે સાહેબનું છે. જો તેનો નાશ કરવામાં આવે તો નોકરોની પાલ્યતા સમાપ્ત થઈ જાય. આથી બેકારી વધે છે, જે પ્રજા તથા રાષ્ટ્રને દરિદ્ર અને કંગાલ બનાવે છે. કોઈ રાષ્ટ્રની આર્થિક સમૃદ્ધિનું માપ તેની રોજી આપવાની ક્ષમતા ઉપરથી કાઢી શકાય. જ્યાં ઘણી રોજીઓ હશે ત્યાં રોજી વિનાની પ્રજાઓ આપોઆપ આકર્ષાઈ આવશે. જ્યાં રોજીઓની ક્ષમતા નહિ હોય ત્યાંથી પ્રજા આપોઆપ પલાયન થઈ જતી હોય છે.

અને યાદ રાખવું જોઈએ કે રોજીઓ આપનાર અને વધારનાર પરિબળ મૂડીરોકાણકાર શેઠ હોય છે. એટલે જેણે પણ પોતાનું રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ કરવું હોય તેણે આ શેઠ નામના પરિબળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

શેઠના ચાર પ્રકાર હોય છે: 1. શોષણખોર, 2. કામખોર, 3. કદરદાન, 4. ઉદ્ધારક.

શોષણખોર શેઠ

શેઠોમાં સૌથી હલકી કક્ષાનો શેઠ તે છે જે પોતાના નોકરોનું શોષણ કરે છે. સર્વ પ્રથમ તો તે અત્યંત ગરજવાન માણસોને નોકરીમાં રાખે છે. તેની ગરજનો ભરપૂર ફાયદો ઉઠાવે છે, તેને ઓછામાં ઓછું વેતન આપે છે અને વધુમાં વધુ કામ લે છે. તેને એક ક્ષણ પણ નવરો બેસવા નથી દેતો. જરૂરી અને બિનજરૂરી કામોમાં તેને સતત વ્યસ્ત રાખે છે. તેના સમયનું પણ શોષણ કરે છે. સમય કરતાં વધારે સમય અટકાવી રાખે છે. જો તેનું ખાવા-પીવાનું શેઠના ત્યાં હોય તો તેમાં ભેદ કરે છે. અર્થાત્ તેને હલકા પ્રકારનું ખાવાનું આપે છે. કેટલીક વાર તો એટું કે વાસી ખાવાનું પણ આપે છે. જો તેને પત્ની વગેરે સ્ત્રીવર્ગ હોય તો તેનું પણ શોષણ કરે છે. સમયસર તેનું વેતન ચૂકવતો નથી અને જરૂર પડે ત્યારે તેના હકના વેતનમાં પણ કાપ મૂકે છે. તેને વારંવાર સૌની સામે અપમાનિત કરે છે. તથા તે કદી પણ ઊંચો ન આવે તેવા પ્રયત્નો કરે છે. આવા નીચ પ્રકારના શેઠ માટે ચાણક્યને લખવું પડ્યું છે કે “કુલહીન સેવા...” અર્થાત્ હલકી પ્રકૃતિના માણસને શેઠ બનાવીને તેની નોકરી કરવી એ વગર અગ્નિએ તન-મનને બાળવાનું નિમિત્ત બને છે. આવા શોષણખોર શેઠના ત્યાં ઉત્તમ પુરુષની નોકરીને કસાઈખાનાની ગાય કહેવાય.

કામખોર શેઠ

બીજો પ્રકાર કામ ઇચ્છનાર શેઠનો છે. તે પૂરો પગાર આપે છે. સાથે પૂરો સમય પણ માગે છે. તે પૂરેપૂરું કામ માગે છે. અધૂરું કે અડધું કામ તેને ગમતું નથી. તેનો સિદ્ધાન્ત હોય છે કે પૂરું કામ કરો અને પૂરું વેતન મેળવો. પૂરા કામમાં બાંધછોડ થઈ શકે નહિ. જે લોકો કામચોર હોય છે તે તેના ત્યાં ચાલી શકતા નથી. કામ કરો અને પગાર મેળવો, એ ધર્મ છે. હક આપો અને હક મેળવો એ સૂત્ર જરૂરી છે. આમ કરવાથી બન્ને પક્ષનું ભલું થતું હોય છે. અમેરિકાની સમૃદ્ધિનું મૂળ આ પણ છે. ભારતની બેકારી તથા દરિદ્રતાનું કારણ કામ કર્યા વિના અથવા ઓછામાં ઓછું કામ કરીને પગાર મેળવવામાં છે.

કદરદાન શેઠ

એક શેઠ કદરદાન હોય છે. નોકરોનાં કાર્યોની તે સમય-સમય ઉપર કદર કરે છે. તે કામ તો માગે છે, પણ જો સારું કામ કરવામાં આવે તો તેની યોગ્ય સમયે કદર પણ કરે છે. કદર કરવાથી કાર્યકર્તાઓમાં ઉત્સાહ વધે છે અને સારું કાર્ય થાય છે. જે લોકો સમય સમય ઉપર સારું કાર્ય કરનારાઓની કદર નથી કરી શકતા તે કાર્યકર્તાઓમાં ઉત્સાહ વધારી શકતા નથી. કોઈએ ઠીક જ કહ્યું છે કે “કદર વિણ નોકરી કરવી કરી યા ન કરી તો શું?” કદરદાન શેઠ નોકરોનાં દિલ જીતી લેતો હોય છે. પોતાનાં માણસોનાં દિલ જીતવાં એ સૌથી મોટો લાભ ગણાવો જોઈએ. દિલ વિનાના સંબધો કે દિલ વિનાનાં કાર્યો પ્રભાવહીન બનતાં હોય છે. એટલે હંમેશાં માણસે પોતાના હાથ નીચેના માણસોનાં દિલ જીતવાં જોઈએ. તે માટે તેમનાં ઉત્તમ કાર્યોની કદર કરતા રહેવું જોઈએ.

ઉદ્ધારક શેઠ

એક શેઠ નોકરોનો ઉદ્ધારક થતો હોય છે. ઉદ્ધારક એટલે તેની સંપૂર્ણ કક્ષાને ઊંચી ઉઠાવનાર. તેને પણ નોકરમાંથી શેઠ બનાવી દેનાર. તેનાં બધાં કાર્યોનો ભાર ઉપાડી લેનાર.

કેટલાક (બહુ ઓછા) શેઠો એવા હોય છે જે પોતાના વફાદાર નોકરોને માત્ર વેતન જ નથી આપતા પણ તેમનો સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર કરી આપે છે, તેમને ઘર ન હોય તો ઘર બાંધી આપે છે. તે કુંવારા હોય તો પરણાવી આપે છે, તેના દીકરા-દીકરીઓને ભણાવી આપે છે. મોટાં થાય ત્યારે પરણાવી આપે છે. તેમના કૌટુંબિક, સામાજિક વ્યવહારો પાર પાડી આપે છે. સાજા-માંદા થાય તો દવા કરાવી આપે છે. તેમની કદર કરીને ધંધામાં ભાગ રાખી આપે છે અથવા સ્વતંત્ર ધંધો કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપે છે. આમ સર્વ રીતે પોતાના વફાદાર નોકરનો તેઓ ઉદ્ધાર કરી આપે છે. કોઈ ભાગ્યશાળી નોકરને જ આવા શેઠ મળતા હોય છે. આવા શેઠને માતા-પિતા કરતાં પણ વધારે માનવા જોઈએ. આવા ઉત્તમોત્તમ શેઠ મળ્યા હોય તેમ છતાં જે નોકર તેમનો ત્યાગ કરે તે હતભાગી કહેવાય. તે પ્રાપ્ત થયેલા અમૃતને ઢોળી

દેનારો કહેવાય. આવા ઉત્તમ શેઠની સાથે ગદારી કરનાર નોકર તો મહાપાપી કહેવાય.

શેઠની માફક નોકરો પણ ચાર પ્રકારના હોય છે: 1. ગદાર, 2. કામચોર, 3. ખટપટિયા અને 4. સંપૂર્ણ સમર્પિત, વફાદાર.

ગદાર નોકર

એક નોકર હોય છે. જેનું ખાતર તેનું જ ખોદતો રહે છે. તે ચોરી કરે છે. શેઠના શત્રુઓ અને વિરોધીઓની સાથે મળી જાય છે. ગુપ્ત વાતો એકઠી કરે છે અને પછી ન કહેવાની જગ્યાએ કહેતો રહે છે. આપત્તિના સમયે કામ નથી આવતો. આવો નોકર જો મીઠાબોલો હોય તો લાંબા સમયે તેની પોલ ખૂલે છે. તે વફાદાર નથી હોતો. એટલે તે વિશ્વાસપાત્ર પણ નથી થઈ શકતો. આવો નોકર સુખદાયી નહિ પણ દુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે. એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પોતાના સગા દીકરા કરતાં પણ વધુ હિત કરનાર શેઠ સાથે ગદારી કરનાર નોકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પણ પાપથી મુક્ત ન થઈ શકે.

કામચોર નોકર

એક નોકર કામચોર હોય છે. કામ કરવાથી તે ગભરાય છે. નાનાં-મોટાં બહાનાં કરીને તે વારંવાર ગેરહાજર રહે છે. હાજર હોય તો પણ બરાબર કામ કરતો નથી. તેની પાસે બહાનાંનો ભંડાર હાજર હોય છે. આવા નોકરની પાસેથી વારંવાર ટકટક કરીને કામ કરાવવું પડે છે. કેટલીક વાર તે કામ ન કરવું પડે એટલા માટે સામી દલીલો કરે છે. લાંબા સમયે આવો કામચોર નોકર વિદ્રોહી થઈ જતો હોય છે. કારણ કે વારંવારની ટકટકથી તેને અપમાન લાગે છે. પ્રથમથી તે વફાદાર તો હોતો નથી એટલે તેને વિદ્રોહી થતાં વાર નથી લાગતી. નોકર એવો જોઈએ જે મૂંગા મોઢે આજ્ઞાનું પાલન કરે. જો તેની જીભ તેજ હોય અને સામે બોલનારી હોય તો તેવો નોકર પણ સુખદાયી થતો નથી. તેનો ત્યાગ કરવો હિતાવહ છે.

ખટપટિયો નોકર

આ પ્રકારનો નોકર જ્યાં નોકરી કરતો હોય ત્યાં ખટપટો કરતો રહે છે. ખટપટો કરીને પરિવારનાં મન એકબીજા પ્રત્યે ભડકાવે છે. તે એવી કુશળતાથી વાતો કરે છે કે વાત સાંભળનાર તેના પ્રત્યે હમદર્દ બની જાય છે. શેઠની વાત શેઠાણીને, શેઠાણીની વાત શેઠને અને બીજા બધાને સિફતપૂર્વક ચુગલી કરતો રહે છે. તેના પેટમાં કોઈ વાત ટકતી નથી. ન કહેવાની જગ્યાએ તે વાત કરીને ઘણી વાર સંબંધોમાં મોટી તિરાડો પાડી નાખે છે. કેટલીક વાર નાદાનીથી પણ આવી વાતો કરી બેસતો હોય છે. તેનામાં ગંભીરતા કે ઊંડાણ હોતું નથી. તે છીછરો હોય છે. જરાક કોઈ ચા-પાણી પિવડાવે કે તરત જ છલકાઈને બકબક કરવા લાગી જતો હોય છે. જેના ત્યાં આવો છીછરો ખટપટિયો નોકર હોય તે કદી શાંતિ ન પામી શકે. તેના ઘર-પરિવારમાં હોળીના ભડકા ભડકતા રહેતા હોય છે. આવા નોકરનો પણ ત્યાગ કરવો હિતાવહ છે.

વફાદાર અને સમર્પિત નોકર

ઘણાં સદ્ભાગ્ય હોય તેને વફાદાર નોકર મળતો હોય છે. વફાદારીનો ગુણ મોટા ભાગે આનુવંશિક આવતો હોય છે. આમાં થોડો અપવાદ હોઈ શકે છે, પણ મોટા ભાગે તે આનુવંશિક હોય છે. જો આ વાત સાચી હોય તો નોકર રાખનારે માત્ર નોકર જ નહિ જોવાનો પણ તેનું કુળ પણ જોવાનું. જેના કુળનો ઇતિહાસ ખરાબ હોય તેનાથી બચવું જોઈએ. જેમ શેઠ કે સાહેબનાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કુળ હોય છે તેમ નોકરોનાં પણ આવાં કુળ હોય છે.

ચાણક્યે જણાવ્યું છે કે રાજાએ હમેશાં કુળવાન માણસને મંત્રી બનાવવો. આવો ખાનદાન અને વફાદાર માણસ કદી પણ નીચી કક્ષાએ નહિ પહોંચે. એટલે આ વફાદાર નોકર જીવના ભોગે પણ પૂરી વફાદારીથી કામ કરશે. તે કદી બેવફા કે ગદાર નહિ થાય. કદી વિશ્વાસઘાત નહિ કરે. તેની પાસે લાખો રૂપિયાની મૂડી આપશો તો તેને હેમખેમ રાખશે અને પરત કરશે. તે કદી લોભ-લાલચમાં નહિ પડે. ઘરમાં કે પેઢીમાં તે કદી પણ ચોરી નહિ કરે એટલું જ નહિ, બીજાને ચોરી કરવા પણ નહિ દે. તે કદી પણ શેઠનાં બાળ-બચ્ચાં ઉપર નજર નહિ બગાડે. પોતાનાં મા-બહેન-દીકરી સમજીને તેમનું જતન કરશે. કોઈ વાર જરૂર પડશે તો તેમના રક્ષણ માટે પોતાના પ્રાણ પણ આપી દેશે. જેની સાથે જીવનનો ઘણો ભાગ જીવવાનો હોય તે જો વફાદાર હોય તો જીવનનો બોજ હળવો થઈ જાય છે. પણ જો તે બેવફા હોય તો જીવન ભારે ભારે થઈ જાય છે. એટલે ખરેખર તો વફાદાર માણસ મળવું અત્યંત દુર્લભ હોય છે. તેનું જતન કરવું

જોઈએ. કદી પણ તેનો ત્યાગ ન કરાય. વફાદાર માણસ જ સાચું રત્ન છે. જે લોકો રત્ન અને પથ્થરમાં ભેદ નથી કરી શકતા તે વફાદાર માણસને સાચવી શકતા નથી. વફાદાર માણસ પોતાના શેઠનું કદી પણ ઘસાતું બોલતો નથી. તે કદી બદબોઈ કરતો નથી કે સાંભળતો પણ નથી. તેને કોઈ ગમે તેટલાં ચા-પાણી કે બીજાં લોભ-લાલચ આપે તો પણ તે કદી ગદાર થતો નથી. કોઈ ગમે તેવી કાનભંભેરણી કરે તો પણ તે કદી શેઠનો ત્યાગ કરતો નથી. તે સમર્પિત છે. રાજા કે શેઠના દીકરાની રક્ષા કરવા પોતાનો દીકરો સોંપી દેનાર વફાદાર નોકરોની ગાથાઓ છે. શેઠના મૃત્યુ પછી પૂરી પેઢી ચલાવી આપીને મોટા થયેલા શેઠના દીકરાને સોંપી દેનારા વાણોતરોની કથાઓ પણ છે જ. આવા વફાદાર નોકરને જરૂર પડે ત્યારે વગર માગ્યે સર્વસ્વ સોંપીને પણ તેનું જતન કરવું જોઈએ. આ દુનિયામાં બધું મળવું સરળ છે, પણ પૂર્ણ વફાદાર માણસ મળવું દુર્લભ છે.

લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં કેટલીક જરૂરી સૂચનાઓ લખવી યોગ્ય લાગે છે.

1. નોકરે હંમેશાં શેઠ કે સાહેબ સાથે માન-સન્માન, વિનય-વિવેકથી વ્યવહાર કરવો. કદી પણ તોછડાઈ, ઉદ્વતાઈ કે અવિવેક કરવો નહિ, વિનયવિવેકથી કોઈનું દિલ જીતી શકાતું હોય છે. તોછડાઈથી નહિ. જો તેનામાં અભિમાનીવૃત્તિ હોય તો તેણે નોકરી કરવી નહિ. નોકરી અને અભિમાન બન્ને સાથે ન રહી શકે. ખાસ કરીને સામા જવાબો વારંવાર આપતા રહેવું નહિ. આજ્ઞાપાલન એ જ મારો ધર્મ છે એવું માનીને નોકરી કરવી.
2. ખટપટિયા કે ચુગલીખોર ન થવું. વહેલા-મોડા આ દોષ નજરે ચઢવાનો જ છે. ત્યારે તેને મોટી હાનિ પહોંચશે. હાનિ પહોંચાડનારને હાનિ પહોંચતી જ હોય છે.
3. નોકરી કરવી તો વફાદારીથી કરવી. શેઠનાં ધન કે બહેન-દીકરીઓ ઉપર કદી પણ દાનત બગાડવી નહીં. નોકરે પહેલ ના કરી હોવા છતાં જો કોઈ સ્ત્રીવર્ગ પહેલ કરે કે દબાણ કરે તો ગમે તે બહાનું કરીને નોકરીથી છૂટા થવું. ચંચળ સ્ત્રીઓને કોઈ પહોંચી શકતું નથી. તે ખરાને ખોટું અને ખોટાને ખરું સિદ્ધ કરી શકતી હોય છે. બને ત્યાં સુધી તેમના સંપર્કથી દૂર હેવું.
4. કદાચ કોઈ કારણસર નોકરી છોડવી જ પડે તો કદી પણ સંબંધ બગાડીને છૂટા ન થવું. હું નોકર છું એવું માનીને શેઠ ખોટા હોય તો પણ “પોતાની ભૂલચૂક થઈ હોય તો માફ કરજો” એવી નમ્રતા બતાવીને છૂટા થવું. જીવન છે. ફરી ક્યારે પાછી આ જ નોકરી અહીં કરવી પડે તે કહી શકાય નહિ, એટલે ફરી આવવાનું થાય તો પણ નીચા જોવું પડે એવી વાતો ન બોલવી. તમારી નમ્રતા અને સચ્ચાઈનો અંતે વિજય થવાનો જ.
5. કદાચ નોકરી છૂટી જાય કે છોડી દેવી પડે તો પણ કદી પણ નિંદક ન થઈ જવું. સારા ગુણોને યાદ કરીને હંમેશાં આભાર માનતા રહેવું. જેની સાથે વર્ષો કાઢ્યાં હોય તેનાં જમા તથા ઉધાર પાસાં પણ રહેતાં જ હોય છે. ઉધાર પાસાને ફુલાવી ફુલાવીને યાદ કરનાર કડવાશને ઘોળે છે. જ્યારે જમા પાસાને યાદ કરનાર મીઠાશ ઘોળે છે. ખાનદાની મીઠાશ ઘોળવામાં છે. અને યાદ રાખવું કે ફરી પાછા એ જ જગ્યાએ નોકરી કરવાનો પ્રસંગ આવી શકે છે. તેવા સમયે તમારે મોઢું સંતાડવું ન પડે તેની કાળજી રાખવી.
6. નોકરી છૂટી જાય કે છોડી દેવાની થાય તો પણ છેલ્લી ઘડી સુધી પૂરેપૂરી કાળજીથી પોતાનું કામ કરતા રહેવું. “હવે મારે ક્યાં નોકરી કરવી છે”—તેવું સમજીને બાકીના દિવસો જેમ તેમ કામ કરવું કે અધૂરું કામ કરવું એ બરાબર નથી.

*

5. ભાઈ-ભાઈના સંબંધો

જીવનમાં અનેક સંબંધોમાં ભાઈ-ભાઈનો કુદરતી સંબંધ હોય છે. એક જ બાપનાં બે સંતાન, એક જ માતાની કૂખે જન્મેલા બે ભાઈઓ પરસ્પરમાં કુદરતી સંબંધોથી બંધાયેલા હોય છે. બે-ચાર વર્ષના અંતરેથી આગળ પાછળ જન્મેલા, સાથે બચપણ વિતાવેલા, સાથે રમેલા બન્ને ભાઈઓના સંબંધોની કપરી કસોટી યુવાવસ્થાથી શરૂ થતી હોય છે. ખાસ કરીને લગ્ન પછીના સંબંધો વિકટ થઈ શકતા હોય છે. પ્રથમ કારણ મિલકતની વહેંચણી બનતું હોય છે. ભાઈઓ એકબીજાથી અલગ થાય કે જુદા રહેવા જાય તેમાં કશી નવાઈ નથી. પણ સંબંધ બગાડીને અલગ થાય તે બહુ દુઃખદાયી બની શકે છે. બાપદાદાની મિલકત વહેંચતી વખતે આટલી કાળજી રાખવી હિતાવહ છે.

1. મોટા ભાઈએ નાના ભાઈઓને વધુ આપવું. પોતે ઓછું લેવાની ઉદારતા બતાવવી.

2. નાના ભાઈઓએ મોટા ભાઈઓની કદર કરવી અને ભાભીના દાગીના ઉતરાવવા નહિ, તે ભાભીને જ આપી દેવા.

3. બંને ત્યાં સુધી બહારના માણસોને મિલકતની વહેંચણીમાં સામેલ કરવા નહિ. પોતાની મેળે જ શાંતિથી વહેંચણી કરી લેવી. પરસ્પરની ઉદારતા રાખવાથી તથા બાંધછોડ કરવાની વૃત્તિથી આ કામ સરળ રીતે પાર પડી શકતું હોય છે.

4. બંને ત્યાં સુધી મિલકતની વહેંચણીમાં પત્નીઓને સંમિલિત કરવી નહિ. અનુદાર અને ડંખીલી સ્ત્રીઓ ભાઈઓને ઉદાર ન પણ થવા દે. જો કે સારી સ્ત્રીઓ પોતે ઉદાર થઈને પતિઓને પણ ઉદાર થવાની પ્રેરણા આપતી હોય છે, પણ બધી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કક્ષાની નથી હોતી. ખાસ કરીને જ્યારે સ્ત્રીઓના જ કારણે મિલકત વહેંચવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે તો તેમના વિક્ષેપને રોકવો હિતાવહ છે.

5. ગામના કે સગાં-સંબંધીઓના ખટપટિયા માણસોને પણ દૂર રાખવા. આવા માણસોનો ચંચૂપાત પ્રશ્નને વધુ ગૂંચવતો હોય છે.

6. જો કોઈ હિસાબે અંદરોઅંદર મિલકત વહેંચાતી ન જ હોય તો, હિતકારી સજ્જન પુરુષોનો સાથ લેવો. પણ બંને ત્યાં સુધી કોર્ટ કચેરીએ તો ન જ જવું. બધા જ ઉપાયો પડી ભાંગે તો છેવટમાં સિક્કો ઉછાળીને પોતાના ઇષ્ટદેવ પાસે નિર્ણય કરાવવો અને માન્ય રાખવો.

મિલકત વહેંચ્યા પછી અને જુદા રહ્યા પછી પણ સારા સંબંધો ચાલુ રાખવા. અવારનવાર એકબીજાના ત્યાં જમવા જવું અને એકબીજાને બોલાવવા. જમણવારથી માણસ નજીક આવે છે. બગડેલા સંબંધો સુધરે છે. ખાસ કરીને મોટા ભાઈએ, નાના ભાઈ, ભાભીઓ તથા બાળકો માટે સતત ઉદારતા બતાવતા રહેવું. તેમના માટે નાની-મોટી ચીજવસ્તુઓ લાવવી અને આપવી. કદાચ પોતાની પત્નીનો વિરોધ થતો હોય તો તે ન જાણે તેમ ચુપચાપ ખાનગીમાં આપવી. પણ આપવી જરૂર.

જરૂર પડે ત્યારે ભાઈઓએ એકબીજાને મદદ કરવી. ખાસ કરીને આર્થિક અને જરૂર પડે તો અન્યની સાથેના ઝઘડા ઝંઝટમાં બધું ભૂલીને પણ સાથે ઊભા રહેવું. એકનો શત્રુ એ સૌનો શત્રુ સમજીને પ્રબળ એકતા કરવી, જેથી કોઈ તમને દબાવી નહિ શકે. આવા કપરા સમયમાં અંદર-અંદરની ફૂટથી ભાઈઓ શત્રુના હાથા બની જતા હોય છે અને પોતાને વધુ ને વધુ દુર્બળ બનાવી મૂકતા હોય છે. મહાભારતની આ વાતને હમેશાં યાદ રાખવી:

“અન્યત્ર કલહે પ્રાપ્તે વયં પંચાધિકંશતમ્” અર્થાત્ અમે સો અને પાંચ પરસ્પરમાં કલહ કરતા રહીએ છીએ પણ જ્યારે કોઈ બીજા સાથે કલહનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે તો અમે સો અને પાંચ ભેગા મળીને એકસો પાંચ થઈ જઈશું. પરસ્પરની શત્રુતા હોય તો પણ બીજાની સાથે ઝઘડો થાય ત્યારે એક થઈ જવું. કૂતરાં અંદરો અંદર તો લડતાં હોય છે. પણ જો બહારનું કૂતરું આવી જાય તો બધાં એકસાથે મળીને તેનો સામનો કરે છે.

બધા ભાઈઓની આવક સરખી ન પણ હોઈ શકે. આવા સમયે પ્રબળ ભાઈએ, દુર્બળ ભાઈને સહાયતા કરવી. બંને તો પત્નીથી ગુપ્ત

રીતે મદદ કરવી. હા, જો પત્ની ડાહી અને ઉદાર હોય તો તેને જણાવવામાં વાંધો ન હોવો જોઈએ. બધા ભાઈઓએ અને ત્યાં સુધી બધાનાં બાળકો સાથે સમભાવ રાખવો. ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ, રમકડાં તથા વસ્ત્રો વગેરેમાં રખાય તેટલો સમભાવ રાખવો. કદી એવું ન કરવું કે એકનું ઐશ્વર્ય બીજાને લલચાવવા કે તરસાવવાનું નિમિત્ત બને. આમ કરવાથી મન બગડતાં હોય છે. સમભાવ રાખવાથી મન સુધરતાં હોય છે. ભાઈ-ભાઈઓના સંબંધો સુધારવામાં તથા બગાડવામાં બાળકો સાથેનો વ્યવહાર મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. બાળકો સાથેના સંબંધોમાં સ્ત્રીઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. એટલે લોકો કહેતા હોય છે કે પરિવારને તોડનારી પણ સ્ત્રીઓ હોય છે અને જોડનારી પણ સ્ત્રીઓ હોય છે. સારી સ્ત્રીઓ મળવી એ જ પરિવારનું સૌથી મોટું સદ્ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ. જેને સારાં માણસો મળ્યાં છે તેના જીવનના ઘણા પ્રશ્નો સરળ થઈ જતા હોય છે. પણ જેને નબળાં માણસો મળ્યાં હોય છે તેમનું જીવન “સંસારસાગર” બની જતું હોય છે. સાગરને પાર કરવા કરતાં પણ આવાં નબળાં માણસોવાળા સંસારને પાર કરવો અત્યંત કઠિન હોય છે. નબળાં માણસો સાથે કદી પણ સુખપૂર્વક રહી શકાય નહિ. સુખ તો સારાં માણસોથી મળતું હોય છે. અને સારાં માણસો, શોધવાથી નથી મળતાં. ઈશ્વરકૃપા, નસીબ કે ‘બાયચાન્સ’ મળી જતાં હોય છે. સુખી કુટુંબનો અર્થ થાય છે સારાં માણસોનું કુટુંબ. સમૃદ્ધ માણસોના હોવાથી જ સુખી થઈ જવાનું નથી.

ભાઈઓએ પરસ્પરમાં વધુ પડતી અપેક્ષાઓ રાખવી નહિ. પ્રત્યેક ભાઈએ સ્વાવલંબી થવું અને રહેવું. કદાચ બીજા ભાઈઓ જેટલી શક્તિ ન હોય તો જે કાંઈ શક્તિ હોય તેટલામાં જીવનનિર્વાહ કરવો. બીજાની શક્તિની ઈર્ષ્યા, લાલચ કે અસંતોષ ન કરવો. આપણા માટે આટલું જ બસ હશે. બને ત્યાં સુધી તમારી ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરનાર ભાઈ પાસે વારંવાર યાચના કરવા ન જવું. કોઈને સમૃદ્ધિની ખુમારી હોઈ શકે. લાગણીવાળો ભાઈ વગર માગ્યે પણ આપવાના સમયે આપશે જ. જ્યારે લાગણીહીન ભાઈ માગશે તો પણ કશું આપવાનો નથી. એટલે વારંવાર યાચના કરવી નહિ.

માતા-પિતાની સેવા કરવામાં એકબીજાનો વાદ ન કરવો. કદાચ કોઈની દાનત સેવા કરવાની ન હોય તો ભલે, આપણે તો સેવા કરવી જ. સેવાનો કદાચ કોઈ બદલો ન મળે તો પણ સેવા કરવી. સેવા કદી નકામી જતી નથી. માતા-પિતાના વારસામાં પૈસો અને મિલકત જ મહત્ત્વનાં નથી હોતાં. તેમના આશીર્વાદ સૌથી વધુ મહત્ત્વના હોય છે. માતા-પિતા મિલકત વિનાનાં હતાં તેમ સમજીને પણ તેમની સેવા કરવી, ખાસ કરીને જ્યારે તેમની અંતિમદશા હોય ત્યારે તો બને ત્યાં સુધી ખડેપગે ઊભા રહેવું. મરતા માણસનું હૃદય ઠરે તો તે વખતે જ આશીર્વાદ નીકળે છે તે જરૂર ફળે છે.

કદાચ તમારી ઈચ્છા માતા-પિતાની સેવા કરવાની હોય પણ પત્નીનો વિરોધ હોય અને તેવા વિરોધ સામે તમે ટકી શકો તેમ ન હો તો માતા-પિતાને કોઈ સારા વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકી દેવાં અને દૂરથી તેમની સગવડોનું ધ્યાન રાખવું. અવાર-નવાર મળવા જવું અને સાચી લાગણી બતાવવી. પાછલી જિંદગીમાં સૌથી મોટી ભૂખ લાગણીની રહેતી હોય છે. લાગણી મળે તો બધું મળ્યું. દીકરાની મજબૂરીથી અલગ થયેલાં માતા-પિતાએ પણ જેની તેની પાસે રોદણાં રડવાં નહિ. મજબૂરીથી (ઘરકંકાસના ડરથી) પોતાને દૂર કરનાર દીકરાઓનાં વખાણ કરવાં. બની શકે તો કર્કશા વહુનાં પણ વખાણ કરવાં. કોઈને દોષ ન દેતાં પોતાના નસીબનો જ દોષ કાઢવો. આવાં માતા-પિતા, એક દિવસ વિરોધીઓનાં હૃદયપરિવર્તન કરાવી શકતાં હોય છે. છોકરાંઓથી તરછોડાયેલાં માતા-પિતાએ ઈશ્વરસ્મરણ જરૂર કરવું. ઈશ્વર-સ્મરણથી આત્મબળ અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો હોય છે.

6. ભાઈબહેનનો સંબંધ

સૃષ્ટિની રચના નર-નારીના વિભાજનથી થઈ છે. પરમેશ્વર સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલુ રાખવા માગે છે, એટલે તેણે નર અને નારીનાં બે રૂપો બનાવ્યાં છે. એકલો નર કાંઈ જ નથી તેમ એકલી નારી પણ કાંઈ જ નથી. બન્નેનું જોડું થાય છે ત્યારે બન્ને સફળ થાય છે. આ નર-નારી પતિ-પત્ની થતાં પહેલાં ભાઈબહેનના રૂપમાં કોઈના ઘરમાં ઊછરીને મોટાં થાય છે. વિશ્વને બન્નેની જરૂર છે એટલે બન્નેનું અસ્તિત્વ સરખું જ ગણાવું જોઈએ. પણ ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, શારીરિક અને બૌદ્ધિક કારણોસર બન્નેમાં કાંઈક ભેદ રહે છે. નારીની પ્રકૃતિ અને નરની પ્રકૃતિમાં કેટલોક ભેદ છે, જે બન્નેના વ્યક્તિત્વને ભિન્ન ભિન્ન બનાવે છે. આ પ્રકૃતિભેદથી બન્નેનો કાર્યભેદ પણ થઈ રહે છે.

એક, ઘરને તથા બાળબચ્ચાંને સંભાળે છે તો બીજો, બહારને સંભાળે છે. જ્યારે સમાજમાં પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થા ચાલતી હોય છે ત્યારે પ્રથમથી જ દુર્બળ એવી નારીને જન્મથી જ ઊતરતું સ્થાન અપાય છે. કન્યાનો જન્મ બહુ આનંદદાયક નથી મનાતો. એટલે નથી તો થાળી વગાડવામાં આવતી કે નથી સાકર વહેંચાતી. ઘણી જગ્યાએ તો કન્યાજન્મ થતાં જ બધાનાં મોઢાં ઊતરી જાય છે. જાણે કે કોઈ મરી ગયું હોય તેવું ઉદાસ વાતાવરણ થઈ જતું હોય છે. મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે થાળી વગાડનાર કે ન વગાડનાર, સાકર વહેંચનાર કે ન વહેંચનાર બધી સ્ત્રીઓ જ હોય છે. સ્ત્રીઓ જ કન્યાના આગમનને હર્ષભેર વધાવી શકતી નથી. કારણ કે ઉચ્ચ કુટુંબોમાં કન્યા, દહેજ વગેરેના કારણે એક મોટો પ્રશ્ન બની જતી હોય છે. જેમ જેમ કુટુંબ ઊંચું તેમ તેમ કન્યા અને નારીનું સ્થાન ઊતરતું થઈ જાય છે. કુળની શ્રેષ્ઠતા કે ઊંચાઈ પુરુષોના દ્વારા મપાતી હોય છે. આવી કૃત્રિમ ઊંચાઈવાળા પુરુષોને પોતાની કન્યા પરણાવવા લોકો આતુર રહેતા હોય છે. પેલા કૃત્રિમ ઊંચાઈવાળા પુરુષો પોતાની કિંમત વધુમાં વધુ વસૂલતા રહે છે જેને દહેજ કહેવાય છે.

પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પોતાના સ્વમાન ખાતર પણ આવા દહેજલાલચી કસાઈઓના કસાઈખાને બંધાવા કરતાં કોઈ ગરીબની પ્રેમભરી ઝૂંપડીમાં બંધાવાનું પસંદ કરવું. સુખ, પ્રેમમાં છે. અર્થલોલુપ બંગલામાં નહિ. શણગારેલ આલીશાન-ભવ્ય કસાઈવાડો એ કસાઈવાડો જ છે. તેમાં સુખ ન હોય, મોત જ હોય.

ભાઈ-બહેનના જન્મભેદથી જ વાત પૂરી થતી નથી. આગળના જીવનમાં દૂધ, ખાવું, ભણવું, વસ્ત્રો વગેરે લગભગ બધી જ વસ્તુઓમાં ભેદ રખાય છે. કન્યાને સતત ભાન કરાવવામાં આવે છે કે તે ભાઈની અપેક્ષાએ ઊતરતી છે. લાંબા ગાળે કન્યા પોતે પણ એવું માની લે છે કે “હું ઊતરતી છું.” આ લઘુતાગ્રંથિથી તે જીવનભર પીડાતી રહે છે. જોકે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સોનોગ્રાફીના કારણે સ્ત્રીભ્રૂણનો નાશ કરવાથી કન્યાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું છે. બીજી તરફ શિક્ષણમાં પણ છોકરીઓનું સ્થાન વધુ ને વધુ ચઢિયાતું થતું જવાથી કન્યાઓનું મહત્ત્વ વધ્યું છે, હવે તેને પગની જુતિયાં સમજાતી નથી.

ભૂતકાળમાં કુંવારી રહી જતી છોકરીઓનો વિકટ પ્રશ્ન ઉચ્ચ કુટુંબોમાં રહેતો હતો. હવે આવનારાં વર્ષોમાં ઘણા છોકરાઓ કુંવારા રહી જવાના છે. તેનો પ્રશ્ન વિકટ થઈ ચૂક્યો છે અને વધુ વિકટ થતો જશે. તેમાંથી બચવાનો ઉપાય છે ફરીથી કુદરતનિર્ધારિત છોકરીઓની સંખ્યા જન્મવા દેવી. કાયદાથી તો સોનોગ્રાફી બંધ કરાઈ જ છે. લોકોએ સ્વમેય પણ કન્યાના ભ્રૂણની હત્યા બંધ કરવી જોઈએ. કન્યાભ્રૂણના મૂળમાં દહેજ જેવી પ્રથાઓ કારણ છે. કારણ કે કન્યાને પરણાવવા અને પરણાવ્યા પછી પણ નિભાવવા માતા-પિતાને શક્તિ બહાર ખર્ચા કરવા પડતા હોય છે, તે બંધ થવા જોઈએ.

માતા-પિતાની સંપત્તિની ભાગીદારીનો પ્રશ્ન પણ વિવાદાસ્પદ રહ્યો છે. કન્યાનો હક ખરો કે નહિ? પ્રાચીનકાળમાં માત્ર ભાઈઓનો જ હક મનાયો હતો. કન્યાનો હક તેના સાસરાપક્ષે હતો. પિયરપક્ષે નહિ. આમ કરવાથી ખેતરો-ઘરો વગેરે સ્થાવર સંપત્તિનું વિભાજન ગામમાં જ રહી જતું. જો પિયરપક્ષે પણ દીકરીનો હક માન્ય રાખવામાં આવ્યો હોત તો દૂર પરણાવેલી દીકરીનો ભાગ જમીન-ઘરો વગેરેમાં આવતો હોવાથી અવ્યાવહારિક વિભાજન કરવાં પડત. પણ હવે પિયર અને સાસરાપક્ષે એમ બન્ને પક્ષે દીકરીનો ભાગ કાયદાથી કરવામાં આવ્યો છે (જો કે હજી તો બરાબર લાગુ કરાયો નથી.), જેનાથી વધારાના કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થવાના છે. ખાસ કરીને જે હિન્દુ કન્યા કોઈ મુસ્લિમ પુરુષને પરણે તો તે પોતાના પિયરપક્ષની સંપત્તિમાં ભાગ મેળવે. પછી થોડા જ સમયમાં તેને તલાક આપી દેવાય તો

પેલી મિલકત પુરુષ પાસે રહી જાય. ધર્માતર અને સમાજાન્તર લગ્ન કરવાથી પિયરપક્ષનો સંબંધ લગભગ તૂટી જતો હોય છે. તેમાં પણ જ્યારે કન્યા મિલકતમાં હક માગે ત્યારે લગભગ શત્રુતા જેવી સ્થિતિ થતી હોય છે. આવી કન્યાને પિતૃપક્ષ તરફથી મળેલી સંપત્તિ પેલો પુરુષ પોતાના અધિકારમાં લઈ જ લેવાનો. આવી કન્યા તલાક પછી ક્યાંયની નહિ રહે. પિયરપક્ષે તેણે શત્રુતા કરી છે અને કાયદાના દબાણથી મિલકતમાં ભાગ પડાવ્યો છે, જ્યારે શ્વસુરપક્ષે સરળતાથી છૂટી કરવાની વ્યવસ્થા છે. એટલે છૂટી થઈને હવે જવું ક્યાં? તેમાં પણ તેના પતિને બે-ત્રણ કે ચાર પત્નીઓ હોય અને દરેકને બાળકો હોય તો હિન્દુકન્યાની આવેલી સંપત્તિ માત્ર પોતાના જ બાળક સુધી સીમિત ન રહે, તેમાં સૌનો હક થઈ જાય. એટલે તલાક ન થાય તો પણ સંપત્તિ સૌની થઈ જાય. આવા ઘણા બધા પ્રશ્નો ઊભા થઈ શકે. કેટલાક ચાલાક માણસો સંપત્તિના લોભમાં શ્રીમંત લોકોની કન્યાને ફોસલાવી-પટાવીને લગ્ન કરી લે અને પછી કાયદાના જોરે સંપત્તિ મેળવે. પછી છૂટાછેડા આપે કે અન્ય પત્નીઓ કરે એટલે આવી મુઘ્ધ અને અબુધ કન્યાઓની દશા અત્યંત કફોડી થઈ જાય. મને લાગે છે કે વારસા હકના કાયદામાં અને લગ્ન કાયદામાં પણ કેટલાક સુધારા કરવા જરૂરી લાગે છે.

1. ધર્માતર લગ્ન કરનારને પૈતૃક સંપત્તિમાં ભાગ મળે નહિ.

2. તરત જ ધર્માતરણ કરીને કરેલાં લગ્ન માન્ય થઈ શકે નહિ. ઓછામાં ઓછું પાંચ વર્ષ પહેલાં ધર્માતરણ કર્યું હોય તેનાં જ લગ્નને કાયદાકીય માન્યતા મળે. ધર્માતરણ અને લગ્ન એકીસાથે થતાં હોય છે ત્યાં દબાણ કામ કરતું હોય છે. એટલે ઓછામાં ઓછો પાંચ વર્ષનો ગાળો ધર્માતરણ અને લગ્ન વચ્ચે હોવો જરૂરી ગણાવો જોઈએ. લગ્ન મોહમાં અને ધર્માતરણ દબાણમાં થઈ શકે છે. એટલે બન્ને વચ્ચે વિચારવાનો-સમજવાનો-પૂરતો સમય હોવો જરૂરી જણાય છે.

મને લાગે છે કે પૈતૃક સંપત્તિની પ્રાચીન વ્યવસ્થા સારી હતી. કદાચ આ જ કારણસર ભાઈઓ જીવનભર બહેન તથા ભાણેજોને જુદા-જુદા નિમિત્તે કાંઈ ને કાંઈ સતત આપ્યા કરતા હતા. એક રીતે આ પૈતૃક સંપત્તિનો ઐચ્છિક વિનિમય હતો. જે ચાલુ રાખવો જોઈએ. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બધાં પૂજનોની સાથે “કુંવાસી પૂજન” છે. કુંવાસી એટલે કુમારી કન્યા. તેમને જમાડવાનો મહિમા પણ બતાવ્યો છે. કેટલાક શુભ-આરંભો, કુંવાસી (કુંવારકા)ના હાથે કરાવાય છે. કુંવાસીના શુકન પણ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. આવી કુંવાસી પોતાની બહેન હોય તો ભાઈની કેટલીક જવાબદારીઓ પણ થઈ જતી હોય છે.

1. જો તેનો કોઈ પાલક ન હોય તો તેનું પાલન કરવું.
2. તેનું રક્ષણ કરવું.
3. તેની યોગ્ય લાગણીઓ પૂરી કરવી.

સ્ત્રીનો પાલક તેનો પતિ છે. પણ પતિ પાલન કરી શકે તેવો નથી. નોકરી-ધંધો કરતો નથી કે કરી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં બહેન છતાં પતિએ અનાથ જેવી થઈ ગઈ છે. આવી દશામાં સમર્થ ભાઈઓ ઉપર તેના પાલનની જવાબદારી આવી જાય છે. બહેન અને ભાણેજાં ભૂખે ન મરે તે જોવાનું કામ ભાઈઓનું છે. તેનાં બાળકોની તથા બીજી જવાબદારીઓ સમર્થ ભાઈઓએ સંભાળી લેવાની હોય. બહેનનું રક્ષણ પણ ભાઈએ કરવાનું હોય છે. એકાકી સ્ત્રી અરક્ષિત હોય છે. તે અબળા છે, તેને બળવાન પુરુષની રક્ષા જોઈએ. પણ ભારતમાં સ્ત્રી માટે બે મોટાં ભયસ્થાનો છે. 1. ગુંડાગીરી કરનારાં અનિષ્ટતત્ત્વોથી તથા 2. સ્વયં સાસરિયાં પક્ષથી. યુવાન અને રૂપાળી સ્ત્રી ઉપર અનિષ્ટ તત્ત્વોની કુદૃષ્ટિ પડ્યા જ કરતી હોય છે. વરુ જેમ શિકાર શોધે તેમ આવાં તત્ત્વો પણ જોબન-શિકાર શોધતાં ફરતાં હોય છે. રક્ષણ વિનાની સ્ત્રીને તેઓ પ્રથમ ઝપટમાં લેતાં હોય છે. અને કેટલીયે સ્ત્રીઓનાં શિયળ અને જીવન નષ્ટ કરી નાખતાં હોય છે. ડાહી સ્ત્રી હંમેશાં કોઈ ને કોઈ વિશ્વાસુ પુરુષના રક્ષણમાં રહેલી હોય છે, જેથી તેને આંચ આવતી હોતી નથી. પણ નાદાન અને ચંચળ સ્ત્રી સારી-ખોટી જગ્યાએ, સારાં-ખોટાં માણસો વચ્ચે એકલી રખડતી ફરતી હોય છે તે સ્વયં ખુદ શિકારીને શિકાર કરવાનો મોકો આપે છે. તેવી સ્ત્રીના શિકારથી લલચાવેલા લોકર માણસો કેટલી વાર સારી ખાનદાન સ્ત્રી ઉપર પણ ડોળો નાખતા હોય છે. આવી સ્ત્રીનું રક્ષણ કાં તો તેનો બળવાન પતિ કરે કે પછી વીર ભાઈ કરે. જો આ બન્ને ન હોય અને કદાચ હોય અને બળવાન ન હોય તો રાજા રક્ષા કરે. રાજા પણ નમાવો હોય તો આવી સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહી શકતી નથી. રામરાજ્યનો પ્રથમ સૂચિતાર્થ છે સ્ત્રીરક્ષા. જ્યાં સ્ત્રી સુરક્ષિત નથી હોતી ત્યાં

અરાજકતા ફેલાયેલી હોય છે.

ભાઈની વીરતા પોતાની બહેનની રક્ષા તેના સાસરિયાંના દુષ્ટો માણસોથી પણ કરવાની હોય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કન્યાદાન અપાય છે. ઘણી વાર અનિચ્છાએ પણ કસાઈ જેવાં સાસરિયાં મળ્યાં હોય છે. તેમાં દહેજ પ્રથાવાળી ઊંચી જ્ઞાતિઓમાં તો દહેજભૂખ્યાં વરુઓ, ગભરુ કન્યાને ફોલી ખાવા હમેશાં દાંત કચકચાવતાં હોય છે. આવાં દુષ્ટ અને કૂર જાનવરો વચ્ચે અસહાય અબળા જ્યારે રિબાતી હોય ત્યારે વીર ભાઈ ચુપચાપ બેસી ન રહે. ઘણું સહન કર્યા પછી પણ જો સાસરિયાંના રાક્ષસોની બુદ્ધિ સુધરતી ન હોય અને બહેનની મારઝૂડ કરતાં હોય તો તેને એક જ ઓથની આશા રહે, તે છે તેનો વીર ભાઈ. ભાઈની ધાક જ એવી હોય કે તેની બહેનને સતાવવાની કોઈ હિંમત ન કરી શકે. જે સ્ત્રીને આવો ભાઈ નથી હોતો અને સાસરિયાં દુષ્ટ મળ્યાં હોય તેનાં દુઃખોનો પાર નથી રહેતો.

સ્ત્રીઓ લાગણીપ્રધાન હોય છે. તેમની બધી લાગણીઓ માત્ર પતિલક્ષી જ નથી હોતી. ભાઈ અને પરિવારલક્ષી પણ થોડીક લાગણીઓ હોય છે. ભારતીય જીવનપદ્ધતિમાં પિયરનું પણ ભારે મહત્ત્વ છે જ. પશ્ચિમમાં પિયર જેવું ખાસ કંઈ હોતું નથી. સ્ત્રીનું જીવન પતિ અને મિત્રો સુધી જ સંકળાયેલું હોય છે. જ્યારે આપણે ત્યાં જીવનનો ઘણો મોટો વિસ્તાર છે જેમાં પિયર પણ ખરું જ. આપણા તહેવારો પણ સગાંઓને સાંકળી લેનારા હોય છે, જેમાં ભાઈ-બહેનના પણ તહેવારો હોય છે. લગ્ન વગેરે પ્રસંગે પણ દૂર-દૂરનાં સગાંઓ આવતાં હોય છે જેમાં ભાઈના ત્યાં બહેનો અને બહેનોના ત્યાં ભાઈઓ ખાસ આવતા હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક તહેવાર કે બીજા સારા-માઠા પ્રસંગોએ ભાઈઓ તરફથી બહેનોને કંઈ ને કંઈ આપવાની પણ પ્રથા હોય છે. આ બધું જીવનની લાગણીઓને પોષક બનાવે છે. તેના દ્વારા જીવન વધુ રસપ્રદ બને છે.

હમણાં એક ભાઈ લંડન બે-ત્રણ વર્ષે રહીને આવ્યા. તેમનું કહેવું હતું કે ત્યાં હવે મંદિરોમાં જનારો વર્ગ વધી ગયો છે. ખાસ કરીને જે મંદિરો ભક્તોને જમાડવાની વ્યવસ્થા કરે છે ત્યાં તો ઘણી ભીડ થવા લાગી છે. મેં કહ્યું કે “કેમ લોકો બહુ જમણલાલયુ થઈ ગયા છે?” તો કહે કે “જમણલાલયુ તો પહેલેથી જ હતા. ભક્તિ અને પ્રસાદ તથા ભક્તિ અને જમણનો પહેલેથી જ અનન્ય પ્રેમસંબંધ રહ્યો છે. એટલે તો કથાકારો જમણવારની વ્યવસ્થાની પ્રથમ શરત મૂકે છે, જો જમણવાર ન કરો તો મંડપમાં કાગડા ઊડવા લાગે. પણ અહીં લંડનમાં મંદિરોમાં ભીડ થવાનું બીજું પણ કારણ છે. લોકો માને છે કે અહીં કોઈ તહેવાર ઉજવાતો નથી, સગાં-સંબંધીઓના જમણવાર નિમિત્તે મેળાપ થતા નથી. બસ કામ, કામ ને કામ. રજા સિવાયના બધા દિવસો કામ જ કર્યા કરવાનું, એટલે આપણા લોકો જીવનથી કંટાળી જાય છે. તેનાથી બચવા તેઓ આવાં જમણમંદિરોનો આશ્રય શોધે છે. દર્શનનાં દર્શન અને જમણનું જમણ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે.” જે તહેવારોનું મહત્ત્વ અહીં નહોતું સમજાતું તે હવે ત્યાં ગયા અને રહ્યા પછી સમજાય છે. એટલે સ્ત્રી માત્ર પતિની લાગણીઓથી જ તૃપ્ત નથી થઈ જતી. તેને સગાં-સંબંધી અને પરિવારની પણ લાગણી જોઈતી હોય છે. તેમાં પણ પતિપક્ષમાં દુઃખી સ્ત્રીની ભાઈઓએ સમય કાઢીને પણ અવાર-નવાર બહેનની સંભાળ લેતા રહેવું જોઈએ. બહેનના ત્યાં કદી પણ ખાલી હાથે ન જવું જોઈએ. શક્તિ અને સામર્થ્ય પ્રમાણે કંઈ ને કંઈ ઉપયોગી વસ્તુઓ જરૂર લઈ જવી જોઈએ!

કદાચ સમજણ કે ગેરસમજણથી ભાઈ-બહેનોના સંબંધ બગડી જાય તો પણ ભાઈઓએ અને બહેનોએ પણ વ્યાવહારિક રિવાજો બંધ ન કરી દેવા, ચાલુ રાખવા. કદાચ આવતીકાલે સંબંધો સુધરી પણ શકે છે.

કદાચ ભાઈ સારો હોય પણ ભાભી સારી ન હોય. બહેનો સાથેના ઉદાર સંબંધોથી ભાભી નારાજ રહેતી હોય તો બહેનોએ બળભળાટ કર્યા વિના ખસી જવું. પોતાના કારણે ભાઈ-ભાભીના દામ્પત્યમાં ખટરાગ ન થાય તે જરૂર જોવાનું. દૂર રહીને ભાઈનું કલ્યાણ ઇચ્છતા રહેવું.

કદાચ ભાઈ સામર્થ્યહીન હોય અને બહેન સામર્થ્યવાળી હોય તો ભાઈ જેમ બહેનને મદદ કરે છે તેમ જ બહેને પણ પોતાના ભાઈને જરૂર મદદરૂપ થવું. તેમાં કશું ખોટું નથી. પણ તે પોતાના પતિના માધ્યમથી મદદરૂપ થવું. તેનાથી ગુપચુપ મદદરૂપ થવાથી કોઈ વાર પકડાઈ જવાનું થાય ત્યારે પતિ-પત્નીના સંબંધો ઉપર માઠી અસર ઊભી થઈ શકે છે. ભાઈએ કદી પણ બહેન પાસે આશા-અપેક્ષા ન રાખવી. તેમાં પણ જો તેનું દામ્પત્ય નંદવાતું હોય તો તો કદી પણ નજીક પણ ન જવું. તેણે પોતાની ભિખારી જેવી છાપ કદી ઊભી ન કરવી.

ભણેલી-ગણેલી સુશિક્ષિત બહેનને તેની ઇચ્છા હોય ત્યાં પરણાવવામાં ભાઈએ સહાયક થવું. ખોટો વિરોધ ન કરવો. પણ જો તેને

ધર્મોત્તરણ કરવું પડે કે કોઈ હલકા માણસે તેને ફસાવી હોય તો સહાયક ન થવું. બને તો તેને ભૂલ કરતાં અટકાવવી. જો પ્રયત્નો પછી પણ તે ન અટકે તો પછી તેને તેના નસીબ ઉપર છોડી દેવી. કોઈ પણ સંજોગોમાં તેની હત્યા ન કરવી કે ત્રાસ ન આપવો.

10-7-05

*

7. ગુરુશિષ્યનો સંબંધ

ગુરુ વિશે મેં અનેક સ્થળે વારંવાર ઘણું લખ્યું છે એટલે અહીં વિસ્તાર કરતો નથી. જીવનમાં માર્ગદર્શક ગુરુજનો હોવા જોઈએ તેની ના નહિ, પણ પંથ-સંપ્રદાય કે પરિવાર જેવા વાડાઓમાં પૂરવા અને માણસોને ઘેટાં બનાવવાની જે ગુરુપ્રક્રિયા ધમધોકાર ચાલે છે તે ન હોવી જોઈએ. સુજ્ઞ માણસે કદી પણ કોઈ વાડામાં પુરાવું ન જોઈએ. સંપ્રદાયમુક્ત અર્થાત્ વાડામુક્ત રહીને ધર્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ. જીવનમાં જ્ઞાનની ભૂખ જરૂર રાખવી જોઈએ. જ્ઞાન જિજ્ઞાસુને મળતું હોય છે. જ્યાંથી જિજ્ઞાસા સંતોષાય અર્થાત્ જ્યાંથી જ્ઞાન મળે તે ગુરુ છે. જીવનમાં બહુગુરુવાદ પ્રસ્થાપિત કરવો. “ગુરુ એક જ હોવા જોઈએ. પોતાના ગુરુ સિવાય બીજાને પગે પણ ન લાગવું જોઈએ”— આવી ધારણા બરાબર નથી. ગુરુ એક જ હોવા જોઈએ એવી ધારણા વાડાબંધીવાળા કરાવતા હોય છે જેથી તેમના વાડામાં પુરાયેલાં ઘેટાં બીજે છટકી ન જાય. આવી જ રીતે કોઈના દ્વારા કાન ફૂંકાવવાથી કે મંત્ર માત્ર લેવાથી જ્ઞાન થઈ જાય છે તેવી ભ્રમણામાં ન પડવું. આવી જ રીતે આ ગુરુને પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયેલો છે તેવા ભ્રમમાં પણ ન પડવું. પોતાને માટે આવો પ્રચાર કરતા કે કરાવતા ગુરુઓ ઢોંગી અને દંભી હોય છે. તેમનાથી દૂર રહેવું. ખરેખર તો તેમને કે તેમના જેવા લોકોને ગુરુ બનાવવા તે ગાઢ અંધકારમાં કૂદકો મારવા જેવું છે. જેમનો કોઈ પંથ-સંપ્રદાય કે પરિવાર નથી, જેમને કશી અર્થલોલુપતા નથી તેમ જ કોઈ મોટાઈ નથી તેવા સીધાસાદા પણ જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી સત્સંગના દ્વારા જ્ઞાન લેવું, જે કાલ્પનિક નહિ પણ વાસ્તવિક હોય. વ્યક્તિપૂજા અને વેશપૂજાથી દૂર રહેવું. જે લોકો પોતાને જ ભગવાન મનાવતા હોય અને પૂજાવતા હોય તેમનાથી પણ દૂર રહેવું. જે વારંવાર ચમત્કારો બતાવતા હોય કે પોતાના ચમત્કારોનો પ્રયત્નપૂર્વક પ્રચાર કરતા હોય તેમનાથી પણ દૂર રહેવું. તે સાચા નથી હોતા. ધાર્મિક લોકોને છેતરતા હોય છે. જે અતિશય કર્મકાંડો, યજ્ઞો કે હોમ-હવનમાં પ્રજાને રચ્યા-પચ્યા રહેવાનું શિખવાડતા હોય અને યજ્ઞોથી જ બધા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ જશે તેવું માનતા હોય તેમનાથી પણ દૂર રહેવું. આ લોકો, લોકોને કુમાર્ગે વાળનારા છે. યજ્ઞો કરવાથી જીવનનો કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. ધનનો અપવ્યય અને સમયની બરબાદી એ જ તેનાં પરિણામ મળ્યાં છે. આવાં અનિષ્ટ તત્ત્વોથી પોતાની જાતને મુક્ત રાખવી એ મોટી ધાર્મિક સાવધાની છે. આ બધું હોવા છતાં પણ ગુરુશિષ્યનો સંબંધ તો છે જ. એકડો ઘૂંટાવનાર શિક્ષક પણ ગુરુ છે અને છેક વિશ્વવિદ્યાલયનો કોર્સ કરાવનાર પણ ગુરુ છે. જો તે પોત-પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવતા હોય તો તે બધાને ગુરુ માનવા. જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં, જેમ કે સંગીત-સાહિત્ય-કલા વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ જ્ઞાન આપનાર ગુરુ છે. ધંધો-રોજગાર અને રાજનીતિ શિખવાડનાર પણ ગુરુ છે. તરતાં-લડતાં અને મરતાં શિખવાડનાર પણ ગુરુ છે. જે કોઈ ને કોઈ રીતે જીવનની સાચી દિશા અને સાચી દૃષ્ટિ બતાવે છે તે બધા ગુરુઓ છે. ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ શ્રદ્ધાનો છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ નાજુક તાંતણે બંધાયેલાં હોય છે. પ્રેમનો તંતુ વહેમ કે શંકા-કુશંકાનો હથોડો વાગતાં તૂટી જતો હોય છે. જ્યારે શ્રદ્ધાના તંતુને તોડવામાં ખોટી અથવા મોટી અપેક્ષાઓ ભાગ ભજવતી હોય છે. ગુરુ પ્રત્યે અતિશય ઊંચી અપેક્ષાઓ રાખનારી શ્રદ્ધા તૂટી જતી હોય છે. “ગુરુ કોઈ અલૌકિક દૈવી તત્ત્વ છે. તેમને કામ-ક્રોધ, લોભ વગેરે દોષો હોય જ નહિ”— તેવી અપેક્ષાઓ ખોટી છે. પ્રત્યેક શરીરધારીમાં આ પ્રકારના કુદરતી આવેગો રહેતા જ હોય છે. એટલે ગુરુમાં પણ તે બધા હોય જ. કેટલાક આવેગો નિયંત્રિત હોય એટલે દેખાય નહિ, પણ નિયંત્રણ ઢીલું થતાં જ તે પ્રગટ થઈ જતા હોય છે. તેમને જોતાં જ શિષ્યની શ્રદ્ધાને ધક્કો લાગે છે. “મારા ગુરુ પણ આવા જ છે? આવા તો નહોતા ધાર્યા!” એવી ઘૃણા થવા લાગે છે. આમાં દોષ ગુરુનો નહિ પણ શિષ્યની ખોટી કે મોટી ધારણાનો છે.

ગુરુ પણ અંતે તો માણસ જ છે. માણસની નબળાઈઓ થોડીઘણી તો તેમનામાં પણ રહેવાની જ. આ નબળાઈઓ છતી ન થઈ જાય એટલા માટે હજારોનાં ટોળાં બનાવનારા ટોળાંને દૂર રાખે છે. નજીક આવવા દેતા નથી. નજીક આવનારને જે બેકટેરિયા દેખાય છે તે દૂરવાળાને દેખાતા નથી. તેથી શ્રદ્ધા અને પૂજ્યતાને વાંધો આવતો નથી. પણ જે લોકો સદાય અંતેવાસી થઈને સમીપમાં રહે છે તેમની શ્રદ્ધા ક્યારે તૂટી જશે તે કહી શકાય નહિ. અતિસમીપતા બેકટેરિયા દેખાડે છે. જેનામાં બેકટેરિયા જોવાની અને સહન કરવાની ક્ષમતા હોય તે જ લાંબો સમય સમીપતા સાચવી શકે. જેનામાં આવી ક્ષમતા ન હોય તેણે નિશ્ચિત પ્રમાણમાં દૂરી બનાવી રાખવી જોઈએ. એટલા દૂર કે જ્યાંથી સદ્ગુણો અને વિદ્યા તો દેખાય પણ દુર્ગુણો કે બેકટેરિયા ન દેખાય. પણ ઘણા લોકો પહેલાં ભાવાતિરેકમાં અત્યંત સમીપ

પહોંચી જાય અને પછી એક જ ઝટકે અત્યંત દૂર થઈ જાય. આ બહુ જ દુઃખદાયી સ્થિતિ છે. વૃક્ષોનાં મૂળ જેમ ઊંડાં હોય છે તેમ શ્રદ્ધા અને પ્રેમનાં પણ બહુ ઊંડાં મૂળ હોય છે. ઉપરનાં ડાળાં અને કદાચ થડ તો કપાઈ શકે છે, પણ મૂળને જલદી કાપી શકાતાં નથી. થડ અને ડાળાં કપાવા છતાં પણ મૂળ ફરી ફરીને પાંગરતાં રહે છે.

વ્યાવહારિક સંબંધોનાં મૂળ બહુ ઊંડાં હોતાં નથી. ઘણી વાર તો મૂળ હોતાં જ નથી. વ્યાવહારિક સંબંધો તો મૂળ વિનાના હોય છે. એટલે કપાઈ જાય તો પણ બહુ દુઃખ આપતા નથી. પણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમના સંબંધોનાં મૂળ બહુ જ ઊંડાં હોય છે, તેને જલદી કાપી શકાતાં નથી, દૂઝતા ઘાની માફક તે લાંબો સમય-કદાચ જીવનભર—તે પાંગર્યા કરતાં હોય છે. એટલે બને ત્યાં સુધી કોઈના પણ અત્યંત સમીપમાં જવું નહિ. કદાચ જવું પડે તો મોટી કે ખોટી અપેક્ષાઓ રાખીને જવું નહિ. વિશ્વના અણુ-અણુમાં જુદા જુદા બેક્ટેરિયા રહેતા જ હોય છે. માનવશરીરમાં પણ આવા અસંખ્ય બેક્ટેરિયા છે જ. એમ જીવનમાં પણ નાના-મોટા દોષો કે ભૂલો રહેવાનાં જ. તે હોય જ નહિ તેવી અપેક્ષા સંબંધ તોડાવી નાખશે. કારણ કે તે અવાસ્તવિકતા છે. એટલે ઉપનિષદનો ઋષિ પોતાના અંતેવાસીઓને કહે છે કે “અમારાં જે સારાં આચરણો હોય તેનું જ તું અનુસરણ કરજે. જે દૂષિત હોય તેનું નહિ.”

ગુરુશિષ્યના સંબંધમાં ગુરુએ યથાસંભવ દોષમુક્ત જીવન જીવવું જોઈએ. બીજી તરફ શિષ્યે ગુરુના માનવીય દોષોને પચાવીને જ વિદ્યા શીખવી જોઈએ. તમારે સંગીત શીખવું છે. મહાન સંગીતકાર પાસેથી તમે સંગીત શીખો છો, પણ તેને દારૂ પીવાની ટેવ છે. જો તમે આ ટેવને પચાવી નહિ શકો તો સંગીત નહિ શીખી શકો. પાણી ઉપરની શેવાળ દૂર કરીને જેમ પાણીનો ઘડો ભરી લેવાય આવી જ રીતે ગુરુના પ્રત્યક્ષ દેખાતા દોષોને દૂર રાખીને વિદ્યારૂપી ઘડો ભરી લેવાનો હોય છે. જે શેવાળને દૂર રાખી શકતા નથી તે કાં તો ઘડો ભર્યા વિના જ પાછા ચાલ્યા જાય છે અથવા શેવાળ સાથે પાણી ભરીને લઈ જાય છે. આ બન્ને બરાબર નથી. અંતે તો ગુરુ પણ માણસ જ છે. તેને પણ માનવીય દુર્બળતાઓ હોઈ શકે છે. ખરેખર તો આમાં શિષ્યો કરતાં ગુરુઓનો દોષ વધારે છે. તેમણે પોતાનું ચિત્ર એવું પેશ કર્યું હોય છે કે જાણે સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. પછી જ્યારે વાસ્તવિક રૂપ પ્રગટે છે ત્યારે શિષ્યને આઘાત લાગે છે. ગુરુઓએ આવું કૃત્રિમ રૂપ ન બતાવવું જોઈએ. વાસ્તવિકતા સદાય ટકતી હોય છે. કૃત્રિમતા ગમે તેટલી ભવ્ય દેખાતી હોય તો પણ તે અલ્પજીવી અને તકલાદી હોય છે.

સાચા ગુરુ અથવા સદ્ગુરુ મળવા દુર્લભ છે. જેનામાં કશા જ દોષો હોતા નથી તે સદ્ગુરુ નથી પણ જે હિંમતપૂર્વક પોતાના દોષો પ્રગટ કરી શકે છે તે સદ્ગુરુ છે. ઘણી વાર તો જે દોષો હોતા જ નથી પણ ખોટી માન્યતાથી આપણે તેને દોષ માની લીધા હોય છે, જેમ કે કામવાસનાનો શારીરિક કે માનસિક પ્રભાવ ઓછા-વત્તે અંશે સૌને રહેલો જ હોય છે. આ કોઈ દોષ નથી પણ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તેને જડમૂળથી નષ્ટ કરી શકાતી નથી. તેના હોવાથી જીવનમાં ઊર્જા રહે છે. ન હોવાથી કે અત્યંત મંદ હોવાથી જીવન ઊર્જાહીન થઈ જતું હોય છે. તે મડદાં જેવાં થઈને જીવનના ઢસરડા કરતાં હોય છે. એટલે આવા દોષો એ દોષો નથી પણ કુદરતસહજ પ્રક્રિયા છે. જો તેના શમન માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા નહિ થઈ હોય તો પછી તે અકુદરતી માર્ગે આગળ વધશે, જે હાનિકારક છે. આનો અર્થ કોઈ એવો પણ ન માને કે આપણે કામવાસના જેવા આવેગોનું બધી રીતે સમર્થન કરીએ છીએ. માત્ર તેની વાસ્તવિકતાને સ્વીકારીને ચાલવાની વાત કરીએ છીએ. છીંક આવતી જ હોય છે. પણ બળજબરીથી તેને રોકીને કોઈ કહે કે મને કદી છીંક આવતી જ નથી તો તે ઢોંગી અને દંભી છે અને લોકોને ગેરમાર્ગે દોરે છે તથા પોતે હાનિ ઉઠાવે છે. વાસ્તવિકતા જાણ્યા પછી લોકોની શ્રદ્ધા રહેશે નહિ, તેવો ભય સાચો છે. પણ ન રહે તો ન રહે. એવી નિઃસ્પૃહતા રાખનાર જ સત્યમાર્ગી થઈ શકે. તે જ લોકોને સાચો માર્ગ બતાવી શકે, પેલા દંભી નહિ. ત્યાગોમાં સૌથી મોટો ત્યાગ કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠાનો ત્યાગ છે. કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠા માટે જે લોલુપ રહે છે તે ધર્માચાર્ય થઈ શકે નહિ.

આવી રીતે ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને વાસ્તવવાદી હોય તો જ સત્યનું શોધન થઈ શકે. દંભ અને આડંબરની પરંપરા ચાલી નીકળે તો સત્યને ભાગી જવું પડે. સત્ય ભાગે એટલે ધર્મને પણ ભાગવું પડે. ધર્મ ભાગે તો પ્રજાનું પતન થાય. પ્રજાના પતનની ત્રણ નિશાનીઓ છે: 1. દરિદ્રતા, 2. ગુલામી અને 3. અરાજકતા.

ગુરુને પૂરેપૂરું માન-સન્માન આપવું એ શિષ્યનું પ્રાથમિક કર્તવ્ય છે. જો શિષ્ય બેઠો હોય તો, ગુરુ આવતાં જ ઊભો થઈ જાય. પ્રણામ કરે અને ગુરુના બેઠા પછી બેસે. આ વિવેક—પદ્ધતિ શ્રદ્ધાથી થવી જોઈએ. ગુરુ આવે અને શિષ્ય બેસી રહે તે અવિવેક કહેવાય. આમ કરવાથી શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુને જે પ્રેમ થવો જોઈએ તે ન થાય. અંતે તો આમ કરનાર શિષ્યને જ હાનિ થતી હોય છે. ગુરુ, શિષ્યનાં વિવેક-

વિનય અને સમર્પણથી પ્રસન્ન થઈને જે પ્રત્યાર્પણ કરતા હોય છે તેન કરે. શિષ્યની ઉદ્ધતાઈ પ્રત્યે તેમને અરુચિ થાય. એટલે શિષ્યે પૂરેપૂરા અનુશાસનનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ.

શિષ્યે યથાશક્તિ યથાસંભવ, ગુરુની તન-મન અને ધનથી સેવા—શુશ્રૂષા કરતા રહેવું જોઈએ. જે કદી પણ કોઈ પણ પ્રકારની સેવા નથી કરતો તે શિષ્ય સાચા અર્થમાં શિષ્ય જ થયો નથી. પોતાનાં માતા-પિતાની માફક ગુરુની પણ પૂરી શ્રદ્ધથી સેવા કરનારને જ્ઞાનલાભ થતો હોય છે.

જીવનના જુદા-જુદા તબક્કામાં જુદા-જુદા ગુરુઓ હોઈ શકે છે. પ્રાથમિક સ્કૂલના ગુરુ જુદા હતા. માધ્યમિક સ્કૂલના ગુરુ પણ જુદા હોય. ઇતિહાસ ભણાવનાર ગુરુ જુદા હોય તો ગણિત ભણાવનાર ગુરુ જુદા હોય. પ્રત્યેક કક્ષા અને પ્રત્યેક વિષયના ગુરુ અલગ-અલગ હોઈ શકે છે. ધર્મ અને અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં એક જ ગુરુ હોવાની માન્યતાથી એક તરફ પ્રજા જ્ઞાનહીન થઈ જાય છે તો બીજી તરફ ગુરુકેન્દ્રિત વિભાજન પણ થાય છે. આ પ્રથા હાનિકારક છે. તેનાથી મુક્ત થવું જોઈએ. ગુરુને યથાયોગ્ય વિવેક- વિનય-શ્રદ્ધાપૂર્વક નમન વગેરે કરવું તે બરાબર છે. પણ તેમની આગળ લાંબા દંડવત્ અને તે પણ અગિયાર-અગિયાર વાર કરતા રહેવું તે યોગ્ય નથી. જ્યાં આવી પદ્ધતિ ફરજિયાત ચાલતી હોય ત્યાંથી મુક્ત થવું હિતાવહ છે. આવી જ રીતે ગુરુનો એકવાડ ખાવો, પગ ધોઈને પીવા વગેરે પ્રથાઓવાળા ગુરુઓથી મુક્ત થવું, દૂર રહેવું. આવા લોકો જ્ઞાન નથી આપતા, અજ્ઞાન આપે છે. એ અજ્ઞાનમાં શિષ્યો દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ અંધકારમાં ધકેલાતા રહે છે.

*

8. રાજા-પ્રજાનો સંબંધ

રાજા વિનાની પ્રજા કદી સુખી થઈ શકતી નથી. કારણ કે પ્રજામાં જે બળવાન હોય છે તે દુર્બળોનું બધી રીતે શોષણ કરતા હોય છે. માત્સ્યન્યાય પ્રમાણે મોટી માછલી નાની માછલીને ખાઈ જાય તેમ પ્રજામાં પણ જે બળવાન હોય છે તે દુર્બળોને ખાઈ જતા હોય છે. આ દોષના નિવારણ માટે લોકોએ ભગવાન પાસે રાજાની માગણી કરી અને ભગવાને તેમને રાજા આપ્યો.

રાજાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે કાયદાના રાજ્યની સ્થાપના. કાયદાના રાજ્યની સ્થાપનાનું નામ જ ધર્મની સ્થાપના છે. હા, કાયદા, પક્ષપાતી ન હોય અને સમાનતાવાદી હોય તો. પ્રાચીનકાળમાં લગભગ બધે જ ધર્મશાસ્ત્ર પોતે જ કાયદાશાસ્ત્ર બની રહેતું. ઘણાં વર્ષો સુધી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાયદા પ્રવર્તતા રહ્યા, એટલે ધર્મશાસ્ત્રી પોતે જ કાયદાશાસ્ત્રી અને ન્યાયાધીશ થઈ જતો. તે જે કાંઈ જજમેન્ટ આપતો તેને ફતવો કહેવાતો. ધર્મશાસ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રના આધારે ફતવો આપતો તો પણ તેમાં તેનો ગમો-અણગમો તો રહેતો જ. ધર્મશાસ્ત્રને મીણના નાકની માફક મન ફાવે તે દિશામાં મરડી શકાતું, આજે પણ જુદાં-જુદાં મન ફાવતાં અર્થઘટન કરીને મનફાવે તેવો ફતવો આપી શકાય છે. એટલે ઘણી વાર ન્યાયાલયોમાંના ન્યાયાધીશો દ્વારા પણ અન્યાય થઈ શકતો હોય છે. સામાન્ય લોકોના અન્યાયથી બચવા લોકો ન્યાયાલયના શરણે જાય છે. પણ ખુદ ન્યાયાલયના અન્યાયથી બચવા ક્યાં જવું? બધા જ લોકોની શક્તિ અપીલ ઉપર અપીલ કરવાની નથી હોતી. પહેલાં તો અપીલોનો ચાન્સ પણ ઓછો રહેતો એટલે ન્યાયાધીશનો ફેસલો છેલ્લો થઈ જતો. આવા દોષો હોવા છતાં પણ તે વખતનું એક બહુ મોટું જમાપાસું હતું કે ન્યાય જલદી મળતો, વર્ષો ન લાગી જતાં. જ્યાં ન્યાય જલદી મળે ત્યાં ન્યાય જીવંત કહેવાય. જ્યાં ન્યાયને વર્ષો લાગી જાય ત્યાં ન્યાય મરી ચૂક્યો કહેવાય અથવા મૂર્છિત કહેવાય. ન્યાય જેટલો જલદી મળે તેટલી તેમાં ઘાલમેલ ઓછી થાય.

પ્રાચીન કાળમાં વકીલો ન હતા. ન્યાયાધીશ પોતે પ્રશ્નો પૂછતો અને આરોપી તથા સાક્ષી વગેરેના ઉત્તરો મેળવતો. તેમાંથી ફલિતાર્થ કાઢીને તરત જ જજમેન્ટ આપી દેવાતું. મોટા ભાગે તે મૌખિક રહેતું. અપરાધો ઘણા ઓછા થતા કારણ કે રાજાની ધાક વાગતી અને અપરાધીઓ થરથર ધ્રૂજતા. ધાકથી રાજ્ય થતું હોય છે. જેની ધાક હોતી જ નથી તે રાજ્ય કરી શકે નહિ. ધાક, પરાક્રમ અને ન્યાયપ્રિયતાથી થતી હોય છે. પરાક્રમથી ધાક વાગે અને ન્યાયપ્રિયતાથી શ્રદ્ધા જાગે. શ્રદ્ધા સાથેની ધાકથી રાજા પ્રજામાં પ્રિય થતો હોય છે. ધાક વિનાનો રાજા નમાલો થઈ જાય. ન્યાયપ્રિયતા વિનાની ધાક, જુલમ કહેવાય. એટલે બન્ને તત્ત્વો પૂરેપૂરાં રહેવાં જરૂરી છે, જે મોટા ભાગે રહેતાં. મોટા ભાગે એટલા માટે કે કેટલાક રાજાઓ જુલ્મી પણ રહેતા. તેઓ પોતે પક્ષપાતી અને અપરાધીઓની વગ ધરાવનારા બની જતા. “ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજી” જેવું પણ રહેતું. તો પણ એકંદરે ન્યાય ઝડપથી અને તટસ્થ ભાવે મળતો. એટલે અપરાધો ઘણા ઓછા રહેતા.

કાળે કરીને રાજસત્તાઓ બદલાતી રહી. પ્રત્યેક સત્તાકાળનો ન્યાય બાબતનો પોતાનો આગવો ઇતિહાસ છે. પણ ન્યાયતંત્રને સૌથી વધુ પ્રભાવિત કરનારો કાળ શરૂ થાય છે ગોરી પ્રજાના આગમનથી. ભારતમાં અંગ્રેજો આવ્યા અને ઝડપથી તેમણે ન્યાયપ્રણાલીને પરિવર્તિત કરી. વકીલો થયા, ન્યાયાલયોની ઊંચી નીચી કક્ષાઓ થઈ. અપીલો થઈ. પહેલાં કરતાં વધુ સારી વ્યવસ્થા થઈ. પણ ન્યાયતંત્ર ધીમી ગતિએ ચાલવા માંડ્યું. ન્યાયતંત્રમાં લાંચરુશ્વતનો સડો ખાસ ન હતો. નાનાં-મોટાં રજવાડાં ઉપર પણ અંગ્રેજોની નજર રહેતી તેથી ત્યાં પણ ઘણા સુધારા થયા. સૌથી મોટું પરિવર્તન જે થયું તે એ હતું કે ધર્મશાસ્ત્રોના આધારે જે ન્યાય અપાતો હતો તે હવે ભારતીય ફોજદારી અને દીવાની કાયદાના આધારે અપાવા લાગ્યો. પ્રજાને રાહત થઈ. ઘણાં વર્ષો સુધી આ ન્યાયપ્રક્રિયા ચાલતી રહી.

પછી આઝાદી આવી. કાયદા તો એના એ જ રહ્યા પણ ન્યાયાધીશોનો સ્તર એનો એ ન રહ્યો. તેમાં ઘણી ગિરાવટ થતી રહી. એટલે ન્યાયાલયોમાં પહેલાં જે દૂષણો હતાં જ નહિ તે ભયંકર પ્રમાણમાં પેસવા લાગ્યાં. હવે ન્યાય વધુ ને વધુ વિલંબથી થવા લાગ્યો. ન્યાયાધીશોનું કામ કેસ ચલાવવાનું નહિ પણ મુદત ઉપર મુદત આપવાનું થતું ગયું. ધક્કા ખાઈ-ખાઈને લોકો થાકી જાય છે. ન્યાય મળતો નથી. ન્યાયતંત્રની માફક પોલીસતંત્રની સ્થિતિ પણ વધુ ને વધુ કથળતી જ ગઈ. સારા-પ્રામાણિક-બાહોશ અમલદારોની બદલીઓ થયા કરે છે અને લાંચિયા, ખુશામતિયા લીલા લહેર કરે છે. પ્રશાસનનું કામ ઉત્તમ અમલદારોનું મોરલ વધારવાનું હોવું જોઈએ ત્યાં ઊલટું થયું

છે. મોરલ ડાઉન થઈ રહ્યું છે. લોકોને ન્યાયતંત્ર અને પ્રશાસન ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી રહ્યો છે. લોકો ફરિયાદ—કેસ કરતા જ નથી. નહૂટકે જ કોર્ટકચેરીમાં જાય છે. તેમને ખાતરી છે કે કશું થવાનું નથી. ન્યાય મળવાનો નથી. એટલે અપરાધીઓનો હોસલો વધી ગયો છે. તેઓ બેફામ બન્યા છે. ગુંડાઓની એવી ધાક છે કે કોઈ તેમની સામે સાક્ષી આપવા તૈયાર થતું નથી. હવે શાસનની ધાક નથી, અપરાધીઓની ધાક છે. પ્રજા કેટલાંક રાજ્યોમાં થરથર ધ્રૂજે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો જંગલરાજ્ય બની ગયું છે. પ્રશાસનના પતનથી ન્યાયતંત્રનું પણ પતન થઈ ગયું છે. આવું થવામાં મુખ્ય કારણ તો પ્રશાસકોની નિમ્ન કક્ષા જ કહી શકાય. આઝાદી પછી રાજાઓની જગ્યાએ નેતાઓ આવ્યા છે. પોતાના જ દેશના પોતાના જ ભાઈઓ નેતા-પ્રશાસક બને તે કોને ન ગમે? પણ જો તેમની કક્ષા ઉત્તમ ન હોય તો અણઘડ ડ્રાઈવર બસની જે દશા કરે તેવી દશા કરી મૂકે. લગભગ આવું જ થવા લાગ્યું છે.

રાજા અને પ્રજાનો સંબંધ પિતા-પુત્ર જેવો હતો. રાજાને પ્રજા—પાલક કહેવામાં આવતો. પ્રજાના રક્ષણ માટે તે હંમેશાં તત્પર રહેતો. તેને રાજ્ય અને પ્રજા સાથે મમત્વ હતું. મારું રાજ્ય અને મારી પ્રજા એવી આત્મીયતા રહેતી તે હવે ન રહી. “મારે શું?” “જે બે-ચાર વર્ષ કઢાય તે કાઢી લો. અને બને તેટલું આત્મકલ્યાણ કરી લો.” આવી ધારણા વધુ ને વધુ પ્રબળ થવા લાગી છે. આવી સ્થિતિમાં રાજા અને પ્રજાના સંબંધ જેવા હવે નેતા અને જનતાના સંબંધ રહ્યા નથી. આટલાં વર્ષો પછી પણ ભૂતપૂર્વ રાજાઓ કે તેમનાં સંતાનો હજી પણ લોકપ્રિય છે તે જ બતાવે છે કે તેમણે અપેક્ષાકૃત સારું રાજ્ય કર્યું હતું. જો કે રાજાના શાસન કરતાં પ્રજાનું પોતાનું નું શાસન વધુ ઉત્તમ કહેવાય, પણ ઉત્તમ નેતાઓ મળે તો જ શાસન ઉત્તમ થાય. ભારતમાં જે રીતે લોકશાહીનું સ્વરૂપ વિકસ્યું છે તેમાં દેશનું કીમ લોકસભા કે ધારાસભા સુધી પહોંચી શકતું નથી. મોટા ભાગે નીચેનો કચરો વધુ પહોંચે છે, જેમનું મોરલ નથી કે આવડત નથી તે રાજકારણમાં શિખરો પર પહોંચી ગયા છે.

સૌથી મોટું દૂષણ તો પ્રજાનાં વિભાજનોનું આવ્યું છે. નેતા, પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ નથી કરતો, એક કોમ કે એક ગ્રૂપનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, કારણ કે કોમવાદના જોરે તે ચૂંટાયો છે. વળી પાછો કોમવાદનો વિકાસ, બીજી કોમો પ્રત્યેના ધિક્કારથી થવા લાગ્યો છે. કોમ કોમ વચ્ચેનાં ઘર્ષણો વધારીને નેતા થવાય છે. આના કારણે કોમકોમની સેનાઓ રચાઈ છે, જે પ્રતિસ્પર્ધી કોમના ઉપર હુમલા પ્રતિહુમલા કરતી રહે છે. કોમવાદનું તદ્દન વરવું સ્વરૂપ બિહારમાં જોવા મળે છે. જે સૌથી વધુ કોમવાદી છે તે બધા પોતાને સેક્યુલર કહે છે. ગદેડાને પણ તાવ ચઢે તેવી વાત આવા એક તથાકથિત સેક્યુલરે કહી કે “જો કોઈ મુસલમાનને મુખ્યમંત્રી બનાવવામાં આવે તો અમારો પક્ષ મદદ કરશે.” પોતાના જેવા જ જોકર ટાઈપ એક બીજા સેક્યુલરે પોતાના પક્ષના એક મુસ્લિમ નેતાને મુખ્યમંત્રી તરીકે આગળ ધર્યો તો કહે કે “આ નહિ, અમારા પક્ષનો જ મુસલમાન હોવો જોઈએ.” નવાઈ તો જુઓ કે આ નેતાના પક્ષમાં એક પણ મુસ્લિમ નેતા ચૂંટાયા નથી. મુસ્લિમોને રાજી કરવા કેટલી હદે રાજકારણ નીચે જઈ શકે છે તેનું આ નાનું સરખું ઉદાહરણ છે. કોઈ કહે કે “બ્રાહ્મણને મુખ્યમંત્રી બનાવો તો મદદ કરું.” તો આવું કહેનાર કોમવાદી થઈ જાય અને વગર યોગ્યતાએ મુસલમાનને મુખ્યમંત્રી બનાવવાનું કહેનાર સેક્યુલર કહેવાય. આને રાજકારણ કહેવાય કે વિડંબના કહેવાય? મુસ્લિમને જ મુખ્યમંત્રી બનાવવાનો દુરાગ્રહ કેમ રખાય છે? તેમણે તો વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું છે. અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં અને અંગ્રેજો હતા ત્યારે પણ દેશના ઘણા મોટા ભાગ ઉપર મુસ્લિમશાસકો રાજ્ય કરતા હતા, તે સૌ જાણે છે. જેટલી વાર ચૂંટણીઓ આવે તેટલી વાર અનામતનું રાજકારણ તો રમાય જ. આંધ્રસરકારે હમણાં મુસ્લિમો માટે પાંચ ટકા નોકરીઓમાં અનામત કરી. પછાત મુસ્લિમો તો બક્ષીપંચ જેવા ગ્રૂપમાં પ્રથમથી જ અનામત ભોગવે છે જ. એક ખ્રિસ્તી ફાધરે મુસ્લિમોના પછાતપણાના આંકડા આપ્યા અને બતાવ્યું કે હિન્દુઓની તુલનામાં તે કેટલા બધા પછાત છે. પણ આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે મુસ્લિમો તો આંધ્રમાં જ્યારે નિઝામનું શાસન હતું ત્યારે પણ પછાત જ હતા. ત્યારે પણ શિક્ષણ અને સંપત્તિમાં હિન્દુઓ આગળ હતા. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે મુસ્લિમોને કોણે પછાત રાખ્યા? કોઈ એ આડશ ઊભી કરી કે પોતાની મેળે પછાત રહી ગયા? અને નિઝામના સમયમાં પણ હિન્દુઓ આગળ હતા તે કોઈ અનામતના જોરે આગળ હતા કે પોતાના પુરુષાર્થ અને આવડતના જોરે આગળ હતા? જે લોકોની તકો ઝૂંટવી લેવાઈ હતી, તેમના માટે અમુક વર્ષો સુધી અનામત હોવી જરૂરી છે જેથી તેમને વિશેષ તકો મળી રહે અને તે આગળ આવી શકે. પણ જે લોકોને પૂરેપૂરી તકો હતી તેમ છતાં તકોનો લાભ લીધા વિના જ પોતાની આળસ અને બિનઆવડતના કારણે પછાત રહ્યા તેમાં દોષ કોનો? તેમનો પોતાનો જ દોષ કહેવાય. હવે તેમને દોષનું ઇનામ અપાઈ રહ્યું છે અને આગળ વધનાર ગુણવાનોને દંડિત કરાય છે. “તમે આગળ કેમ વધ્યા? તમે આગળ વધ્યા એટલે પેલા પછાત બન્યા ને?” આવી વાત છે. આ પ્રતિભાદ્રોહ

છે, રાષ્ટ્રદ્રોહ છે, જેનાં પરિણામો લાંબા ગાળે દેશ માટે ભયંકર આવશે જ. ખરેખર તો જે રાષ્ટ્ર વિકાસ કરવો હોય તેણે પ્રતિભાપૂજન કરવું જોઈએ. વર્ણવ્યવસ્થાથી પ્રતિભાને ઠોકરો મરાઈ હતી જેથી દેશ પછાત અને ગુલામ બન્યો હતો. હવે ફરી વાર જાતિઆધારિત પૂજન થવા લાગ્યું છે, જે હાનિકારક થઈ જશે. ખરેખર તો ગુણઆધારિત પૂજન હોવું જોઈએ. આ દેશના પ્રત્યેક નાગરિકને યોગ્યતા પ્રમાણે સમાન તકો અને સમાન હકો મળવા જોઈએ. કેટલાક વગર યોગ્યતાએ ઘણા હકો ભોગવે અને કેટલાક ઘણી યોગ્યતા હોવા છતાં હકોથી વંચિત રહે એ લોકશાહી ન કહેવાય. પ્રતિભાને થયેલું નુકસાન અંતે તો દેશને જ ભોગવવું પડશે.

અનામતના રાજકારણે ફરીથી જાતિવાદ વકર્યો છે. દૂધમંડળીથી માંડીને કાર્યોલયો સુધી તેની કડવી અને માઠી અસર જોઈ શકાય છે. પ્રજા પ્રજા વચ્ચે વૈમનસ્ય અને કટુતા વધી રહ્યાં છે. કેટલાક લોકો ભયંકર વેર-ઝેર વધારી રહ્યા છે. વર્ગવિગ્રહની આ પૂર્વભૂમિકા છે, જે રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય માટે સારાં ઔઘાણ નથી.

હવે ખાનગી ક્ષેત્રમાં પણ અનામત દાખલ કરવાની રાજનીતિ શરૂ થઈ ચૂકી છે. જો આ નીતિ સફળ થઈ તો દેશના અર્થથંત્રને ધક્કો લાગશે. ઉત્પાદન ઉપર ફટકો પડશે. અહીં પ્રથમથી જ મજૂર કાયદાઓ એકપક્ષીય હોવાથી મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન મળતું નથી. તેમાં વળી આ ખાનગીક્ષેત્રની ફરજિયાત અનામત દાખલ થશે તો તેથી વધુ ધક્કો લાગશે.

રાજકારણ એવી કક્ષાએ પહોંચી ગયું છે કે જથ્થાબંધ મતદારોને લલચાવવાના મુદ્દાઓમાં અનામતનો મુદ્દો સર્વોપરી થઈ ગયો છે. લાલચ અને ઘૃણા ફેલાવીને મત લેવાય છે. આ બન્ને બંધ થવાં જોઈએ. પક્ષોએ માત્ર રાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓ જ ઉપાડવા જોઈએ. કોમ કોમના કે બીજા સંકુચિત મુદ્દાઓ ઉપાડાય નહિ. તેમાં પણ જે કોમવાદ, વર્ગવાદ કે વર્ગવિગ્રહ ફેલાવતા હોય તેમને અપરાધી ગણીને તેમને ચૂંટણીના હકોથી વર્જિત ગણવા જોઈએ.

13-7-05

*

9. નેતા અને જનતાનો સંબંધ

પૂર્વે કહ્યું તેમ પહેલાં રાજા અને પ્રજાનો સંબંધ હતો, જે સદીઓ સુધી ચાલ્યો. તેનું જમાપાસું હતું તેમ ઉધારપાસું પણ હતું. પ્રત્યેક વ્યવસ્થામાં જમા-ઉધાર પાસાં રહેતાં જ હોય છે. આઝાદીની લડત ચાલી તેમાં અંગ્રેજોની સાથે રાજા મહારાજા અને તેમનાં રજવાડાં પણ સમાપ્ત થઈ ગયાં. સારું થયું, હવે પ્રજાએ પોતે જ પોતાનો ગમતો નેતા ચૂંટવાનો થયો. જે બહુમતીથી ચૂંટાય તે નેતા બને. તે જ શાસક બને. આ લોકશાહી-પદ્ધતિ ભારતમાં શરૂ થઈ. થોડાં વર્ષો તો બહું ઠીકઠાક ચાલ્યું, પણ પછી તરત જ પોતાના પ્રત્યાશીને જિતાડવા કોમવાદ શરૂ થઈ ગયો. સંપ્રદાયવાદ અને પ્રાન્તવાદ પણ શરૂ થઈ ગયો. આ બધા વાદોમાં રાષ્ટ્રવાદ દબાઈ ગયો.

દિનપ્રતિદિન આ વાદો વધતા જ ગયા છે. એથી લોકશાહીનું સ્વરૂપ મલિન થતું ગયું છે. રાષ્ટ્રનું કીમ ધારાસભા કે લોકસભામાં પહોંચવું જોઈએ તેની જગ્યાએ વધુ ને વધુ કચરો પહોંચવા લાગ્યો છે. તેમાંથી જ મંત્રીઓ વગેરે થતા હોય છે, જે મોટા ભાગે અયોગ્ય અને અક્ષમ હોય છે. તેમાં પણ છેલ્લાં પાંચ-દશ વર્ષથી તો ગુંડાવાદ વધુ વકર્યો છે. જે ગુંડાઓની સરદારી કરે છે, જેમને બૂથ કેપ્ચર કરતાં આવડે છે, જેમના નામ ઉપર કેટલાય કેસો ચાલે છે, તેવા નામીયા ગુંડાઓ ઉમેદવાર થવા લાગ્યા છે અને જીતવા પણ માંડ્યા છે. પ્રત્યેકનું પોતાનું એક અપરાધી ટોળું હોય છે. જે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ગમે તેવી હિંસા કરી શકે છે. ચૂંટણીઓ ભારે હિંસક બની છે. પ્રત્યેક ચૂંટણી વખતે સેના કે અર્ધસેના ખડકી દેવી પડે છે, તેમ કરવા છતાં પણ હિંસા અને ધાંધલ તો થતી જ હોય છે. આવી હિંસાના કારણે એક જ દિવસે ચૂંટણી કરાવી શકાતી નથી. દિવસો, સપ્તાહો ને મહિનાઓ લાગી જાય છે. આવી જ રીતે પરિણામ પ્રાપ્ત કરતાં પણ સપ્તાહો કે મહિનાઓ પણ લાગે છે. આટલો બધો વિલંબ એ લોકશાહીની બીમારીનો સૂચક જ કહી શકાય. આઝાદી પછી જોત-જોતામાં આવી દશા થવામાં પ્રજાનું સ્વરૂપ તથા કેટલાક અંશે બંધારણ કારણ છે. પ્રજાના સ્વરૂપમાં પ્રથમ દોષ તો એ છે કે પ્રજાનો મોટો વર્ગ સ્વપ્રેરિત મત નથી આપતો પણ પરપ્રેરિત મતો અપાય છે. પરપ્રેરણામાં સાંપ્રદાયિકતા, કોમવાદ, વર્ગવાદ, ગુંડાવાદ અને અર્થવાદ જેવાં પરિબળો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અહીં જથ્થાબંધ મતો એક તરફ કે બીજી તરફ પડે છે કે પાડી શકાય છે. ઘણી વાર તો મતદાતા, મતકેન્દ્રમાં પહોંચે તેના પહેલાં જ તેનો મત પડી ચૂક્યો હોય છે. ચૂંટણી અને ઉમેદવારોથી નિરાશ મતદાતાઓ મત આપવા જ નથી જતા. એટલે મતદાનની ટકાવારી ઘણી ઓછી હોય છે. ત્રીસથી ચાલીસ ટકાની આસપાસ મતદાન થતું હોય છે. એ તો છેલ્લી ઘડીએ 10-20 ટકા બોગસ મતદાન કરી દેવાય છે એટલે આટલી ટકાવારી આવે છે. જો સંપૂર્ણ સોએ સો ટકા સાચું મતદાન કરાવવામાં આવે તો 20-25 ટકાથી ભાગ્યે જ વધી શકે.

બંધારણ અપરાધીઓને ઉમેદવાર થતાં રોકી શકતું નથી. ફરિયાદ નોંધાવા માત્રથી કોઈ અપરાધી થઈ જતો નથી. જ્યાં સુધી તેને સજા ન થાય ત્યાં સુધી તે અપરાધી નથી. પણ સજા થાય કેવી રીતે? કેસ ચાલે તો સજા થાય ને? અહીં વર્ષો સુધી કેસ ચાલતો રહ્યો છે. પણ નિવેડો ક્યાં આવે છે? ગમે તેટલા કેસો ચાલતા હોય તેથી શું? મુદતો પડ્યા કરે યા પડાવ્યા કરો તો 2-3 વાર ચૂંટણી લડી શકો. તેટલાં વર્ષો તો આરામથી પાર થઈ જાય. અને અપરાધી મંત્રી બન્યો હોય તો તેની સામે કોણ સાક્ષી આપવા તૈયાર થશે? આ રીતે અપરાધીઓ ચૂંટણીમાં અને પછી મંત્રીમંડળમાં છવાઈ જાય છે. પ્રત્યેક અપરાધી જ્યારે મંત્રી બને છે ત્યારે તેણે સર્વપ્રથમ પ્રજાને નહિ પોતાની ગેંગને સાચવવાની હોય છે. ગેંગના અપરાધીઓના કેસોને રફેદફે કરવા, તેમને સારા લાભો અપાવવા વગેરે કામો કરવાનાં હોય છે. આ ન કરે તો ફરી ચૂંટાવાની શક્યતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેમનો ચૂંટણીવિજય જનતાના પ્રેમથી નથી થતો પણ પેલી ગેંગની ગુંડાગીરીથી થાય છે એ વાત તેમને બરાબર યાદ રહે છે. ખોટી રીતે વિજયી થયેલા લોકોને વિજયી થયા પછી પણ ખોટી રીતે જ કામ કરવાં પડતાં હોય છે. તે ઈચ્છે તો પણ તે સચ્ચાઈથી શાસન કરી શકતા નથી. ખરેખર તો ચૂંટાયેલો સભ્ય, પૂરી પ્રજાનો પ્રતિનિધિ કહેવાય. પણ તે તેવું નથી કરી શકતો. તે ડંખીલો માણસ છે, કારણ કે તેનું માનસિક અને બૌદ્ધિક કદ ઘણું નાનું છે. એટલે તે મત ન આપનારના પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે. તેનાં સારાં-સાચાં અને રાષ્ટ્રહિતનાં કાર્યો પણ તે કરતો નથી અને પોતાની ગેંગનાં ખોટાં કામો પણ તે તરત જ કરી આપે છે. ખાસ કરીને સાચા અને કડક અમલદારોની બદલીઓ કરવા-કરાવવામાં તે ઘણો રચ્યોપચ્યો રહે છે. આના કારણે શાસનતંત્ર તૂટી પડે છે. અરાજકતા અને લાંચરુશ્વત વધે છે. પ્રથમથી ઊંચી જગ્યાઓ ઉપર અયોગ્ય માણસો બેઠા હોય છે. તેમાં તેમને શાસનની સંમતિ મળે એટલે તેમની

અયોગ્યતા વધુ ને વધુ પ્રજાપીડક બની જાય છે. કોઈ મંત્રી હિંમત કરીને પોતાની ગેંગના ગુંડાઓને રોકી શકતો નથી કારણ કે તે હંમેશાં તેમનાથી દબાયેલો રહે છે.

ખરેખર તો આવું હોવું જોઈએ.

1. બંધારણે પ્રત્યાશીનું શિક્ષણ નિર્ધારિત કરવું જોઈએ. કશી જ યોગ્યતા વિનાના લોકોને પ્રત્યાશી થવાનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ.
2. જે અપરાધી ન હોય, સજા ન થઈ હોય તેના ઉપર કેસો ચાલતા હોય કે લોકમાનસ ઉપર તેની છાપ અપરાધી ગુંડા જેવી હોય તો તેને ચૂંટણી લડતો રોકવો જોઈએ. કુપ્રસિદ્ધ બાહુબલિઓને વગર સજાએ પણ અયોગ્ય જાહેર કરવાનો અધિકાર ચૂંટણીપંચને હોવો જોઈએ.
3. જેણે વારંવાર પક્ષપલટો કર્યો હોય તેને ચૂંટણીનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ.
4. જે ચૂંટણીના સમયે જ ટિકિટ ન મળવાથી પક્ષપલટો કરે છે અથવા નવો પક્ષ રચે છે તેને પણ ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. જે પક્ષ ઓછામાં ઓછાં છ વર્ષ પૂરાં કરે પછી જ તે ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઊભા કરી શકે. નવા નવા રચાયેલા પક્ષોને દૂર રાખવા જોઈએ.
5. અપક્ષોને ચૂંટણી લડવાની છૂટ હોવી જ ન જોઈએ. માત્ર છ વર્ષ જૂના પક્ષો જ ચૂંટણી લડી શકે.
6. જેને બે બાળકોથી વધારે બાળકો હોય તે ગમે તે પક્ષનો કે ધર્મનો હોય તેને ચૂંટણી લડવાનો અને વગરચૂંટણીએ મોટાં પદો પર નિયુક્ત થવાનો હક ન હોવો જોઈએ.
7. મતદાન અનિવાર્ય હોય. પરિચયપત્ર અનિવાર્ય હોય. બોગસ મતદાનની કઠોર સજા હોય. ત્રણથી વધુ સંતાનોવાળાં માતા-પિતાને મતદાનનો હક ન હોવો જોઈએ.
8. જે લોકો કે પક્ષો, નિર્ધારિત-નિશ્ચિત કોમ, ધર્મ કે વર્ગમાં જ પોતાનો આધાર બનાવતા હોય અને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ કે ઘૃણા ફેલાવતા હોય તેમને ચૂંટણી લડતાં રોકવા જોઈએ.
9. માત્ર શાસકોએ જ નહિ પણ પ્રત્યેક નાગરિકે પ્રતિવર્ષ પોતાની સ્થાવર-જંગમ સંપત્તિની ઘોષણા કરવી જોઈએ. અકલ્પનીય સંપત્તિનો વધારો ક્યાંથી થયો તે જાણવાનો રાષ્ટ્રને હક્ક છે.
10. મતદાન, વ્યક્તિને નહિ પણ પક્ષને—પક્ષની નીતિઓને થાય તે માટે પક્ષને જ વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. ચૂંટણીના પ્રચારના દિવસો માત્ર ત્રણ જ કરીને દિવસો સુધીની અશાન્તિ ઓછી કરી શકાય. ટી. વી. વગેરે માધ્યમોથી પોતાની વાત પક્ષ લોકો સુધી પહોંચાડે. એના માટે ત્રણેક દિવસ પર્યાપ્ત ગણાવા જોઈએ.
11. ચૂંટણીની રાત્રે જ, પરિણામ આવી જવું જોઈએ. સપ્તાહો સુધી મતોને પેટીઓમાં પૂરી રાખવા ઠીક ન કહેવાય.
12. પરિણામ જાહેર થતાં જ બધા પક્ષો પોતપોતાના વિજયી ઉમેદવારો સાથે રાજ્યપાલ કે રાષ્ટ્રપતિની આગળ પરેડ કરે. જેથી સભ્યોને તોડવા-ફોડવાની કામગીરી માટે સમય ન રહે. પરેડમાં જેની પાસે બહુમતી હોય તેને જ મંત્રીમંડળ બનાવવાનું આમંત્રણ તરત જ અપાઈ જાય. આ બધું તીવ્રગતિથી થવું જોઈએ. જેટલો સમય વધારે અપાય તેટલી તોડફોડ વધારે થશે. માટે બધું ઝટપટ પતાવવું જોઈએ. અત્યારે ગવર્નર કે રાષ્ટ્રપતિ બહુમતી લાગે તેને મંત્રીમંડળ રચવા બોલાવે છે અને પછી એકાદ મહિના

સુધીમાં સદનોમાં બહુમત સિદ્ધ કરવાનું કહે છે. આમ કરવાથી તોડ-ફોડ કરવાનો ઘણો સમય મળે છે. એમાંથી અનેક અનિષ્ટો પેદા થાય છે. બહુમતી સદનમાં જ પુરવાર કરવી જોઈએ તેવા નિયમની જગ્યાએ પ્રથમ બહુમતી રાજ્યપાલ કે રાષ્ટ્રપતિની સમક્ષ પુરવાર કરવી જોઈએ તથા મંત્રીમંડળ રચાયા પછી છ મહિના સુધી અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ લાવી શકાય નહિ તેવો પણ નિયમ હોવો જોઈએ, જેથી મંત્રીમંડળ વગરખટપટે રાજ્ય કરી શકે.

13. કોઈ પણ સંજોગોમાં પક્ષપલટો કરી શકાય જ નહિ. પછી સભ્યોનો અનુપાત ગમે તેટલો કેમ ન હોય! પક્ષપલટો સદંતર વર્જ્ય હોવો જોઈએ!

14. અપેક્ષોની ચૂંટણી સદંતર બંધ કરી દેવી જોઈએ. સૌથી વધુ કડઠાબાજી અપક્ષો કરતા હોય છે.

15. પ્રધાનમંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રીની ઈચ્છા પ્રમાણે મંત્રીઓ લેવાય તથા ખાતાં સોંપાય. તેમાં કોઈની કશી ખેંચતાણ ન ચાલે. ખેંચતાણ કરનારાઓની મંત્રી થવાની યોગ્યતા રદ કરવી જોઈએ.

16. પ્રત્યેક સાંસદ અથવા ધારાસભ્ય પોતાના મતદાતાઓના સતત સંપર્કમાં રહે એ માટે ચૂંટણી વખતે જેવો જનસંપર્ક કરતા હોય છે તેવો જ જનસંપર્ક ચૂંટણી જીત્યા પછી પણ કરતા રહે તે અનિવાર્ય બને. તેમની ડાયરી રહે અને વિઝિટબુક ભરાવી જોઈએ.

ઉપર જે નિયમો લખ્યા તે બહુ સામાન્ય છે. આ સિવાય ઘણો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. તજજ્ઞોની એક કમિટી નિમાય જે ચૂંટણી માટેની વિસ્તારથી ચર્ચા કરીને આ દેશ અને આ પ્રજાને લાયક નિયમો ઘડી કાઢે.

ભારતની લોકશાહી, અત્યારે લગભગ ગુંડાશાહી કે ટોળાશાહી સુધી પહોંચી ગઈ છે. તેને જો વધુ બગડતી અટકાવવી હોય અને સાચા અર્થમાં લોકશાહી બનાવવી હોય તો ચૂંટણી સંબંધી બંધારણના નિયમોને તત્કાળ બદલવા જરૂરી છે.

14-7-05

*

10. અમલદાર અને પ્રજાનો સંબંધ

કોઈ પણ શાસન અમલદારોના દ્વારા થતું હોય છે. રાજા કે નેતા ગમે તેટલો મહાન હોય પણ અમલદારો વિના તે રાજ્ય કરી શકે નહિ. ખરેખર તો સાચું શાસન તો અમલદારોના હાથમાં જ રહેતું હોય છે. એટલે અમલદારોનું સ્વરૂપ તથા લોકો સાથેનો તેનો સંબંધ વ્યવહારયોગ્ય હોય તે અત્યંત જરૂરી છે.

પ્રાચીનકાળમાં સર્વોચ્ચ પદો ઉપર રાજા પોતે યોગ્ય નિયુક્તિકરતો. તે વખતે કોલેજ કે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીઓ ન હતી. માણસ અભણ હોય, પણ યોગ્યતા હોય તો દીવાન કે સેનાપતિ થઈ શકતો. તે વખતની આવશ્યકતાઓ થોડી રહેતી અને મોટા ભાગનો વહીવટ મૌખિક જ વધુ ચાલતો. પણ જેમ જેમ શિક્ષણ આવતું ગયું તેમ તેમ વહીવટમાં પેપરવર્ક વધતું ગયું. જેમ જેમ પેપરવર્ક વધતું ગયું તેમ તેમ કાર્યવાહીમાં વિલંબ પણ વધતો ગયો. અત્યારે તુમારશાહીનો યુગ ચાલે છે. દિવસો કે મહિનાઓ નહિ, વર્ષો લાગી જાય છે. ફાઇલ ખસતી જ નથી. જેમ ન્યાયની પ્રક્રિયા અતિશય વિલંબવાળી થઈ ગઈ છે તેમ વહીવટી પ્રક્રિયા પણ અતિશય વિલંબવાળી થઈ ગઈ છે. લોકો થાકી-કંટાળી જાય છે. અથવા કહો કે લોકોને જાણી કરીને થકવી નાખવામાં આવે છે. ધક્કા ઉપર ધક્કા ખવડાવવાની બેશરમીને પોતાની કુશળતા માનવામાં આવે છે. લોકો જેટલા ગુંડાઓ, માફિયાઓ, ખંડણીવાળાઓ કે સોપારીવાળાથી ત્રસ્ત છે તેટલા જ આ ધક્કાસાહેબોથી ત્રસ્ત છે. ખરેખર તો વગર કારણે વર્ષો સુધી ધક્કા ખવડાવનારને પણ આતંકવાદીઓની યાદીમાં મૂકવા જોઈએ. તેની જગ્યાએ તેમને મોટી ખુરશી ઉપર બેસાડીને મોટો પગાર તથા માનપાન અપાય છે તે પ્રજાની છાતી ઉપર માછલાં ધોવા બરાબર છે. રાષ્ટ્ર અને પ્રજાના ખરા શત્રુઓ આ ધક્કાસાહેબો છે. પહેલાં તેમને કોઈ ઠીક કરે તો રાષ્ટ્ર અને પ્રજા ઘણા દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ જાય.

અંગ્રેજો આવ્યા અને અમલદારોનું સ્વરૂપ બદલાયું. તેમણે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નિશ્ચિત પદ્ધતિ નિયત કરી, પ્રત્યેક હોદ્દા માટે ડિગ્રીઓ નક્કી કરી. જેમાં ઉચ્ચ અમલદારો માટે આઈ.સી.એસ. પરીક્ષા પાસ કરવી અનિવાર્ય બનાવી દીધી. આમ કરવાથી અમલદારોની કક્ષા અને સ્વરૂપ વધુ પ્રૌઢ બન્યાં. તેમના દ્વારા પ્રશાસનતંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલતું રહ્યું. તેનાં ત્રણ કારણો હતાં: 1. અમલદારોના વહીવટમાં રાજકારણની કોઈ દખલ ન હતી. 2. અંગ્રેજો મોરલવાળા હતા એટલે અમલદારોને પણ મોરલવાળા રહેવું જ પડતું. 3. ત્યારે કોઈ અનામત ન હતી માત્ર યોગ્યતાના આધારે જ કોઈ અમલદાર થઈ શકતું.

આઝાદી પછી ત્રણે તત્ત્વો બદલાઈ ગયાં. અમલદારોના વહીવટમાં રાજકારણની ખોટી દખલ બહુ જ વધી ગઈ. એથી અમલદારોને પારકા નિર્ણયો ઉપર પ્રશાસન ચલાવવું પડે છે. રાજનેતાઓનું મોરલ ઘણું નીચું આવી ગયું છે. એમ કહો કે કોઈ એકાદ રડ્યોખડ્યો મોરલવાળો અમલદાર હોય તો તેને સતત બદલીઓનો ભોગ થવું પડે છે, અને ખોટી ડિગ્રીઓ, લાગવગ-લાંચરુશ્વત વગેરે કારણોથી ઘણા અયોગ્ય માણસો ઘણાં ઊંચાં પદો ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે, જે એ પદની જવાબદારી નિભાવી શકતા નથી, તેમ છતાં તેમને કશું કરી શકાતું પણ નથી. આવાં અનેક કારણોસર શાસનતંત્ર દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ માંદું થતું જાય છે. માંદું પ્રશાસન પ્રજાને સુખી કરી શકે નહિ. પ્રજાના પ્રશ્નો તો સ્વસ્થ અને ચેતનવંતું પ્રશાસન હોય તો જ ઉકેલી શકાય.

અમલદારોમાં ઓછામાં ઓછા આટલા ગુણો હોવા જોઈએ: 1. કાર્યદક્ષતા, 2. સક્ષમતા, 3. પ્રામાણિકતા, 4. મક્કમતા, 5. સમયસૂચકતા, 6. તટસ્થતા, 7. કર્તવ્યનિષ્ઠા, 8. માનવતા.

કાર્યદક્ષતા અને સક્ષમતા લગભગ એક જ છે તેમ છતાં થોડો ભેદ છે. એક માણસ કાર્યદક્ષ તો છે, પણ જરૂરી હિંમત અને સાહસ વગેરે ન હોવાથી સક્ષમ નથી. એટલે બન્નેમાં ભેદ કરવો ઠીક લાગ્યો છે.

કાર્યદક્ષતામાં બાંધછોડ કરી શકાય નહિ. જેને જે કાર્ય માટે નિયુક્ત કર્યો હોય તેનામાં તે કાર્ય કરવાની કુશળતા છે કે નહિ, તેટલું તો પહેલાં જ જોવું જોઈએ. કોઈ પણ રીતે અયોગ્ય વ્યક્તિને કાર્યમાં નિયુક્ત કરી શકાય નહિ. કેટલીક વાર ખોટાં સર્ટિફિકેટો કે બીજી કોઈ લાગવગ વગેરેના કારણે અકુશળ માણસ ઊંચી જગ્યા ઉપર બેસી જાય છે અને પછી બધી ઉપાધિઓ શરૂ થાય છે. જ્યાં દશ હોર્સપાવરની મોટર જોઈએ ત્યાં બે હોર્સપાવરની મોટર લગાડીને સફળ કાર્ય ન થઈ શકે.

આવી જ રીતે માણસ કુશળ તો છે તો પણ તેનામાં અક્ષમતા હોવાથી કાર્ય પાર પાડી શકતો નથી. માનો કે એક પોલીસ ઓફિસર

પૂરેપૂરો કુશળ છે. પણ ચોર-ડાકુ-ગુંડાઓ સાથે ઝપાઝપી કરવાનું સાહસ-શૌર્ય નથી ધરાવતો, એટલે કુશળ હોવા છતાં પણ તે પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી. અમુક પદો એવાં છે કે તેમાં માત્ર કુશળતા જ પર્યાપ્ત નથી થતી. કુશળતાની સાથે સાથે સાહસ, શૌર્ય મરણિયાપણું વગેરે હોવું પણ જરૂરી છે. અમલદારમાં આ ગુણ પણ હોવો જરૂરી છે. ખાસ કરીને પોલીસ કે સેના જેવાં ક્ષેત્રોમાં આવા ગુણો વધારે જોઈએ.

અમલદાર પ્રામાણિક હોવો અત્યંત જરૂરી છે. પ્રામાણિકતા ત્રિમુખી છે: 1. રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રામાણિક. 2. પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે પણ પ્રામાણિક અને 3. પ્રજા એટલે કે લોકો પ્રત્યે પણ પૂરેપૂરો પ્રામાણિક. પ્રત્યેક અમલદારમાં કૃતીકૃતીને રાષ્ટ્રવાદ ભર્યો હોવો જોઈએ. “મારો દેશ છે. કોઈ પણ રીતે તેને હાનિ નહિ થવા દઉં,” તેવી દૃઢ મનોવૃત્તિ તેનામાં હોવી જરૂરી છે. દેશપ્રેમની જગ્યાએ તેનામાં દેશદ્રોહવૃત્તિ હશે તો તેને ગદાર થતાં વાર નહિ લાગે. કાં તો એ રાષ્ટ્રપ્રેમી બનશે કે પછી રાષ્ટ્ર ગદાર બનશે. બીજાની તુલનામાં મોટા-મોટા અમલદારોની રાષ્ટ્રગદારી બહુ હાનિકારક સાબિત થાય છે. એટલે તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રામાણિક હોવો નિતાંત જરૂરી છે. વ્યક્તિનું શૈક્ષણિક લાયકાત દર્શાવતું પ્રમાણપત્ર જ નોકરી માટે પૂરતું નથી. પ્રથમ શ્રેણીથી પાસે થયેલો બુદ્ધિશાળી અમલદાર પણ રાષ્ટ્રનો ગદાર થઈ શકે છે. ખાસ કરીને કી-પોઇન્ટ ઉપરતો દેશભક્ત હોય તેની જ નિયુક્તિકરી શકાય. તેમાં સિનિયર-જુનિયરનો ભેદ કરવાનો ન હોય. અમલદાર પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે પ્રામાણિક હોવો જરૂરી છે. જે કાર્ય તેને સોંપ્યું છે તે તેણે પૂરી નિષ્ઠાથી પાર પાડવાનું છે. તે સમયસર કાર્ય ઉપર જાય છે? તે મોડો થયા કરશે તો બધાં જ મોડાં પડશે. તે સમયસર હશે તો બાકીના બધા પણ સમયસર આવતા થઈ જશે. તેનાં આચરણ બાકીના કર્મચારીઓનાં દિશાસૂચક બની જતાં હોય છે.

કાર્યાલયમાં આવીને તે ટોળ-ટપ્પા લગાવે છે! કામ નિપટાવતો નથી, તો તે કર્તવ્યપરાયણ નથી. બાકીના લોકો પણ આવું જ કરતા થઈ જશે. કાર્યાલયો, બેસી રહેવા, સૂઈ જવા, કે રમત રમવા માટે નથી, કર્તવ્ય બજાવવા માટે છે, તેનું સતત જ્ઞાન-ભાન હોય તો કાર્યાલયો પ્રશ્નો ઉકેલનારાં પ્રાર્થના-કેન્દ્રો થઈ જાય. તેમાં બેઠેલા અમલદારો અને કર્મચારીઓ સંત થઈ જાય.

અમલદારો લોકો પ્રત્યે પણ પ્રામાણિક રહેવા જોઈએ. લોકોએ આપેલા કરમાંથી અમલદારોને મોટા-મોટા પગાર મળે છે. એટલે સાચા અર્થમાં તો તેઓ લોકોના નોકર જ કહેવાય. લોકો માલિક છે. તેમની સાથે તોછડાઈભર્યો વ્યવહાર ના કરાય. તેમને ધક્કા ન ખવડાવાય. તેમની પાસેથી કામ કરાવવાની લાંચ-રુશ્વત ન લેવાય. આ બધું પાપ છે, તેનાથી બચવું જોઈએ. કેટલાક અમલદારો અણિશુદ્ધ પ્રામાણિક હોય છે. તે મહાન છે. વંદનીય છે, તેમનાથી રાષ્ટ્ર મહાન બને છે. તેમનાથી પ્રજા સુખી બને છે. પણ જે રાષ્ટ્રદ્રોહ કરીને પૈસા કમાય છે, કર્તવ્યદ્રોહ કરીને કર્તવ્યહીન બને છે, પ્રજાદ્રોહ કરીને પ્રજાને વારંવાર ખોટા ધક્કા ખવડાવે છે તે પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરનારા નીચ કક્ષાના અમલદારો છે. તેમનાથી રાષ્ટ્ર પાયમાલ થાય છે. અંતે તો પોતે પણ પ્રતિષ્ઠાહીન થાય છે અને પ્રજા દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે.

અમલદારનું મનોબળ મક્કમ રહેવું જોઈએ. મક્કમ મનોબળ વિનાનો માણસ વારંવાર નિર્ણયો બદલ્યા કરશે. તેનામાં સ્થાયિત્વ નહિ આવે. લોકો તેને લોભ-લાલચ-ભય બતાવીને ચંચળ-ચલિત કર્યા કરશે. એથી તેની કાર્યદક્ષતા ઘટવા માંડશે. એક વાર સમજી-વિચારીને તેણે સાચો નિર્ણય કરવાનો પછી તેમાં મક્કમ રહેવાનું. નિર્ણય કરવામાં ભૂલ થઈ હોય તો જરૂર ભૂલ સુધારી લેવી. ભૂલ જણાયા-સમજાયા પછી પણ જો અહંકારના માર્યા ભૂલ સુધારવામાં ન આવે તો તે દોષ કહેવાય. પટાવાળો પણ ધ્યાન દોરે અને ભૂલ જણાય તો જરૂર સુધારી લેવી જોઈએ. આ મહાનતા કહેવાય. પણ સાચો નિર્ણય હોવા છતાં કોઈના દબાણથી કે બીજા કોઈ કારણસર તેને બદલી દેવામાં આવે તો તે મનોબળની કમજોરી જ કહી શકાય. કમજોર મનોબળવાળો માણસ સારો શાસક ન થઈ શકે.

અમલદારની અનેક વિશેષતામાં સમયસૂચકતાનો ગુણ હોવો જરૂરી છે. સમયસૂચકતા વિના તે વેદિયો થઈ જશે. પ્રત્યેક કાર્યની સાથે એક સમય જોડાયેલો હોય છે. જો સમય પ્રમાણે તત્કાળ યોગ્ય નિર્ણય કરવામાં ન આવે તો મહેનત કરીને પણ કાર્ય સફળ ન થાય.

અધિકારી ગમે તે નાત-જાત-ધર્મ-સંપ્રદાયનો હોય તેણે પૂરી તટસ્થતાથી લોકો સાથે સમાન વ્યવહાર રાખવો જોઈએ. જે અમલદારો કોમવાદી, સંપ્રદાયવાદી કે પછી પક્ષવાદી હોય છે તે તટસ્થ રહી શકતા નથી. આવા લોકો પક્ષપાતપૂર્ણ નિર્ણયો કરતા હોય છે. એથી એક પક્ષમાં તેઓ પ્રિય થાય છે તો બીજા પક્ષમાં અપ્રિય થાય છે. તેઓ ન્યાયી થઈ શકતા નથી. અન્યાયી નિર્ણયો કરીને કોઈ લોકપ્રિય ન થઈ શકે. આવા લોકો સત્તાનો દુરુપયોગ કરનારા બને છે. સત્તાનો દુરુપયોગ રાષ્ટ્રને દુર્બળ બનાવે છે અને પ્રજાને દુઃખી કરે છે. એટલે અમલદારે હંમેશાં તટસ્થ રહીને કોઈ પણ પ્રકારના ગમા-અણગમાને દૂર રાખીને ન્યાયપૂર્વકના નિર્ણયો કરવા.

મને યાદ છે કે હું જ્યારે કાશીમાં ભણતો હતો ત્યારે એક અત્યંત ઠોઠ વિદ્યાર્થી પણ મારી કક્ષામાં હતો. તે મોટા ભાગે નાપાસ જ થતો. પણ આ વખતે તેને સોમાં અઢાણ માર્ક્સ આવ્યા. અમને બધાને નવાઈ લાગી. આ ફેઇલ થનારો આટલા બધા માર્ક્સ કેવી રીતે લઈ આવ્યો! એક દિવસ ભોળપણમાં પેલા ઠોઠ વિદ્યાર્થીએ અમારી પાસે બકી દીધું કે મને ખબર હતી કે આપણી ઉત્તરવહીઓ કોની પાસે જવાની છે. પરીક્ષક કટ્ટર રામાનુજ સંપ્રદાયના આચાર્ય હતા તે હું જાણતો હતો, એટલે મેં ઉત્તરવહીના મથાળે જ લખ્યું હતું કે “ઓમ નમો ભગવતે રામાનુજાય” બસ, આ નમસ્કારવાક્ય કામ કરી ગયું. પેલા કટ્ટર આચાર્ય ખુશ-ખુશ થઈ ગયા અને મને પેટ ભરીને માર્ક્સ આપી દીધા. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી કમજોરી ઘણા લોકોમાં હોય છે. મોટા-મોટા અમલદારોમાં પણ આવા ભેદભાવ કરવાની વૃત્તિ હોય તો તે ન્યાયી અધિકારી ન થઈ શકે. આઝાદી પછી કોમવાદ-સંપ્રદાયવાદ વગેરે વધ્યાં છે. કેટલીક સંસ્થાઓમાં નિશ્ચિત કોમના લોકોને જ નોકરી અપાય છે તો કેટલીક સંસ્થાઓમાં નિશ્ચિત સંપ્રદાયના લોકોને જ નોકરી અપાય છે. એક ઓળખીતો ડ્રાઇવર અવાર-નવાર મળે છે. વચ્ચે એક ખાસ પ્રકારનું તિલક કરીને આવવા માંડ્યો. મેં પૂછ્યું કે “ધર્મ બદલ્યો કે શું?” તો કહે કે “ના-ના, પણ મહારાજે કહ્યું કે અમારે ત્યાં નોકરી કરવી હોય તો અમારું તિલક કરવું પડશે એટલે તેમને રાજી રાખવા આ તિલક કરું છું.” મેં કહ્યું કે “ભલે તું તિલક કર પણ કપાળ ઉપર નહિ, પેટ ઉપર કર. પૂછે તો કહેજે કે પેટ માટે નોકરી કરવી પડે છે એટલે પેટ ઉપર તિલક કરું છું. લ્યો, જોઈ લ્યો, એમ કહીને પેટ બતાવવાનું.”

જે લોક કટ્ટર સાંપ્રદાયિકો પેદા કરે છે, તે માનવતાના શત્રુ છે. આવા માણસો જ્યાં કોઈ જગ્યાએ હશે ત્યાં પક્ષપાતભર્યો વ્યવહાર કરવાના જ છે. અમલદારોથી આવા ન થવાય. કોમ કે સંપ્રદાય એ પોતાની અંગત વાત છે, શાસનમાં તેને વચ્ચે ન લવાય. અમલદારમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા હોવી જરૂરી છે. “હું એક મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યમાં ગોઠવાયેલો છું. મારે મારું કર્તવ્ય બજાવવું જ જોઈએ. રેલવેનો સિગ્નલ આપનારા જો કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરે તો સેંકડો માણસોની જાનહાનિ થઈ શકે છે. આ જાનહાનિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ જે અમલદારો કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરે છે તેમનાથી થનારી હાનિ તરત જ દેખાતી નથી પણ ખરેખર તો તેઓ પણ રાષ્ટ્રની મોટી હાનિ જ કરે છે, જે ભવિષ્યમાં દેખાવા લાગે છે. જો પ્રત્યેક અમલદાર પોતપોતાની જગ્યાએ પૂરેપૂરું કર્તવ્યપાલન કરતો રહે તો આ દેશ જોત-જોતામાં મહાન બની જાય.”

અને અંતે, અમલદાર, માનવતાવાદી હોવો જરૂરી છે. પ્રત્યેક નિર્ણય કરતાં તેના બીજા બધા પક્ષોની સાથે માનવતાનો પક્ષ પણ ખાસ જોવો જોઈએ. એક ધાવણા બાળકની મા જેલની સજાને પાત્ર હોય તો પણ તેનું માતૃત્વ અને બાળકનો ખ્યાલ જરૂર રાખવો જોઈએ. આવી જ રીતે બધા જ સાચા નિર્ણયો સાચા હોવા છતાં પણ સાથે સાથે માનવતાવિરોધી તો નથીને તેનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કઠોરતા અને કોમળતા બન્નેનો મેળ કરતાં આવડે તો જ સાચા અધિકારી થઈ શકાય. ખરું શાસન તો અધિકારીઓના દ્વારા જ ચાલતું હોય છે એટલે શાસનની સફળતા કે નિષ્ફળતામાં તથા પ્રજાના સુખ-દુઃખમાં અધિકારીઓનું સ્થાન બહુ મહત્ત્વનું છે. રાજા કે નેતા યોગ્ય વ્યક્તિને જ અધિકારી બનાવે. કદી પણ અયોગ્ય વ્યક્તિને અધિકારી બનાવાય નહિ. યોગ્ય વ્યક્તિના સ્વમાનનું તથા તેના યોગ્ય નિર્ણયોનું રાજા કે નેતાઓ હમેશાં માન રાખે. યોગ્યતા સ્વમાન સાથે રહેતી હોય છે. યોગ્ય વ્યક્તિ પોતાના સ્વમાનને હડધૂત થવા દેતી નથી. સ્વમાનના ભોગે તે નોકરી કરી શકતી નથી. તેમ જ પોતાના અધિકારક્ષેત્રમાં કોઈની ખોટી દખલગીરી પણ સહી શકતી નથી. એટલે આ બન્ને તત્ત્વોનો ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે.

બીજી તરફ પ્રજા પણ ઉચ્ચ કક્ષાની હોય તો જ ઉત્તમ અધિકારીઓ સફળ થઈ શકે. પ્રજા પોતાનાં ખોટાં કાર્યો કરાવવાનો આગ્રહ ન રાખે. તે માટે લાગવગ કે પૈસાનો ઉપયોગ ન કરે. અધિકારી ઉપર વિશ્વાસ રાખે અને તેના નિર્ણયો માન્ય કરે.

ઉત્તમ નેતાઓ, ઉત્તમ અધિકારીઓ અને ઉત્તમ પ્રજા—એમ આ ત્રિપુટીનો મેળ જામે તો ઉપરનું સ્વર્ગ ધરતી ઉપર આવી જાય.

11. સસરા-જમાઈ તથા સાસુ-વહુનો સંબંધ

ભારતમાં સગાં અને સંબંધીઓ મોટા પ્રમાણમાં રહે છે. સંસારનો અર્થ જ થાય છે સગાં-સંબંધીઓનો સંસાર. પશ્ચિમમાં સગાં-સંબંધીઓની સંખ્યા અને પ્રમાણ ઓછાં છે એટલે તેમનાં સ્વતંત્ર નામો નથી મળતાં, જેમ કે સસરા માટે ફાધર-ઇન-લો અને સાસુ માટે મધર-ઇન-લો વગેરે. આ કારણે તેમનો સંસાર નાનો છે. જે નાનો સરખો સંસાર છે તે પણ અનેક પ્રકારના રીતિ-રિવાજોથી મુક્ત છે. એથી રીતિ-રિવાજો ન પાળવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. સંસારનું કેન્દ્ર મુખ્યતઃ પતિ-પત્ની અને બાળકો સુધી જ પૂરું થઈ જાય છે. કેન્દ્ર જ નાનું છે એટલે રિવાજો પણ નાના છે. ત્યાં કોઈને મોસાળું નથી ભરવું પડતું, તેમ જ કોઈ દીકરીનું ઝિયાણું પણ નથી કરવું પડતું. આ કારણે પશ્ચિમના માણસને સામાજિક જવાબદારીઓ અને ખર્ચા ખાસ નથી હોતા. જેમ જેમ રિવાજો વધે તેમ તેમ ખર્ચા વધે. જેમ જેમ ખર્ચા વધે તેમ તેમ તેને પૂરા કરવાની ચિંતા વધે.

એકંદરે ભારતનો માણસ જેટલી ચિંતામાં જીવે છે તેના કરતાં પશ્ચિમનો સામાન્ય માણસ ઘણી ઓછી ચિંતામાં જીવન જીવે છે. કારણ કે તેની જવાબદારીઓ ઓછી છે. તેની સામાજિક જવાબદારીઓ નહિવત્ છે. કારણ કે સામાજિક રિવાજો નામમાત્રના જ છે. તેની ધાર્મિક જવાબદારીઓ પણ ઘણી ઓછી છે, કારણ કે અઠવાડિયામાં માત્ર એક જ વાર થોડા સમય માટે ચર્ચમાં જવાનું હોય છે તે પણ સ્વૈચ્છિક રીતે અને બિનખર્ચાળ. તેની કૌટુંબિક જવાબદારીઓ પણ ઘણી ઓછી છે કારણ કે પત્ની કમાય છે. બાળકોનું ભથ્થું મળે છે. શૈક્ષણિક જવાબદારીઓ પણ ઓછી છે કારણ કે કાં તો સરકાર જવાબદારી ઉઠાવે છે અથવા બાળકો પોતે જ રળતાં-કમાતાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમને નોકરીની બહુ ચિંતા નથી કારણ કે પ્રજાની તુલનામાં નોકરીઓનો અનુપાત વધારે છે. એકંદરે જોઈએ તો સામાન્ય ભારતીય માણસ કરતાં સામાન્ય પશ્ચિમનો માણસ ઘણી ઓછી ચિંતામાં જીવન જીવી શકે છે. તેને સ્વર્ગ કે મોક્ષની પણ બહુ ચિંતા નથી હોતી. મોટો વર્ગ તો પરલોકમાં માનતો જ નથી. જે લોકો માને છે તે લોકોને પણ મોક્ષ માટે લાંબા ઉપવાસો કે કઠોર તપો કરવાનાં નથી હોતાં. કુંડલી જગાડવાની કે સાક્ષાત્કાર કરવાની ચિંતા નથી હોતી. આવાં બધાં અપ્રસ્તુત અને નિરર્થક તત્ત્વો તેમના જીવનમાં છે જ નહિ. તેમ ગુરુ કરાવી લ્યો. ગુરુ વિના મોક્ષ નહિ મળે, ગુરુનો આપેલો મંત્ર જ જપાય, બીજો નહિ—એવી ભ્રમણા પણ નથી. બાળપણમાં જે ધર્મ ગ્રહણ કર્યો (બપતિસ્મા) તે બહુ થઈ ગયું. હવે રવિવારની પ્રાર્થના સિવાય કાંઈ નહિ. મોક્ષ તો ભગવાનનો દીકરો અપાવી દેશે. બસ વાત પૂરી થઈ ગઈ. પુનર્જન્મ તો છે જ નહિ એટલે બળદ થઈને ભાર ખેંચવાનો ભય પણ નથી. પરલોક અથવા આવતા જન્મનું સુખ ભોગવવા માટે આ જન્મને રિબાવવાનું કોઈ કારણ તેમની પાસે નથી. એટલે એ પ્રજા સુખદ્રોહી નથી થઈ પણ સુખભોગી થઈ છે. આપણે ધર્મ અને અધ્યાત્મને સુખભોગથી મુક્ત રાખવા ત્યાગ ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ, તો પણ સુખ ભોગવ્યા વિના રહી શકાતું નથી એટલે અપરાધભાવથી સુખ ભોગવીએ છીએ અથવા સંતાડીને સુખ ભોગવીએ છીએ, જે ચિંતાનો વિષય બની જાય છે. આમ આપણે એવી જીવનવ્યવસ્થા ગોઠવી છે કે માણસને સતત ચિંતા અને અશાંતિ રહ્યા જ કરે. આ બધામાં આપણા સામાજિક સંબંધો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા રહે છે.

માનો કે સસરા-જમાઈનો જ સંબંધ લ્યો. દીકરીનો બાપ સસરો બને છે. સર્વ પ્રથમ તો દીકરીનો જન્મ જ ચિંતાનો જન્મ બની જાય છે. તેને સાચવવી એ બીજી ચિંતા છે. ભારતમાં અસામાજિક તત્ત્વો એટલાં બધાં વધી ગયાં છે કે કોઈની બહેન-દીકરી કે વહુઆરુને સાચવવી દિન-પ્રતિદિન કઠિનમાં કઠિન કામ થતું જાય છે. એક બાજુ અસામાજિક લફંગાઓ વધી ગયા છે તો બીજી તરફ ફિલ્મો જોઈને સ્વયં છોકરીઓ પોતાને લૂંટી લેવા આમંત્રણ આપતી થવા લાગી છે. શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં ભણતી છોકરીઓ સુરક્ષિત નથી, કારણ કે અસામાજિક ભૂંડો ચારે તરફ આંટા મારી રહ્યાં છે. કોઈ પણ છોકરીની થોડી વિકનેસ પેલાની જાળમાં શિકાર બની શકે છે. એક વાર શિકાર બનેલી છોકરી ફરી ઊગરી શકતી નથી. જીવનભર તેને બરબાદીના અગ્નિમાં શેકાતા જ રહેવું પડે છે. મુગ્ધદશા હોવાથી તેને ભાન નથી હોતું, પણ ભાનવાળાં માતા-પિતાને તો ભારે ચિંતા હોય છે. કદાચ તેની રક્ષા કરવામાં તે સફળ થાય તો પણ પરણાવતી વખતે તે અક્ષતયોગિ છે તેવું અલિખિત સાબિત કરવાનું હોય છે. (છોકરા માટે આવું ખાસ હોતું નથી.) જો જરાક વાત લીક થઈ જાય તો તેને કાઢી મુકાય છે અને તેનો સંસાર બરબાદ થઈ શકે છે. પાછી આવેલી કન્યા મા-બાપ માટે વધુમાં વધુ ચિંતા ઊભી કરે છે.

ભારતમાં ચારિત્ર્યની એવી દશા છે કે પોતાના સિવાય બાકી બધાની પવિત્રતાની ચકાસણીનો આગ્રહ એકેએક માણસ રાખતો ફરે છે. હા, પોતે પોતાને પરીક્ષાથી પર માની લે છે. આવી બધી ચિંતાઓ પશ્ચિમવાળાને નથી. ત્યાંની ચારિત્ર્યની વ્યાખ્યા જુદી છે. અને પતિવ્રતા હોવાનો દાવો કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્ત્રી-પુરુષ પોતે જ પોતાને જવાબદાર છે. તેમનાં મા-બાપને તેમાં કંઈ લેવાદેવા નથી હોતી એટલે તેમને ચિંતા કે ટેન્શન પણ નથી હોતું. તેમનું જીવન સપાટ મેદાનની દોડ જેવું છે. આપણું જીવન વિઘ્નદોડ જેવું છે. એક પછી એક અંતરાયોનાં વિઘ્નો ઊભાં કરેલાં છે. એક અંતરાય પાર કરો ત્યાં બીજો અંતરાય આડે આવીને ઊભો જ હોય. પૂરું જીવન અંતરાયો પાર કરતાં. કરતાં જ વિતાવવાનું. આ બધાં માનવનિર્મિત દુઃખો છે, પણ આપણે તેને પ્રારબ્ધ અથવા પૂર્વનાં કર્મો સાથે જોડી દીધાં છે. એટલે તેને દૂર કરવાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. જો દૂર કરશો તો બાકી રહેલાં ભોગવવા માટે ફરી જન્મ લેવો પડશે. આવું ગણિત પણ મજબૂતાઈથી બેસાડી દેવાયું છે.

કોઈ સમય હશે જ્યારે પિતા પોતાની પુત્રીને રાજીખુશીથી ઘણું ઘણું આપતો, તેને કરિયાવર કહેવાતો. પણ પછી કરિયાવર સ્વૈચ્છિક ન રહેતાં ફરજિયાત થઈ ગયો. અને પછી તો કરિયાવર કેટલો કરવો તેનું માપ જમાઈના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. હવે જમાઈઓ સસરાઓને સારી રીતે નિયોવે છે. છેક ચોરી સુધી માગણીઓ વધતી રહે છે, અને લગ્ન થઈ ગયા પછી પણ કન્યાને “આ ન આપ્યું અને તે ન આપ્યું”, “આ લઈ આવ અને પેલું લઈ આવ”—તેવા કટાક્ષો અને માગણીઓ સાંભળ્યા કરવી પડતી હોય છે. કન્યાનો બાપ બનીને સસરાએ જાણે કે મોટું પાપ કર્યું હોય તેમ તેને દબાયેલું જીવન જીવવું પડતું હોય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો જયજયકાર કરનારો ઊંચો વર્ગ આવી સંસ્કૃતિનો આધાર બની ગયો છે. આવા સસરા અને આવા જમાઈ કરોડાધિપતિ હોય તો પણ માનવતાવિહોણા જ કહેવાય. ઘણી વાર જેને ચાર-પાંચ કન્યાઓ હોય તેવા બાપને તો કન્યાઓના પ્રશ્નમાં સતત ચિંતા અને દબાણમાં જ જીવન જીવવું પડતું હોય છે. પ્રત્યેક કન્યાની પ્રસૂતિ તેના બાપના ઘરે, તેનો પૂરો ખર્ચો બાપ ઉઠાવે અને પ્રત્યેકની માંદગી પણ બાપના ઘરે, તે ખર્ચો પણ બાપને જ ઉઠાવવાનો. ભાણેજાંના ઘણા ખર્ચો પણ બાપ ઉઠાવે. માથામાં નાખવાનું તેલ, ચંપલથી માંડીને કપડાંલત્તાં પણ બાપના માથે. આટઆટલું કરવા છતાં પણ ક્યારે કઈ કન્યાનું અગ્નિસ્નાન થઈ જશે તે કહેવાય નહિ. પશ્ચિમમાં આવું જરાય નથી. તેમ છતાં તેઓ પોતાની મહાન સંસ્કૃતિ હોવાનો દાવો કરતા નથી. દાવો તો આપણે જ કરતા રહીએ છીએ અને અગ્નિસ્નાનની જવાબાઓ પણ આપણે વધારતા રહીએ છીએ.

ખરેખર તો જમાઈ એ એક રીતે દીકરો કહેવાય. તેણે સસરાપક્ષને હેરાન-પરેશાન કરવાનો ન હોય. સૌની સેવા કરવાની હોય. જેવાં પોતાનાં માતા-પિતા છે તેવાં જ પત્નીનાં માતા-પિતા પણ પોતાનાં જ માતાપિતા છે. તેમને કશું દુઃખ ન દેવાય. ઊલટાની સેવા કરાય. કન્યા કે તેના પરિવાર પાસે ફૂટી કોડીની પણ અપેક્ષા ન રખાય. અપેક્ષા રાખનાર, લાલચુ-ભિખારી છે. તેમાં પણ ત્રાગાં કરીને વારંવાર માગણીઓ ન મુકાય. આવી રીતે જે લોકો સ્ત્રીધનથી જીવતા હતા તેમની દશા જઈને જોજો—તે બધા અત્યારે લગભગ કંગાળ થઈ ગયા છે. કારણ કે સ્ત્રીધનની લાલચે તેમને પુરુષાર્થહીન અને કુંઠિત બુદ્ધિવાળા બનાવી દીધા છે. સ્ત્રી લાવે અને આપણે ખાઈએ તેવી દાનતથી તેમનો વિકાસ અટકી ગયો છે. એટલે જલદીથી જલદી સસરા-જમાઈ વચ્ચેનો સંબંધ બદલાવવાની જરૂર છે.

કેટલાક સસરાઓ પણ પોતાની કન્યાને સાસરાપક્ષને વફાદાર ન રહેતાં પિયરપક્ષને વફાદાર રહેવા અને ઘરમાં ચોરીઓ કરતાં શિખવાડે છે. આવી કન્યાને સાસરું વહાલું થતું નથી. એટલે સાસરાવાળાંની તે પણ વહાલી થતી નથી. તે પિયરને વસ્તુઓથી ભરે છે, પણ પોતે ખાલી હૃદયથી કે ઘૃણા પ્રાપ્ત કરીને જીવે છે. માતા-પિતાએ પણ પોતાની કન્યાને પિયર ભૂલીને સાસરું વહાલું કરવાનું શિખવવાનું હોય. સાસરાપક્ષના વડીલો અને બીજા પરિવારને ચાહવાનું તથા તેમની સેવા કરવાનું શિખવવાનું હોય. તો તે પરિવારપ્રિય અને વિશ્વાસુ બની શકે.

સસરા અને જમાઈના જેવો જ બીજો સંબંધ છે “સાસુ-વહુનો”. ભારતમાં સંયુક્ત પરિવાર રહે છે એટલે બીજા સંબંધોની સાથે સાસુ-વહુનો પણ મહત્ત્વનો સંબંધ રહેતો હોય છે. બન્ને સ્ત્રીઓ છે અને આખો દિવસ ઘરમાં સાથે રહેતી હોય છે. સતત એકસાથે રહેનારાં માણસો એકબીજાનાં સહાયક બને છે. પણ જો પૂરું ડહાપણ ના હોય અને નાદાની વધારે હોય તો ઘણા પ્રશ્નો પણ ઊભા કરે છે. આ પ્રશ્નોને પુરુષો ઉકેલી શકતા નથી હોતા ત્યારે તેવા પ્રશ્ન પુરુષોના જીવનને અશાન્ત કરી મૂકતા હોય છે. જેના ઘરમાં સ્ત્રીઓના ઊભા કરાયેલા ભડભડતા પ્રશ્નો સતત ધૂંધવાતા જ રહે છે તે ઘરના પુરુષો જલદી થાકી જતા હોય છે. હડીલી અને ડંખીલી સ્ત્રીઓ પોતાના જ

પુરુષો માટે ડાકણ જેવું કાર્ય કરતી રહે છે. તે નથી ભેગી રહી શકતી, નથી તો જુદી થવા દેતી. ભેગાં જ રહો, લડતાં રહો અને બળતાં રહો. એવી સ્થિતિ સર્જવામાં સ્ત્રીઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. જે ઘરમાં ડાહી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ હોય છે તે શાંતિથી રહે છે અને પુરુષોને શાંતિ આપે છે. પણ નાદાન, હઠીલી અને ડંખીલી સ્ત્રીઓ ધગધગતી હોળીઓ જ પ્રગટાવતી રહે છે. તેમના ઉપર નિયંત્રણ ન કરી શકનારા નમાલા પુરુષો દુઃખી અને નિસ્તેજ જીવન જીવતા હોય છે.

આ બધી સ્ત્રીઓમાં બે પાત્રો બહુ મહત્ત્વનાં રહે છે: સાસુ અને વહુ. બન્ને ઉત્તમકક્ષાનાં હોય તો સગી માદીકરી કરતાં પણ ઉત્તમ જીવન જીવે છે અને પોતે સુખી થાય છે અને સૌને સુખી કરે છે. બેમાંથી એક ઉત્તમ હોય અને બીજી કનિષ્ઠ હોય તો કનિષ્ઠ હોય તે ઉત્તમને પજવે છે. કેટલીક વાર સાસુ, વહુને પજવે છે તો કેટલીક વાર વહુ, સાસુને પજવે છે. સ્ત્રીઓના ગમા-અણગમા પુરુષો કરતાં વધુ તીવ્ર હોય છે. જેનામાં ગમા-અણગમા તીવ્ર હોય તેનામાં ડહાપણ હંમેશાં ન્યૂન રહેવાનું. ન્યૂન ડહાપણ, સ્વલક્ષી જીવન જીવે, તેનામાં વિશાળતા ન આવે. ન્યૂન ડહાપણની કેટલીક ખાસિયતો રહેતી હોય છે. તે બહુ જલદી કોઈની અત્યંત સમીપ પહોંચી જતું હોય છે અને બહુ જલદી સમીપથી બહુ દૂર ચાલ્યું જતું હોય છે. કદાચ આ જ કારણસર આદ્ય શંકરાચાર્યે સ્ત્રીઓને અવિશ્વસનીય કહી હશે.

“વિશ્વાસપાત્ર ન કિમસ્તિ નારી”—પ્રશ્નોત્તરી

અર્થાત્ સ્ત્રી વિશ્વાસપાત્ર નથી. તે ક્યારે અત્યંત સમીપ આવી જાય અને ક્યારે અત્યંત દૂર થઈ જાય તે કહી શકાય નહિ. તે લાગણીપ્રધાન છે અને લાગણીઓ જો સ્થિર ન હોય તો બહુ ઝડપથી પરિવર્તનો આવ્યાં કરતાં હોય છે. લાગણીઓને ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સ્થિરતા આપતાં હોય છે. આ મારો પતિ છે. જન્મજન્માંતર મારે બસ આનો જ સાથ જોઈએ, બીજા કોઈનો નહિ. આવો ભાવ ધર્મ આપે છે. એવી જ રીતે સાસુમાં માતૃબુદ્ધિ અને વહુમાં દીકરીબુદ્ધિ પણ ઉત્તમ સંસ્કારો અને ડહાપણથી આવતી હોય છે. જો બન્ને આવી બુદ્ધિ રાખે તો સાસુ-વહુની જોડી ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય. પણ જો આવી બુદ્ધિ ન રાખી શકાય તો બન્ને એકબીજાનાં વિરોધી અને કલહ કરનારાં બની શકે છે.

સૌથી સારો ઉપાય તો એ છે કે સંયુક્ત કુટુંબનો આગ્રહ રાખવામાં ન આવે. આફ્રિકાના જંગલી ગણાતા નિગ્રો પણ છોકરાનાં લગ્ન કરતાં પહેલાં તેની અલગ ઝૂંપડી તૈયાર કરે છે. પરણીને બન્ને સીધાં પેલી નવી ઝૂંપડીમાં રહેવા જાય છે. બાકીનો પરિવાર નજીક જ રહે છે, જેથી સામીપ્યની હૂંફ મળે છે. પણ બન્ને જુદાં રહે છે એટલે ટકરાવાના પ્રસંગો ઓછા થઈ જાય છે. પશ્ચિમમાં પણ આવું જ છે. ત્યાં એકબીજાની દબલગીરી સહન કરાતી નથી. સૌને સ્વતંત્રતા જોઈએ. પણ બીજાને અડચણરૂપ સ્વતંત્રતા નહિ. હું સ્વતંત્ર રહું પણ તમે પણ સ્વતંત્ર રહો. હું T.V. સાંભળવામાં સ્વતંત્ર છું પણ અવાજ એટલો ઓછો હશે કે જેથી બીજાને અડચણરૂપ ન થાય. સાસુ-વહુ પણ એકબીજાની મર્યાદા અને અપેક્ષાઓ સમજે અને સ્વીકારે તો બીજા માટે કનડગતરૂપ ન બને. એકબીજાનાં સાથી-સહયોગી બને તો બન્ને અને પરિવાર પણ સુખી થાય. જરૂર છે પ્રૌઢતાપૂર્ણ ડહાપણની અને સહનશક્તિની.

12. શ્રદ્ધા-સંબંધ

માનવ-સંબંધોમાં એક શ્રદ્ધા-સંબંધ પણ હોય છે. પોતાના કરતાં કોઈ વધુ જ્ઞાની અને વધુ પવિત્ર જીવન જીવનારો પણ માણસ હોય છે, તેમ સમજીને માણસ તેવા કોઈ દિવ્ય-ભવ્ય માણસની સાથે પોતાને જોડતો હોય છે. આ સંબંધ પાંચ પ્રકારના હોય છે.

1. પારંપરિક શ્રદ્ધા-સંબંધ
2. અર્થહેતુ શ્રદ્ધા-સંબંધ.
3. સેવાહેતુ શ્રદ્ધા-સંબંધ
4. ચમત્કારથી શ્રદ્ધા
5. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન હેતુ શ્રદ્ધા

પારંપરિક શ્રદ્ધા-સંબંધ

હિન્દુપ્રજામાં ગુરુપ્રથા લગભગ પારંપરિક થઈ ગઈ છે. એક પરંપરામાં ગુરુઓ પેદા થાય અને બીજી પરંપરામાં શિષ્યો પેદા થાય. આ પરંપરાપ્રથા નિશ્ચિત જ હોય છે. પારંપરિક ગુરુઓ તો નવા-નવા શિષ્યો કરી શકે પણ પારંપરિક શિષ્યો નવા ગુરુઓ ન કરી શકે. કેટલીક વાર તો નવા શિષ્યોને ખેંચી લાવનારા જૂના શિષ્યો જ હોય છે. મોટા ભાગના પારંપરિક ગુરુઓ, સ્વલક્ષી કે સ્વસંપ્રદાયલક્ષી હોય છે. એટલે મોટા ભાગે તેઓ પોતાનો જ મહિમા ગાતા કે ગવડાવતા રહે છે. સતત આવો મહિમા સાંભળનારા શિષ્યોનું બ્રેઈનવોશ થતું રહે છે. ધીરે ધીરે તેઓ ચુસ્ત અને કટ્ટર થઈ જાય છે અથવા કહો કે તેમને ચુસ્ત અને કટ્ટર બનાવી દેવાય છે. ગુરુમહિમાનાં ગીતો, ગુરુગીતાનો પાઠ, ગુરુસ્તવનો અને ગુરુપૂજાની સાથે સાથે ચરણામૃત પીવું કે એકો પ્રસાદ લેવો વગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા પારંપરિક ગુરુ-શિષ્યોનો મજબૂત સંબંધ બંધાતો હોય છે. આવા સંબંધથી માણસ જ્ઞાની નથી થતો પણ સંકીર્ણ અને સંકુચિત બને છે. એક વાર કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહનું બ્રેઈનવોશ કરી દેવાય પછી તે સાચી વાત સમજી કે સ્વીકારી શકતો નથી. સત્યના નામે તેના મગજમાં જે કાંઈ ઘુસાડવામાં આવ્યું હોય છે તેમને જ તે પરમ સત્ય માનીને તેમાં જકડાઈ જતો હોય છે. એના કારણે તે પોતાની વિશાળતા ખોઈ બેસતો હોય છે અથવા વિશાળ થવાની શક્યતા નષ્ટ કરી દેતો હોય છે. આવા પરંપરાથી શ્રદ્ધાબદ્ધ થયેલા લાખો કદાચ કરોડો શિષ્યો ભારતમાં વસે છે પણ બન્ને પક્ષોમાં (ગુરુ-શિષ્યો) ભાગ્યે જ ચેતના જોવા મળશે. નિર્ધારિત તહેવારો, સમૈયાઓ કે બીજા જમણવારોના નિમિત્તે બધાને ભેગા કરવાના અને ખાતરી કરી લેવાની કે બધા વાડામાં બરાબર પુરાયેલા છે. કોણ સાચો માણસ થયો કે કોણે જીવનમાં પ્રગતિ કરી તેની કશી જ નોંધ લેવાની નહિ. ખરેખર તો આ પ્રથા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે છે જ નહિ. આ તો એકમાત્ર ખાનાપૂર્તિ કરવા જેવું જ હોય છે.

એક ગુરુના હજારો શિષ્યો, કાળાં વ્યાજ લેવાં, વ્યાજ ન આપે તો દેવાદારની પત્ની સુધ્ધાં પડાવી લેવી, જમીનો આંચકી લેવી, દારૂ-જુગાર જેવા ધંધા કરવા અને ગુંડાગીરી કરતા રહેવી—લગભગ બધા જ ખોટા ધંધા કરતા હોય છે. તેમ છતાં પરંપરાના ગુરુ તેમને જરાય રોકતા નથી, આપણે ભલા ને આપણી દક્ષિણા-ભેટ ભલી. બાકી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરે, તેમાં આપણે કાંઈ લેવાદેવા નહિ. એમ કહો કે તેઓ વધારે કમાશે તો વધારે ભેટપૂજા મળશે. આવા ગણિતથી બન્ને પક્ષો રાજી રહે છે.

ગુરુ લોભી શિષ્ય લાલચી દોનોં ખેલે દાવ,

દોનું બૂડે બાપુડે બૈઠ પથ્થરકી નાવ.

આવી પરંપરા-શ્રદ્ધાથી કલ્યાણમાર્ગીએ મુક્ત થવું જોઈએ.

અર્થહેતુ શ્રદ્ધા-સંબંધ

કેટલાક લોકો અર્થ (લક્ષ્મી) માટે શ્રદ્ધા-સંબંધ બાંધતા કે ધરાવતા હોય છે. તેમની પાસે શ્રદ્ધા હોય છે પણ તેનું લક્ષ્ય જ્ઞાન નહિ પણ અર્થ હોય છે. જેમ કે આ મહારાજ બહુ પૈસાવાળા છે. જો તેમનો શિષ્ય થઈશ તો ઘણા પૈસા મળશે. હું પચાસ વર્ષ ઉપર હરિદ્વાર રહેતો, ત્યારે મહારાષ્ટ્ર તરફથી થોડાક સાધુ વિદ્યાર્થીઓ પણ ભણવા આવેલા. અમે બધા સાથે ભણતા. અમારે બધાને દીક્ષા લેવાની બાકી હતી.

અમે નિખાલસતાથી પોત-પોતાના વિચારો રજૂ કરતા. હું કહેતો કે મારે તો કોઈ કાંચન-કામિનીના ત્યાગી હોય તેવા સંત પાસેથી દીક્ષા લેવી છે (જોકે હવે અત્યારે મારા વિચારો બદલાઈ ગયા છે). હું તેવા સંતને શોધતો હતો. તો પેલા કહેતા કે અમારે તો કોઈ બહુ પૈસાદાર-જમીનજાગીરવાળા મહંત હોય તેમની પાસે દીક્ષા લેવી છે. એક વળી તેથી પણ આગળ વધીને કહેતા કે મારે તો અતિ પૈસાદાર મહંત પાસે દીક્ષા લેવી છે. પણ તે વૃદ્ધ હોવા જોઈએ અને થોડા જ સમયમાં દેવ થાય તેવા હોવા જોઈએ. અમને સૌને પોત-પોતાની ધારણા-પ્રમાણે ગુરુ મળ્યા. મારા ગુરુ ખરેખર કાંચન-કામિનીના ત્યાગી હતા. પેલા બધાના ગુરુઓ પૈસાદાર હતા, પણ તે બધા જમીન-મિલકત માટે વર્ષો સુધી કોર્ટ-કચેરીના ચક્કરમાં પડી ગયા. એકબીજાની હત્યા થઈ જાય તેવા ઘોર રાગ-દ્વેષમાં ફસાઈ ગયા. જીવન ભયભીત અને અશાંત થઈ ગયું. કારણ કે તેમનો સંબંધ અર્થશ્રદ્ધાવાળો હતો.

કેટલાક ગૃહસ્થો પૈસાદાર સંતોના એટલા માટે શિષ્યો થતા હોય છે કે ગુરુજી પાસેથી વ્યાપાર ધંધા માટે જોઈતી રકમ મળી શકે. જે ગુરુઓ પાસે ઘણો પૈસો હોય અને બેન્કોમાં રાખી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે તેને સાચવવાનો મોટો પ્રશ્ન થતો હોય છે. વળી જે સતત ભ્રમણશીલ હોય તેમના માટે તો પૈસો સાચવવો બહુ જ કઠિન થઈ જતો હોય છે. આવા ગુરુઓને પેલા શિષ્યો મળી જતા હોય છે. બેન્કો કરતાં પણ વધુ વ્યાજ આપવાની લાલચ આપીને પેલા પૈસા પોતાને આધીન કરી લેતા હોય છે. કેટલીક વાર તો દર મહિને તેનું વ્યાજ પણ નિયમિત રીતે પહોંચતું કરાતું હોય છે. આ રીતે તે ગુરુ પાસેથી બને તેટલા વધુ ને વધુ પૈસા હસ્તગત કરી લેતા હોય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આવા પૈસાનું કશું લખાણ-દસ્તાવેજ હોતાં નથી. બધું મૌખિક જ હોય છે. અંતે આ પૈસા પેલા ચાલાક શિષ્ય પાસે જ રહી જતા હોય છે, કારણ કે પાછા લેવાની જરૂર જ નથી પડતી. કદાચ પડે તો પેલો ગલ્લાંતલ્લાં કરીને સમય ગુજારી દે છે. પહેલેથી જ તેની દાનત ગુરુ ઉપર નહિ પણ ગુરુના પૈસા ઉપર હોય છે.

વચ્ચે સમાચારપત્રમાં એક કિસ્સો આવેલો કે એક ભક્ત દર પૂનમે ગુરુ પાસે જઈને એક લાખની રકમ ભેટમાં મૂકે. લગભગ સાત-આઠ મહિના સુધી આવી મોટી રકમ મૂકવાથી તે તરત જ ગુરુના ધ્યાનમાં આવી ગયો. ગુરુએ પૂછ્યું કે “તમે શું ધંધો કરો છો?” પેલાએ જવાબ આપ્યો કે “ધીરધારનો.” રસપ્રદ વાતો પછી ગુરુજીએ પોતે જ ઓફર કરી કે “અમારા પૈસા લઈ જાવ અને ધીરધારમાં રોકો, અમને આટલા ટકા વ્યાજ આપજો, વધારાનું તમે લેજો.” બન્ને પક્ષ તૈયાર થઈ ગયા. પછી પેલા શિષ્ય દશ કરોડ રૂપિયા લઈ ગયા. ઘણા સમય સુધી તેમના કશા સમાચાર ન મળતાં ગુરુએ તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે માણસ અને પેઢી બન્ને બોગસ હતાં. આ શિષ્યે સાતેક મહિના સુધી એક એક લાખનું મૂડીરોકાણ કર્યું પણ અંતે દશ કરોડ કમાઈ ગયા. આવા લોકો પણ હોય છે જે વધુ મેળવવા માટે પહેલાં થોડું ત્યજતા હોય છે.

આવાં બીજાં પણ અનેક ક્ષેત્રો હોય છે, જેમાં પૈસાદાર ગુરુલોકોનો પ્રથમ શ્રદ્ધા-ભક્તિથી ગાઢ સંબંધ કેળવીને પછી જે રીતે શક્ય હોય તે રીતે અર્થોપાર્જન કરી લેવાતું હોય છે.

કેટલાક લોકો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરીને પછી કાર્યાલયનો વહીવટ કે આવક-જાવકનો વહીવટ કરવામાં રોકાઈને પછી હિસાબોમાં ગોટાળા કરીને પૈસા કમાઈ લેતા હોય છે.

કેટલાક લોકો લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નહિ કરનારા ગુરુજનોની સાથે ફરતા હોય છે. બાપજીના પગમાં જે લક્ષ્મી આવે તેને તેઓ તો સ્પર્શ કરી શકે નહિ, કારણ કે ત્યાગી છે. એટલે સાથેનો માણસ આવી લક્ષ્મીને એકત્ર કરીને થેલા-થેલીમાં મૂકતો રહે છે. આવી લક્ષ્મીનો કોઈ નિશ્ચિત હિસાબ રહેતો નથી એટલે પછી થોડાક આપે અને થોડાક રાખી લે તેવું ગણિત શરૂ થઈ જાય છે. પહેલાં તો ગુરુને ખબર પડતી નથી પણ કદાચ ખબર પડે તો પણ આંખ આડા કાન કરવા પડતા હોય છે. “ખાવ અને ખાવા દો”નું સૂત્ર સ્વીકારી લેવાય છે. લક્ષ્મીનો સ્પર્શ કરનારા પણ જાતે લક્ષ્મી ઉપાડવી અને ભેગી કરવી એ પોતાના સ્ટેટસ વિરુદ્ધ હોવાથી સાથેનો માણસ આ કામ કરતો હોય છે. તેમાં પણ આવું થઈ શકતું હોય છે.

એક પ્રસંગ મને યાદ છે. એક બહુ મોટા પુરુષ આફ્રિકા ગયેલા. ચમત્કારો બતાવીને લોકોને બહુ જ પ્રભાવિત કરેલા. લોકો ઝૂકી ગયા અને પુષ્કળ પૈસો આપ્યો. પણ ત્યાગી હોવાથી પોતે પૈસો રાખતા નહિ. સાથેના સેવક બધો પૈસો રાખતા. પછી દેશમાં પાછા ફર્યા. હવે પેલા સાથીદારની દાનત બગડી. તેણે એક પણ પૈસો આપ્યો નહિ. લાખો-કરોડોની જે આવક થયેલી તે તેણે પોતે જ રાખી લીધી અને જુદો એક નવો આશ્રમ સ્થાપિત કરી દીધો. આવા બીજા પણ કેટલાય પ્રસંગો છે. જેમાં સાથેના માણસે પૈસા હજમ કરી દીધા હોય.

આવી વાત કોઈને કહેવાય પણ નહિ અને ફરિયાદ પણ ન થાય. કારણ કે કશું પ્રમાણ તો હોતું નથી. આવા અર્થહેતુ શ્રદ્ધા-સંબંધ કેટલીક વાર બન્ને પક્ષે તો ઘણી વાર એક પક્ષે દુઃખ દેનારા બની જતા હોય છે. જ્યારે પણ કોઈ મોટા માળખામાંથી કોઈ નાનો ભાગ ઝઘડા કરીને અલગ થતો હોય છે ત્યારે કાંઈનું કાંઈ લઈને અલગ થતો હોય છે. ભેંસનો પોદળો ધૂળ ઉપર પડે તો થોડીઘણી ધૂળ લઈને જ રહે. એક છોકરો મારે ત્યાં આવ્યો. મારાં પુસ્તકો વગેરેની તેને ખૂબ લગની લાગેલી. તે ખૂબ વાંચતો. તેણે કહ્યું કે મારા પપ્પા તમારા સખત વિરોધી છે. તેમનાથી છાનાં છાનાં મારે પુસ્તકો વાંચવાં પડે છે. જો તે જોઈ જાય તો ઝઘડો થાય છે અને પુસ્તક ફેંકી દે છે. મારા પૂછવાથી તેણે જણાવ્યું કે તેઓ એક ખાસ સંપ્રદાયના અનુયાયી છે. મહિને ત્રણ હજાર પગાર લઈને તે દાતા ખોળી લાવે છે. દર મહિને દશ-વીસ હજારના દાતાઓ લઈ આવે છે, આ તેમનું કાર્ય છે. ઘણાને જાણીને કદાચ દુઃખ થશે પણ હકીકત છે કે કેટલાક ધાર્મિક લોકો વધુ પૈસા મેળવવા માટે દલાલો તથા કમિશનપ્રથા પણ ચલાવતા હોય છે. આ બધામાં સંકળાયેલા દલાલો કે એજન્ટો પણ અર્થહેતુ શ્રદ્ધાવાળા હોય છે. આવા લોકો પોતે તો ગેરમાર્ગે દોરાયેલા હોય છે અને બીજાને પણ અર્થ માટે ગેરમાર્ગે દોરતા હોય છે. આ સંબંધમાં શ્રદ્ધા ગૌણ છે, અર્થ પ્રધાન હોય છે.

સેવાહેતુ શ્રદ્ધા-સંબંધ

કેટલાક લોકો સેવાભાવથી શ્રદ્ધાસંબંધ રાખતા હોય છે. ખાસ કરીને ગુરુપરંપરામાં સેવાનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ છે. કેટલાક સંપ્રદાયોમાં પ્રભુસેવાનું મહત્ત્વ હોય છે. પણ પ્રભુ શબ્દના પેટાળમાં ગાદીપતિ મહન્ત કે પછી વંશપરંપરાનો વંશજ પ્રભુ બની જતો હોય છે એટલે પ્રભુસેવાના સરસ નામ નીચે કોઈ વ્યક્તિ કે વંશજ પૂજાતો હોય છે. તેની સેવાનું એટલું બધું મહત્ત્વ અને માહાત્મ્ય બતાવવામાં આવતું રહે છે કે આવી સેવા જ સર્વોચ્ચ મોક્ષનું સાધન કહેવાય છે. જેની પાસે બહુ મોટું નેટવર્ક હોય છે તથા વિપુલ પ્રચારતંત્ર હોય છે, તે ઘણા સેવકો ભેગા કરી શકતા હોય છે આમાં ઘણા સેવકો ખરેખર સાચા હોય છે તો કેટલાક ગાડરિયા પ્રવાહનાં ઘેટાં હોય છે. જે ગુરુ કે મુખ્ય વ્યક્તિ પાસે જીવનનું કોઈ મહત્ત્વનું લક્ષ્ય હોય છે, તે આવા શિષ્યોને સારાં સેવાકાર્યમાં લગાવી શકતા હોય છે. પણ આવા માણસો જવલ્લે જ મળતા હોય છે. મોટા ભાગના તો પોતાની-પોતાનાં સ્વજનોની અને પોતાના વાડાની સેવામાં સેવકોને લગાવી દેતા હોય છે. જે લોકો શ્રદ્ધાથી સેવા કરતા હોય છે તેમાં કેટલાક તો શ્રી હનુમાનજી જેવા ખરેખર સાચા સેવક હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારની કશી અપેક્ષા રાખ્યા વિના તે સતત સેવા કરતા રહે છે. તેમને કશી અપેક્ષા ન હોવાથી તેમની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓની પણ તેઓ પરવા કરતા નથી હોતા. તેમની શ્રદ્ધા એટલી મક્કમ અને પવિત્ર હોય છે કે ઘણા અણગમતા પ્રસંગો આવ્યા છતાં પણ તેઓ વિચલિત થતા નથી હોતા. એટલું યાદ રહે કે સતત લાંબા સમય સુધી એકદમ નજીક રહીને સેવા કરવી એ બહુ જ કઠિન કામ છે. અત્યંત નજીકથી સેવા કરનારને જ સેવ્યના અનેક દોષો નજરે ચઢતા હોય છે, જેથી તેની શ્રદ્ધાને ધક્કો લાગતો હોય છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ સૂતરના પાતળા તાંતણે બંધાયેલાં હોય છે. તે લાગણીનો આઘાત સહન કરી શકતાં નથી. માણસ ગમે તેટલો મહાન હોય તો પણ તે કદી પણ સંપૂર્ણ દોષમુક્ત હોતો નથી. ઘણા ગુણોની વચ્ચે થોડાક દોષો પણ રહેતા જ હોય છે. આવા દોષોને પચાવી શકવા બહુ કઠિન કામ છે. કેટલાક લોકોની શ્રદ્ધા ડગી જતી હોય છે તો કેટલાકની મંદ પડી જતી હોય છે. કેટલાક નથી તો છોડી શકતા કે નથી પકડી શકતા તેવી ત્રિશંકુ જેવી દશામાં આવી જતા હોય છે. બહુ થોડા જ લોકો છોક સુધી સંબંધ પાર પાડી શકતા હોય છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે માણસ પોતે તો ભૂલ કરી શકે છે પણ બીજાની ભૂલને જોઈ શકતો કે સ્વીકારી શકતો નથી. પોતાના સેવ્ય, પ્રેમી કે શ્રદ્ધાસ્પદ વ્યક્તિ પ્રત્યે જે બહુ મોટી અને દૈવી અપેક્ષાઓ રાખે છે તે જલદીથી અપેક્ષાભંગ થઈને સંબંધ તોડી બેસતા હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ દૈવી, દોષ-શૂન્ય હોતી જ નથી તે મહત્ત્વનો મુદ્દો હમેશાં યાદ રહેવો જરૂરી છે. પણ જે લોકો એવું માનીને સેવાપરાયણ થતા હોય છે કે મારા સેવ્ય ગમે તેવા હોય તો પણ તે મારા છે. ગુણોની સાથે તેમના થોડા દોષો પણ સહન કરી લઈશ પણ તેમનો સંબંધ તૂટવા નહિ દઉં. આવા માણસોમાં ઘણી વિશાળતા અને ઘણી ઊંચાઈ હોય છે, જેથી તે સંબંધને જીવનપર્યન્ત નિભાવી શકે છે. પણ આવા સેવકો મળવા દુર્લભ હોય છે. કેટલીક વાર કદરદાન સેવ્ય આવા સેવકોને ન્યાલ કરી દેતા હોય છે. ખોટો કોધ કરનાર કોધી માણસને કોધ ઊતરે પછી તેને પસ્તાવો થાય જ અને તેના બદલામાં જેના ઉપર કોધ કર્યો હોય તેને ન્યાલ કરી દેતો હોય છે. યાદ રહે, કોધી માણસ ડંખીલો નથી હોતો. ઘણી વાર એક જ સેવ્યના ઘણા સેવકો હોય તો પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યા-દ્વેષનો શિકાર થઈ જતા હોય છે અને ખટપટો કરવા લાગતા હોય છે.

ખટપટમાં એકબીજાની ચુગલી કરતા રહેવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી વધી જતી હોય છે. આવાં ટોળાં હોય ત્યાં શાંતિ ન રહી શકે. અશાંતિના ભડકાને ભડકા જ ભડભડતા હોય. કુશળ સેવ્યપુરુષોએ આવા ખટપટિયા સેવકોને કુશળતાથી દૂર કરવા જોઈએ. નહિ તો તે પૂરા ભવનને આગ લગાડી દેશે. કેટલાક સેવકોની અભિમાનવૃત્તિ પ્રબળ હોય છે. પોતે જે સેવા કરે છે તેનો તેને સતત ઇગ્ગો રહેતો હોય છે. પોતાની જગ્યા કોઈ બીજો સેવક ન લઈ લે તેની ચિંતા તેને રહે છે. એટલે તે બીજાને ધુતકારીને દૂર રાખે છે.

કેટલાક સેવકો પોતે મોટો સેવક છે એવો સતત દેખાવ કરીને સેવ્યની પ્રતિષ્ઠાનો ગેરલાભ પોતાના વ્યક્તિગત હિત માટે ઉઠાવતા રહે છે. જેમકે સેવ્યના પૈસાદાર વર્ગ પાસેથી જુદાં-જુદાં નિમિત્તો બનાવીને પૈસા માગવા, નોકરી-ધંધાનો લાભ મેળવવો વગેરે. વહેલામોડા આવા સેવકો ખુલ્લા પડી જતા હોય છે ત્યારે સંબંધ પણ તૂટી જતો હોય છે. કેટલાક સેવકો પૂરા વફાદાર રહી શકતા નથી. તેઓ પોતાના સેવ્યની દુર્બળ વાતો ન કહેવા જેવી જગ્યાએ કહેતા રહે છે, જેના કારણે સોના જેવો સંબંધ ધૂળધૂળ કરી નાખતા હોય છે. આ ચુગલખોર સેવકો પોતાના ચુગલીના દોષથી કિંમતી સંબંધોનો ભુક્કો બોલાવી દેતા હોય છે. તેમને દૂર કરવા જોઈએ. તેમનાથી સાવધાન રહેવું જોઈએ. પ્રત્યેક જિસસને એકાદ જુડાસ મળી રહેતો હોય છે. જુડાસ જિસસનો પ્રિય સેવક હતો પણ ખરા સમયે તે શત્રુઓ સાથે ભળી ગયો અને જિસસને ફાંસીએ લટકાવી દીધો. આવા અવિશ્વાસુ અને ચુગલખોર સેવકોની સેવા મૃત્યુ કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી થઈ શકે છે.

પ્રત્યેક મહાપુરુષને એક વિશ્વાસઘાતી, પીઠપાછળ ઘા કરનારો એકાદ સેવક મળતો હોય છે, તો પ્રત્યેક મહાપુરુષને પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ સાચો વફાદાર સેવક પણ મળતો હોય છે, જે તેના જીવનનું બધું જ સુખ-સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દેતો હોય છે.

શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી-સેવકોની બહુલતા રહેતી હોય છે. સ્ત્રી પોતે પ્રેમરૂપ અને શ્રદ્ધારૂપ હોય છે, આ તેના વ્યક્તિત્વનો એક અનિવાર્ય ભાગ હોય છે. સ્ત્રી સેવિકા થઈને કોઈ પુરુષ સેવ્યની સેવા કરે ત્યારે તેમાં લાગણીશીલતા અને સમર્પણભાવ જાગી ઊઠતાં હોય છે. કેટલીક વાર આવા સંબંધો હૃદય અને પછી શરીર સુધી પણ પ્રભાવી થઈ જતા હોય છે. આવી પરિસ્થિતિથી બચવા ઘણા લોકો સ્ત્રીઓને દૂર રાખે છે. કેટલાક તો તેમનું મોઢું પણ જોતા નથી હોતા. કારણ કે તેમનું આકર્ષણ પ્રબળ હોય છે અને ભલભલા તેમાં તણાવા લાગતા હોય છે. પણ સ્ત્રી સેવિકાઓને દૂર કરી દેવાથી કદાચ લાગણીતંતુ તો તોડી શકાય પણ વાસનાના આવેગોને નાથી શકાય નહિ. અન્નને નહિ જોનારા ભૂખ્યા માણસને અન્ન સંબંધી આવેગો મટી જતા નથી. ઊલટાના વધુ પ્રબળ થઈ જતા હોય છે. એટલે સ્ત્રીવિમુખ થયેલા પુરુષો (કે સ્ત્રીઓ) પછી વાસનાના આવેગોને શાંત કરવા બીજાં સાધનો તરફ વળી જાય છે. એમાં છોકરાઓ, સાથીદારો, પશુઓ વગેરે અનેક તત્ત્વો નિમિત્ત બનતાં હોય છે કે બનાવાતાં હોય છે. સ્ત્રીવિમુખ થવાનો આ ભયંકર દંડ વ્યક્તિનાં તન-મન-બન્નેને મોટી હાનિ પહોંચાડે છે. એટલે સ્ત્રીવિમુખ થયેલા પુરુષો (કે સ્ત્રીઓ) વાસનાથી પણ વિમુખ થઈ ગયાં છે તેવું માની લેવાની કોઈએ નાદાની કરવી નહિ. જે લોકોને છોકરાઓ, સાથીદારો કે પશુઓ વગેરે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતાં તેઓ છેવટમાં પોતાની જાતે જ પોતાની વાસના અકુદરતી રીતે ખાલી કરી દેતા હોય છે. સો વાતની એક વાત—વાસના કોઈને પણ છોડતી નથી. ઉત્તમ તો એ છે કે માણસ કુદરતને મિત્ર બનાવીને વાસનાનું સમાધાન કરે.

આજકાલ કેટલાક સેક્સોલોજિસ્ટ વારંવાર ગર્જી ગર્જીને કહે છે કે હસ્તમૈથુન દોષ નથી. કેટલાક તો તેથી પણ આગળ વધીને તેને ફાયદાકારક પણ બતાવે છે. આવો પ્રચાર સત્યાનાશ વાળનારો થઈ રહ્યો છે. ખરેખર તો હસ્તમૈથુનથી અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં નપુંસકતા, ધાતુક્ષીણતા, ફીકાશ, ઇચ્છાહીનતા અને દુર્બળતા મુખ્ય છે. યુવાનોને આ કુટેવોથી બચાવવા જોઈએ જેથી તે વધુ પૌરુષવાન બની શકે. હિન્દુપ્રજા આહારના કારણે પ્રથમથી જ અર્ધનપુંસક બનેલી છે તેને જો હસ્તમૈથુન તરફ વાળી દેવાશે તો તે પૂરેપૂરી નપુંસક થઈ જશે. આના કારણે સ્ત્રીઓને વ્યભિચારી થતાં રોકવી અશક્ય બની જશે. પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓમાં આવી ક્રિયા કરનારાં જોવા નહિ મળે. કોઈ સંસ્થા પ્રયોગ કરી જુએ. થોડાંક નર-નારી (પતિપત્ની)ને એક મહિના સુધી કુદરતસહજ સહવાસ કરતાં રાખો અને જે આહાર તેમને આપવામાં આવે તે જ આહાર હસ્તમૈથુન કરનારાઓને પણ આપીને એક મહિના સુધી રાખી જુઓ અને પછી જુઓ કે બન્નેમાં શું પરિવર્તન દેખાય છે. પેલાં પતિ-પત્ની ફૂલ જેવાં ખીલેલાં દેખાશે જ્યારે પેલા માણસો ડાયાં બેઠેલા, ફિક્કા નિસ્તેજ, બળહીન દેખાશે. આટલું જોયા પછી પણ કોઈની આંખ ન ઊઘડે તો પછી પરિણામ ભોગવે.

આવી ભયંકર સત્યાનાશી પ્રક્રિયાથી બચવું હોય તો આટલું જરૂર કરવું જોઈએ: 1. કુદરતે નક્કી કરેલા સમયની આસપાસ લગ્ન કરી લો.

બહુ લાંબા સમય સુધી કુંવારા રહેશે તો નાનાં-મોટાં લફરાં થવાની શક્યતા રહેશે જ. આના કારણે ભવિષ્યનું તમારું જીવન કંટકમય બની શકે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનું તો ખૂબ જ. આવી જ રીતે પાછલી જિંદગીમાં વિધુર કે વિધવા થાય તો પણ સાથીદાર વિનાના એકલાં ન રહો. થોડો સમય પસાર કરીને યોગ્ય વ્યક્તિ સાથે જોડાઈ જાવ. પુનર્લગ્ન કરી લો. તેમાં કશું ખોટું નથી. પુરુષોને જેટલી જરૂર પુનર્લગ્નની રહે છે તેટલી જ કદાચ તેથી વધારે જરૂર સ્ત્રીઓને પણ રહે છે. કુદરત અને માનવતાને મિત્ર બનાવો. આ બન્ને રક્ષણ કરશે. ખોટા અને કુદરતવિરોધી આદર્શોને ત્યાગી દો. તેમાં કલ્યાણ છે. માત્ર દબાણ ને દબાણભર્યું જીવન જીવવાથી હાનિ સિવાય કશું મળવાનું નથી.

જે લોકો કોઈ પણ રીતે લગ્ન કરી શકતાં નથી અથવા જેમનામાં લગ્નજીવનની ક્ષમતા જ નથી હોતી તેવાં લોકો એકાકી રહીને ઉત્તમ અને નિર્ભય જીવન જીવી શકતાં નથી—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે આ પરિસ્થિતિ વધુ કપરી થઈ જતી હોય છે. આવાં લોકો કોઈ ધર્મસ્થળ કે શ્રદ્ધાસ્પદ વ્યક્તિની હૂંફમાં રહે તો તેને યોગ્ય ગણવું જોઈએ. જો તેને આવી હૂંફ નહિ મળે તો તેને અસામાજિક વરુઓ ચૂંથી ખાશે. એકલો પુરુષ હૂંફ વિનાનો કદાચ રહી શકે પણ એકલી સ્ત્રી ન હૂંફ વિના ન રહી શકે. પતિ સિવાય માતા-પિતા-ભાઈ કે બીજા વડીલોની હૂંફ હોય તો જ સ્ત્રી નિશ્ચિંત રહી શકે છે. કેટલીક વાર તો આવી એકાકી સ્ત્રીનું યૌનશોષણ તેના પરિવારનાં જ લોકો કરતાં હોય છે, અધૂરામાં પૂરું જો તેની પાસે આર્થિક સધ્ધરતા ન હોય તો તેની દશા વધુ કફોડી થઈ શકે છે. આવી સ્ત્રીઓમાં જો સાત્ત્વિક સંસ્કાર હોય છે તો તે કોઈ ધર્મસ્થાન કે ધર્મપુરુષનો સહારો શોધે છે. તે સેવાકાર્યમાં ગોઠવાઈ જાય છે. અને પુરુષોની તુલનામાં તે ઘણા લાંબા સમય સુધી સેવા કરી શકતી હોય છે. સ્ત્રીઓ પોતાની હૂંફ કે આશ્રયસ્થાનને વારંવાર બદલ-બદલ નથી કરતી. તેમનામાં સહનશક્તિ તથા ક્ષમાવૃત્તિ વિશેષ રહે છે. ખરેખર તો નાનાં-મોટાં ધર્મસ્થાનો સ્ત્રીઓ વિના ચલાવવાં કઠિન થઈ જતાં હોય છે. ખાસ કરીને જ્યાં પ્રતિદિન ઘણા લોકોની અવર-જવર રહેતી હોય. ચા-પાણી-જમણવાર જેવી વ્યવસ્થા કરવાની હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ બહુ જરૂરી થઈ જતી હોય છે.

આવી સ્ત્રીઓને પણ વાસના તો હોય જ છે. કોઈ કાળે કદી પણ સ્થાયી રીતે વાસના શૂન્યતા થઈ શકતી નથી. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે તેને થોડોક સમય તો રોકી શકાય પણ સદા-સદાકાળ માટે રોકી શકાય નહિ. બીજી તરફ ધર્મપુરુષ કે બીજા પુરુષો આવા આવેગોથી મુક્ત નથી હોતા. એટલે બન્નેમાં અનિચ્છનીય ગુપ્ત આકર્ષણ શરૂ થઈ જાય છે. પુરુષો જ શરૂઆત કરે છે તેવું કથન બરાબર નથી. સ્ત્રીઓ પણ શરૂઆત કરતી હોય છે. બચવા માટેના એક તરફના કે બન્ને તરફના પ્રયત્નો અંતે નિષ્ફળ જતા હોય છે અને કુદરતનો વિજય થતો હોય છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે બન્નેના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય છે.

નાનાં-મોટાં ધર્મસ્થાનોનું બારીક નિરીક્ષણ કરનારને દેખાશે કે લગભગ નેવું ટકા ધર્મસ્થાનોમાં આવી વ્યવસ્થા ચાલી રહી છે. જ્યાં કઠોર નિયમોની પ્રચંડ કાંટાવાડ હોય છે ત્યાં સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધો તો અકુદરતી કદાચ નથી થઈ શકતા, પણ તે સિવાયના બીજા અકુદરતી યૌન સંબંધો થઈ જતા હોય છે. આ બન્ને સ્થિતિ યોગ્ય ન કહેવાય. પણ બેમાંથી એકને સ્વીકારવો હોય તો પ્રથમ જે કુદરતી સંબંધ છે તે વધુ હિતાવહ છે. કઠોર નિયમોમાં ઘણાં છોકરાંઓનું જીવન બરબાદ થઈ જતું હોય છે. પણ આ બન્નેમાંથી એક પણ વ્યવસ્થા ન જ હોવી જોઈએ તેવું માનનારાએ પૂરી બ્રહ્મચર્ય વ્યવસ્થા જ બંધ કરી દેવી જોઈએ. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય વ્યવસ્થા પણ ચાલુ રહે અને આવેગોની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે તે શક્ય જ નથી. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ અકુદરતી અને કાલ્પનિક છે. આ મતિભ્રમમાંથી પ્રજાનો છુટકારો થાય તો સારું.

આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પણ કોઈ કારણસર લગ્ન નહિ કરી શકેલાં કે નહિ થયેલાં માણસો જો એકબીજાની હૂંફ મેળવી શકતાં હોય તો મોટા ભાગે લોકો તેનો અધૂરા મનથી સ્વીકાર કરી લેતાં હોય છે. ઇતિહાસ જોશો તો દેખાશે કે લગભગ બધા જ નાનામોટા ધાર્મિક પુરુષોની સાથે કોઈ ને કોઈ ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળી એકાદ સેવિકા રહેતી હોય છે. આ બધાનો વાસનિક સંબંધ ન પણ હોય તો પણ એકબીજાનો લાગણી અને હૂંફનો સંબંધ તો હોય જ છે. આવા સંબંધથી બન્નેને આશ્વાસન મળતું હોય છે. આવા સંબંધોમાં ભડકો ત્યારે થતો હોય છે કે જ્યારે પુરુષ અથવા સ્ત્રીની સાથે બીજાં પાત્રો જોડાવા લાગતાં હોય છે. આવા નવા સંબંધો જૂનાં પાત્રો માટે અસહ્ય બની જાય તે સ્વાભાવિક છે. એટલે ગૃહસ્થોના દામ્પત્યમાં જે એકત્વ નિષ્ઠા અથવા વફાદારીનું તત્ત્વ રહે છે તે અહીં પણ રહેવું જોઈએ. બહુત્વનો દોષ માત્ર પુરુષોમાં જ નથી રહેતો, સ્ત્રીઓમાં પણ રહી શકે છે. ખાસ કરીને ચંચળવૃત્તિની સ્ત્રી અનેકત્વના માર્ગે વળી જાય છે અને પછી પોતાના માટે તથા બીજાના માટે મોટા અનર્થો કરે છે.

તો શું આવું ન જ થાય તેવો કોઈ સચોટ ઉપાય ખરો?

હા, બ્રહ્મચર્યવાળી સંસ્થાઓને સમાપ્ત કરો. સમજો કે તે કુદરતવિરોધી, કાલ્પનિક આદર્શ છે. ઇસ્લામનો પ્રચાર બ્રહ્મચારીઓએ નથી કર્યો. બ્રહ્મચારીઓ વિના પણ તેની પ્રચારગતિ સૌથી તેજ છે. સામા પક્ષે ખ્રિસ્તી-બૌદ્ધ સિવાયના બીજા પંથોના બ્રહ્મચારીઓ પોત-પોતાના ધર્મોનો ખાસ પ્રચાર-પ્રસાર કરી શક્યા નથી. ઊલટાનું તેમનું નેતૃત્વ ક્ષીયમાણ સ્થિતિનું જનક થઈ ગયું છે. એટલે બ્રહ્મચારીઓ વિના ધર્મનું શું થશે તેવી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ધર્મમાં પોતાનામાં જો દમ હશે તો તેનો પ્રચાર-પ્રસાર થશે જ.

પણ જો બ્રહ્મચર્યવાળી સંસ્થાઓનું વિસર્જન ન જ કરી શકાય તો, ઓછામાં ઓછું કઠોર નિયમોવાળી વ્યવસ્થા સમાપ્ત કરી દેવાય. જેટલી કઠોરતા વધારે તેટલાં જ ગાબડાં વધુ પડવાનાં છે. કારણ કે લડાઈ કુદરતની સામે કરવાની છે. અને કુદરત કદી હારતી નથી. સામાન્ય વ્યવસ્થામાં સહજ જીવન જીવવું જ વધુ સુરક્ષિત અને હિતાવહ છે. જે લોકો વૈરાગ્યના તીવ્ર ઊભરામાં ગૂહત્યાગી થઈ ગયાં અને પછી મોડેમોડે તેમને વાસ્તવિકતાનું ભાન થયું હોય પણ હવે પાછા ફરવું શક્ય ન રહ્યું હોય તેમના માટે એવા આશ્રમો બાંધવા જોઈએ કે જ્યાં આવાં સાધુ-સાધ્વીઓ નિર્ભય થઈને સાથે રહી શકે અને પોતાની ઉપયોગિતા સમાજને આપી શકે. કદાચ આવું કરવાથી ઘણા અનર્થોથી બચી શકાશે.

આજકાલ ઘણા અનર્થકારી ક્રિસ્તાઓ પ્રગટ થતા રહે છે. તેમાં એકપક્ષીય રીતે વધારે દોષ સાધુઓ ઉપર ઢોળી દેવાય છે. આવી રીતે પકડાયેલા સાધુઓનું જીવન ધૂળધાણી થઈ જતું હોય છે. નથી તો તે ધર્મસ્થાનના રહેતા કે નથી ઘરના રહેતા. ખરેખર તો તેમના દોષ કરતાં મોટો દોષ તો થિયરી-વ્યવસ્થાનો છે. બાળદીક્ષા કે યુવાદીક્ષા આપનારી થિયરી અને દીક્ષાદાતાઓનો દોષ છે. જેમણે કાલ્પનિક લક્ષ્ય અને કાલ્પનિક આદર્શોના ભ્રમમાં આવેગોની વાસ્તવિકતાનું ભાન જ ન રાખ્યું. હજી પણ નથી રાખતા. જો આ પકડાયેલા સાધુઓને સમયસર પરણાવી દીધા હોત તો તેમના જીવનમાં કદી આવા પ્રસંગ ન બન્યા હોત. યાદ રહે કે અન્નભૂખ કરતાં પણ સેક્સભૂખ ઘણી પ્રબળ છે. પહેલાં માણસને ભૂખ્યો રાખવો અને પછી તેને ખેતરમાં છૂટો મૂકીને કહેવું કે એક તણખલાને પણ અડીશ નહિ. આ હાસ્યાસ્પદ વાત છે. આવા લોકો ઉપર તૂટી પડનારા મીડિયાવાળા કે બીજા કોઈ પહેલાં એ વિચારે કે તેની જગ્યાએ તમે હોત તો તમે પણ આવું કરી બેસી શકો છો. કારણ કે આવેગોનો ભરાવો અંતે વિસ્ફોટ કરી દેતો હોય છે.

બ્રહ્મચર્ય-સંસ્થાઓની સમાપ્તિ કર્યા પછી તરત જ બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું બધાને લગ્નજીવન મળી શકશે? જો લગ્નજીવન ન જ મળી શકે તો પ્રશ્ન હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જાય. આજે જ્યારે કન્યાઓની તીવ્ર અછત ચાલી રહી છે ત્યારે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ વધુ વિકટ બની શકે છે. ખરેખર તો આ દેશમાં લગભગ કરોડ ધાર્મિક બ્રહ્મચારીઓ વસી રહ્યા છે. આ લોકો આ સંસ્થાનું વિસર્જન થતાં જ કન્યા-રોજી અને મકાન માગે તો બાકીની પ્રજાની શી દશા થાય? જ્યાં પહેલેથી જ રોજી અને કન્યાની તીવ્ર અછત ચાલી રહી છે ત્યાં એકદમ એકાદ કરોડ ઉમેદવારોનો પ્રવેશ થાય તો બધું રમણભમણ થઈ જાય. એટલે આ વિસર્જન અને પછી તેમની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવી એ માર્ગ પણ સરળ નથી.

તો પછી કરવું શું?

પ્રશ્નોનો ઉકેલ તો શોધવો જ પડશે.

બાળકો માટે ભયજનક કઠોર નિયમોવાળા આદર્શો બંધ કરો. સેક્સભૂખનો સ્વીકાર કરો, પણ તેને કુદરતી માર્ગે ચાલવાની છૂટ મળે. પતિવ્રતા અને એકપત્નીવ્રત જેવા આદર્શોથી જેમ ગૃહસ્થજીવન દીપી ઊઠે છે, તેમ સાધુજીવનમાં પણ એકત્વનો આદર્શ પ્રસ્થાપિત કરી શકાય. કોઈના જીવ મળ્યા હોય અને બન્ને એકબીજાને હૂંફ આપીને જીવનને નિર્મળ અને કલ્યાણકારી બનાવી શકતાં હોય તો તેમને ચલાવવા દો. જો કે આજે પણ આવું ઘણી જગ્યાએ ચાલે જ છે, પણ બધું ઢાંકેલું ચાલે છે. હવે તેને પ્રગટ ચાલવા દો. યાદ રહે, આવાં આધ્યાત્મિક યુગલો, સમાજસેવા તથા ધર્મસેવામાં ઘણાં સક્ષમ થઈ શકે તેવાં હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં દેવદાસીની પ્રથા હતી. જે લોકો પોતાની કન્યાઓનાં લગ્ન કરાવી શકતાં ન હતાં તેઓ પોતાની કન્યાને ભગવાનને અર્પિત કરી દેતાં (ભગવાન એટલે મંદિરની મૂર્તિ). આવી સેંકડો હજારો કન્યાઓ દેવદાસી થઈને ઢાંક્યા વિનાનું નિષ્કલંક જીવન જીવતી. જેમ ભગવાનને ધરાવેલા થાળ-ભોગ ભગવાન આરોગતા નથી પણ તેમના પૂજારીઓ કે ભક્તો આરોગતા હોય છે તેમ દેવદાસીઓનું પણ થતું. આ જીવનનો સાચો ઉકેલ ન હતો. પણ વર્ષો સુધી ચાલતો રહ્યો. આજે પણ કોઈ કોઈ ભક્તો પોતાની ઇકોતેર પેઢીનો ઉદ્ધાર કરવા પોતાની દીકરીઓને અર્પિત કરી દેતા

સંભળાય છે. હમણાં જ સુરત પાસે એક બાપે પોતાની બે દીકરીઓ અર્પિત કરી દીધી હતી. આ તો પ્રગટ થયું. બાકી અપ્રગટ કે મૂક સંમતિથી ઘણું ચાલતું હશે.

બીજા તરફ વિધવાઓના પ્રશ્નોનો ઉકેલ સતીપ્રથામાં શોધી કાઢવામાં આવ્યો. એક તરફ કન્યાઓને દેવદાસી બનાવી દેવાની તો બીજી તરફ વિધવાઓને સતી બનાવી દેવાની. આ બન્ને ઉકેલો અમાનવીય અને ઘૃણાસ્પદ જ કહેવાય. શું કન્યાને સાદાઈથી પરણાવી ન શકાય? શું વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ આપીને નવું જીવન આપી ન શકાય? એ માટે અનેક મહાપુરુષોએ જંગ છેડ્યો અને વિજય મેળવ્યો. આ બન્ને દૃષણો લગભગ નથી રહ્યાં.

ફરીથી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી લાગે છે કે ધર્મસ્થાનોમાં શ્રદ્ધાથી સેવિકા તરીકે કામ કરતી સ્ત્રીઓને તદ્દન રોકી શકાય તેમ નથી. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ઘણી સંસ્થાઓ આવી કાર્યકર્મી સેવિકાઓથી ચાલે છે. મ. બુદ્ધ મહાવીર અને ગાંધીજી સુધીના બધા મહાપુરુષોની સાથે આવી કાર્યકર્મીઓ હતી અને તેમણે સારો ભાગ ભજવ્યો હતો તે પણ સર્વવિદિત છે. સ્ત્રીઓને જીવનના કોઈ પણ મહત્ત્વના ક્ષેત્રથી દૂર રાખી શકાય નહિ. પણ ફરી ફરીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવી રીતે આવેલી સમીપતાથી માનવીય પ્રશ્નો ઊભા થવાના કે નહિ? જો ઊભા થવાના હોય તો તેનો ધાર્મિક, સામાજિક કે રાજકીય ઉકેલ શું હોઈ શકે? સમીપતાના કારણે લાગણીઓ જાગી શકે છે. આવેગો પણ ઉદ્ભવી શકે છે. આ બન્ને થાય જ નહિ તેવું તો કદી બની શકે નહિ. આ થવાનું જ છે. તો શું બધાંને પથ્થરે મારવાનાં? ના, એ સાચા ઉકેલ નથી. હોઠ ઉપર મધ મૂકીને કોઈને કહેવું કે, ખબરદાર તેને ચાટીશ નહિ. આ એવી વાત છે. વિચારક લોકોએ શાંતિથી માનવીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં પારદર્શી ઉકેલ શોધવો જોઈએ. ઉકેલ એવો હોય જેથી પ્રતિવર્ષ હજારો લોકો કલંકિત થતાં અટકી જાય.

કોઈ સ્ત્રી જ્યારે કોઈ સંસ્થાન કે વ્યક્તિવિશેષની સેવામાં તરબોળ થઈ જાય છે ત્યારે તેણે થોડીક સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. કોઈની એટલી બધી સમીપ ન થઈ જાવ કે બીજાં ઈર્ષ્યા કરે. કદાચ સમીપતા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તો તેનો એટલો બધો અહંકાર ન કરો કે તમારામાં બીજા પ્રત્યે તોછડાઈ આવી જાય. જો તોછડાઈ આવી જશે તો તોછડાઈનો ભોગ બનેલાં લોકો તમારું પતન કરાવી નાખશે. સમીપતાથી પ્રાપ્ત થયેલી ઊંચાઈની સાથે નમ્રતા, વિનય, વિવેક જેવા ગુણો હશે તો જ સમીપતા ટકી શકશે. ઘણી વાર એવું બનતું હોય છે કે ઘણી સમીપતા પછી એકદમ ઘણે દૂર થઈ જવું પડતું હોય છે. આ સ્થિતિ બહુ જ દુઃખદ હોઈ શકે છે. તેવું ન થવા દેવું હોય તો પોત-પોતાની મર્યાદાને સમજો અને સ્વીકારો. વારંવાર મર્યાદા તોડવાથી આવા અનર્થો થતા હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની સહનશક્તિની હદ હોય છે. સહનશક્તિ તૂટી જાય તેટલી હદે મર્યાદાભંગ ન કરો. પણ કદાચ અતિસમીપતાથી અતિદૂરતા આવી જાય તો તેવા આઘાતને કઠોર થઈને સહન કરી લો. પ્રકરણ પૂરું થયું સમજી લો. પ્રકરણને ચાલુ રાખનારાં રોદણાં ન રડ્યા કરો. સંબંધો ક્યારે તૂટે એ કહી ન શકાય. તૂટેલા સંબંધો બહુ દુઃખદાયી થતા હોય છે. એટલે કેટલાક લોકો સલાહ આપે છે કે સંબંધો જ ન બાંધો. સંબંધહીન થઈ જાવ. પણ આ પણ શક્ય નથી. માણસ સંબંધ વિના રહી શકતો નથી.

જો તમે ધનથી, રૂપથી, ગુણોથી, પ્રભાવથી સમર્થ છો તો તમારી ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ સંબંધ બાંધનારા પાછળ પડી જવાના. તમે બધાંને નિવારી નહિ શકો. દુર્ગુણીઓના દુર્ગુણીઓ સાથેના સંબંધો બહુ દુઃખદાયી નથી હોતા. કારણ કે તેમાં આઘાતનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જતું હોય છે. પણ સદ્ગુણીઓના સદ્ગુણીઓ સાથેના સંબંધો જો તૂટે તો બહુ જ આઘાતજનક થઈ શકતા હોય છે. એટલે ઉચિત તો એ છે કે કોઈની પણ અતિસમીપ ન જાવ. એટલા દૂર રહો, જ્યાં પેલાની લાત ન પહોંચે. એટલા સાવધાન રહો કે થોડાંક ચિત્તો મળતાં જ તમે વીંટલો વાળી શકો. જીવનમાં બોડીલેન્ગવેજ સમજવી બહુ જ જરૂરી છે. ખાસ કરીને તીવ્ર સંબંધોમાં તો બહુ જ જરૂરી છે. ફેઈસ રીડિંગ આવડે તો બધું આવડ્યું. શરીર, વાણી અને વર્તનમાં પરિવર્તન જોતાં જ સમજી જવાનું કે હવે પોતાની મેળે જ ધીરે ધીરે દૂર ખસવું હિતાવહ છે. જો તમે આવું કરી શકો તો તમે નિયંત્રણવાળા મહાપુરુષ છો. પણ જાણ્યા પછી પણ આવું ન કરી શકો તો સમજો કે તમે સ્વનિયંત્રણહીન માણસ છો. આવા માણસો વારંવાર રડ્યા કરતા હોય છે. જે સ્ત્રીઓ ધર્મ, સમાજ કે રાજકારણ જેવી કોઈ પણ સંસ્થામાં કે વ્યક્તિની સાથે જોડાઈને સેવિકા, સાથી કે સહયોગી તરીકે સેવા આપતી હોય છે, તેમણે આ વાત બરાબર સમજી લેવાની કે અતિ સમીપતા, કાયમ રહેશે જ તેવી કદી ધારણા કરી લેવી નહિ. આવું શક્ય છે અને નથી પણ. તેમાં તમારો વ્યવહાર પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. એટલે કોઈની સમીપ તો થવું પણ અતિસમીપ ન થવું. પણ હા, જો તમે તમારા સ્વને નિયંત્રણમાં રાખી શકતાં હો તો—અતિસમીપ પણ થઈ શકો છો. સમીપતાથી ઊભા થનારા પ્રશ્નો માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ નથી હોતા, કાર્યાલયોમાં સેક્રેટરી તરીકે

કાર્ય કરતી મહિલાઓ, ફેક્ટરીમાં કાર્ય કરનાર મહિલાઓ, ખેતરો-ઘરો વગેરે બધે જ સમીપતાથી કાર્ય કરનારાં બધાં સ્ત્રી-પુરુષો માટે આ પ્રશ્ન હોઈ શકે છે. ફરક એટલો છે કે શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં ભૂખ્યા જીવો નજીક આવતા હોય છે, જ્યારે બીજે વગર ભૂખ્યા માત્ર શોખના કારણે પણ નજીક આવતા હોય છે.

ચમત્કારહેતુ શ્રદ્ધા-સંબંધ

શ્રદ્ધા-સંબંધમાં ચમત્કાર પણ ભાગ ભજવતું તત્ત્વ હોય છે. ખાસ કરીને ભારત તો ચમત્કારોનો દેશ છે. પૂરું ધાર્મિકક્ષેત્ર ચમત્કારોથી ઊભરાઈ રહ્યું છે. અહીં જ્ઞાની, ધ્યાની, વિજ્ઞાનીઓને એટલું માન નથી મળતું જેટલું ચમત્કારીઓને તત્કાળ મળે છે. ઘણા શ્રદ્ધાળુઓ ચમત્કારિક સ્થાનો અથવા વ્યક્તિઓને શોધતા ફરે છે. તેમને તેવાં સ્થાનો કે વ્યક્તિઓ મળી પણ રહે છે. પૂરા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ચમત્કારિક ક્ષેત્રની ટકાવારી ઘણી મોટી છે. બધા જ ચમત્કારો ખોટા છે તેવું તો ન કહી શકાય પણ મોટા ભાગના બનાવેલા હોય છે અને પછી પ્રચારતંત્રના જોરે છવાઈ ગયા હોય છે. મોટો વ્યાપાર જાહેરખબરોથી થતો હોય છે. જાહેરખબરો વિના સારી વસ્તુનો પણ મોટો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જે ઉત્તમ સંસ્થાઓ કે ઉત્તમ વ્યક્તિઓ હોય છે તે કદી પણ પોતાના પ્રચારમાં રસ લેતી નથી હોતી. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પોતાની મેળે પોતાનો પ્રચાર કરવો એ પાપ છે, હીનતા છે. હીરો કદી પણ જાતે આવીને શો-કેસમાં ગોઠવાતો નથી. તેને ખાણમાંથી શોધીને એના પર અનેક પ્રક્રિયાઓ કર્યા પછી શો-કેસમાં બેસાડવો પડે છે. હા, નકલી હીરાની ખાણ હોતી જ નથી. કોઈ એવું નથી કહેતું કે ફ્લાણી જગ્યાએ નકલી હીરાની બહુ મોટી ખાણ મળી છે. નકલી હીરા ઇચ્છા પ્રમાણે પેદા કરી શકાય છે. તેને પાસા પાડવા નથી પડતા. પાસા પાડેલ તૈયાર જ હોય છે. આવી રીતે ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોમાં પણ નકલી હીરા જાહેર-ખબરોના જોરે બહુ ચમકતા હોય છે. બહુ જલદી તેમની ચારે તરફ ભીડ એકત્ર થઈ જતી હોય છે. ભીડ ભીડને વધારે છે. કારણ કે માણસના અનેક સુષુપ્ત સંસ્કારોમાં ગાડરિયાવૃત્તિના સંસ્કારો પણ છે, જે પ્રચારતંત્રથી જાગી ઊઠતા હોય છે. આવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં જોડાયેલા માણસો, ચમત્કારિક લોકો સાથે શ્રદ્ધાથી જોડાયેલા હોય છે. ચમત્કારિક લોકો એવા કુશળ હોય છે કે શ્રદ્ધાળુઓને હંમેશાં થોડા દૂર જ રાખે છે, બહુ નજીક આવવા દેતા નથી. કારણ કે જે દૂરથી દેખાય છે તે નજીકમાં નથી હોતું. નજીકમાં કાંઈક જુદું જ હોય છે. દૂર રહેલા અને સતત પ્રચારમાધ્યમોથી અંજાયેલા લોકો વર્ષો-વર્ષ કે પેઢી-દરપેઢી શ્રદ્ધા સાચવી રાખતા હોય છે.

ચમત્કારથી અંજાઈને થયેલો શ્રદ્ધા-સંબંધ તીવ્ર અને દઢ હોય છે. શ્રદ્ધાળુને ભય અને લાભ બન્નેનું ભાન રહ્યા કરે છે. ઘણી વાર તો ચમત્કારિક વ્યક્તિ ગાળો આપે, પથરા મારે કે તોડફોડ કરે તો પણ લોકો તેવા વ્યવહારને શ્રદ્ધાથી સહન કરી લેતા હોય છે. એટલું જ નહિ, તેમની ગાળોમાંથી પણ ચમત્કાર શોધી કાઢતા હોય છે. આમાં ચમત્કારિક વ્યક્તિનો જ દોષ ન સમજવો જોઈએ. સામા પક્ષે પ્રજા પણ તેવી જ છે. પ્રજાનું શિક્ષણ ખાસ કરીને વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ ન વધે ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ બદલવી કઠિન છે. હવે ધીરેધીરે ચમત્કાર—વિરોધી સંસ્થાઓ થવા માંડી છે. આ લોકો ફરી ફરીને ભૂવા-જાગરિયાઓનો વિરોધ કરી પડકાર આપી રહ્યા છે, તે સારી વાત છે. પણ તેઓ એક તો નાનાં-નાનાં ચકલાંઓને જ પડકાર ફેંકે છે. મોટા ગરુડોની ઉપેક્ષા કરે છે. અર્થાત્ તેમનાથી દૂર રહે છે. એક લોબી ચમત્કારોની વિરુદ્ધ સતત પ્રચાર કરી રહી છે. તેમ છતાં લોકોની ભીડ ઓછી થતી દેખાતી નથી.

તેનું કારણ કદાચ એવું પણ હોય કે ચમત્કારવિરોધી લોબી અંધશ્રદ્ધાની સાથે શ્રદ્ધાનો પણ વિરોધ કરે છે. અંધશ્રદ્ધા દૂર થવી જ જોઈએ, પણ તે શ્રદ્ધાના દ્વારા જ થઈ શકે. અશ્રદ્ધાના દ્વારા અંધશ્રદ્ધા દૂર કરી શકાય નહિ. કદાચ થાય તો તે અંધશ્રદ્ધા કરતાં વધુ સારી સ્થિતિનું નિર્માણ ન કરી શકે. અશ્રદ્ધાનું મૂળ તો શ્રદ્ધા પ્રત્યેની ઘૃણામાં રહેલું છે. કોઈને અશ્રદ્ધાળુ બનાવવા માટે સતત શ્રદ્ધા પ્રત્યે ઘૃણા ફેલાવતા રહેવું જોઈએ. અને ઘૃણાના આધારે તૈયાર થયેલી થિયરી સારા માણસો ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. મોટા ભાગે બહુ જ નિમ્ન કક્ષાનું જીવન જીવવાથી તમે લોકો ઉપર પ્રભાવ પાડી શકો નહિ. ઉચ્ચ જીવન કે આદર્શ જીવન જીવવા માટે પ્રેરકબળ જોઈએ. જેની પાસે આવું પ્રેરકબળ નથી હોતું તેવા લોકો બીજા માટે પ્રેરણારૂપ થઈ શકતા નથી. સતત ઘૃણા ફેલાવીને કોઈ મહાન ન થઈ શકે. શ્રદ્ધાવિરોધી વર્ગ આ રીતે ખાસ સફળતા મેળવી શકતો નથી.

બીજું કે આપણાં પુરાણો અને તેની સપ્તાહો સતત ચમત્કારકથાઓ ભરી પડી છે. આવી ચમત્કારકથાઓ બીજા ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં પણ છે જ, પણ તેઓ આપણા જેવી સપ્તાહો નથી કરતા. આપણે ત્યાં તો બારે મહિના સપ્તાહો થયા કરે છે. જેથી પ્રજાનું ખાસ કરીને

મહિલાઓનું જે ઘડતર થાય છે તે અંધશ્રદ્ધામય થાય છે. જે લોકો ચમત્કારના જોરે હજારો શિષ્યો બનાવે છે તેમને અવાર-નવાર સતત ચમત્કારો કરતા રહેવું પડે છે. અથવા કહો કે ચમત્કારની કથાઓનો પ્રચાર કરતા રહેવું પડે છે. માનો કે તમે સો માણસોને પુત્ર થવાના આશીર્વાદ આપ્યા. તેમાંથી એકને ઘેર પુત્ર થયો પણ ખરો. હવે તમારે પેલા નવ્વાણુનો પ્રચાર કરવાનો નહિ. આ એકનો જ પ્રચાર કરવાનો કે કરાવવાનો. લોકો પેલા નવ્વાણુને જોવા જવાના નથી. માનો કે તમે સવારથી સાંજ સુધી સો માણસોને ધબ્બા માર્યા, તેમાં નવ્વાણુને કશો લાભ ન થયો પણ એકને થયો તો હવે આ એકનો જ પ્રચાર કરતા રહેવાનો. જો કે સોમાં એકાદ માણસને તો આમે સફળતા મળતી જ હોય છે. આ રીતે પ્રચંડ પ્રચારતંત્ર ગોઠવાયું હોય તો વાત સારી રીતે જામી જતી હોય છે.

આવા ચમત્કાર-પ્રભાવિત સંબંધોથી જે પ્રજા ઘડાય છે તે મોટા ભાગે પુરુષાર્થી, સાહસી કે હિમ્મતબાજ નથી હોતી. વહેમ અંધશ્રદ્ધાનો શિકાર બનેલી આવી પ્રજા સતત બીકણ અને વહેમીલી બનતી હોય છે. આટલું કહ્યા પછી પણ એક વાત તરફ ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે. કેટલાક લોકો અભણ હોવા છતાં પણ બહુ જ શક્તિશાળી હોય છે. જેમ કે, અમૃતાનંદમયી માતા. તેમનાં ચરણોમાં કરોડો-કરોડો રૂપિયા આવતા હોય છે અને તેનો લોકહિતમાં પ્રચુર ઉપયોગ પણ થતો હોય છે. આ અભણ મહિલાની પાસે એવું શું છે કે વિશ્વના અનેક લોકો સમર્પિત થઈ જાય છે? જેને આધ્યાત્મિક શક્તિ કે સિદ્ધિ કહેવાય તેવું કાંઈક છે. જે કામ મોટા મોટા વિદ્વાનોથી નથી થઈ શકતું તે કામ આ મહિલા ચપટી વગાડતાં કરી શકે છે. સુનામી આપદામાં તેમણે સો કરોડની રાહત પ્રવૃત્તિ કરી હતી. આવા લોકોને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અંધશ્રદ્ધા ખોટી છે એનો અર્થ એવો ન કરાય કે શ્રદ્ધા પણ ખોટી છે.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંબંધ

મનુષ્યનાં અનેક અંગોમાં મહત્ત્વનું અંગ છે ‘મગજ’. અને મગજની સાથે જોડાયેલું તત્ત્વ છે “જિજ્ઞાસા”. નવું નવું જાણવાની ઇચ્છા. આવી ઇચ્છા પૂરી કરવા જિજ્ઞાસુ માણસ તે તે વિષયના જ્ઞાતા પાસે જતો હોય છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અસંખ્ય શાખાઓ છે. બધા માણસો બધી શાખાઓમાં પારંગત થઈ શકતા નથી, પણ પોત-પોતાની રુચિની શાખાઓમાં પ્રગતિ કરવા માટે જે સંબંધ બંધાય છે તેમાં શ્રદ્ધાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. વિનયની જરૂર રહે છે. પણ ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન માટે શ્રદ્ધાની જરૂર રહે છે. “શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાનમ” (ગીતા) એટલે એક શિષ્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કોઈ આચાર્ય કે ગુરુની પાસે જાય છે અને આ રીતે તેમનો સંબંધ બંધાય છે. પ્રથમ તો એ જોવાનું કે તે જેની પાસે જાય છે તેની પાસે ખરેખર જ્ઞાન છે કે કેમ? મોટા ભાગે જેની પાસે કશું જ્ઞાન નથી હોતું ત્યાં પ્રચારના જોરે ટોળેટોળાં ભેગાં થતાં હોય છે અને જ્ઞાનની જગ્યાએ ગુરુભક્તિ તને ગુરુભેટનો ઉપદેશ અપાય છે. આ ખાલી કૂવે પાણી પીવા જેવી વાત છે. ખાલી કૂવા પાસે માણસ પાણી પીધા વિના પાછો ફરતો હોય છે તેટલું તો સારું છે, પણ અહીં તો માણસને ખાલી કૂવા સાથે સજ્જડ બાંધી દેવામાં આવે છે, જેથી પેલો પાછો ફરી શકતો નથી, ખાલી કૂવાથી જીવનભર બંધાયેલો રહે છે. પાણી વિના પણ તેને પાણીનો ભાવ બતાવવામાં આવે છે. તેની પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાને એકમાત્ર ગુરુલક્ષી બનાવી દેવાય છે એટલે ઘણી. વાર તે પરિવાર અને ધંધા-રોજગારના કામનો પણ રહેતો નથી. એક રીતે જોઈએ તો આ જ્ઞાનના નામનો દુરુપયોગ થાય છે. આવા વાડાબંધી અને વ્યક્તિબંધી લોકોથી બચવું જોઈએ. લોકોને બચાવવાં જોઈએ. આ અનિષ્ટ માર્ગ છે.

ત્યારે સાચો માર્ગ શો છે? જે ખરેખર જ્ઞાની છે અને ભક્ત પણ છે, કર્મઠ છે અને પરમાર્થી પણ છે, જેને કોઈ વાડો નથી, જે ગમે તેવાં ટોળાંમાં રાચતો નથી, જે કોઈ તરકટ કે છલ કરતો નથી, પોતાની અલ્પતાનો જે સ્વીકાર કરી શકે છે, જે પોતાની કમજોરી અને દોષોનો પણ એકરાર કરી શકે છે, જે પ્રોપેગેન્ડાથી મુક્ત રહે છે, જેને કશું આર્થિક પ્રલોભન નથી, જે વાસ્તવવાદી થઈને પ્રશ્નોને ઉકેલે છે, જે કોઈને ઘરભંગ કરાવતો નથી ઊલટાનું ભાંગેલું ઘર જોડાવે છે, જે ત્યાગ-વૈરાગ્ય કરતાં કર્તવ્યને વધુ મહત્ત્વ આપે છે તેવી કોઈ નિઃસ્પૃહ વ્યક્તિ પાસેથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન મેળવી શકાય તો તે ઉત્તમ છે. આવી વ્યક્તિ પ્રત્યે શ્રદ્ધાની સાથે વિનય-વિવેક રાખવો પણ જરૂરી છે. અહંકારી, તુંડમિજાજી, ઉચ્છૃંખલ વગેરે દોષોવાળા માણસો જિજ્ઞાસુ હોવા છતાં અને કોઈ સાચો જ્ઞાની મળ્યા છતાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

સાચા જ્ઞાની પુરુષ પાસેથી દ્વિમુખી જ્ઞાન મેળવી શકાય છે: 1. શાસ્ત્રજ્ઞાન, 2. અનુભવજ્ઞાન.

શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં મૂળશાસ્ત્રજ્ઞાન હોવું જોઈએ. કોઈ વાડાબંધીમાં બંધાયેલું બંધિયાર જ્ઞાન ન હોય તેની કાળજી રાખવી. વાડાબંધીવાળું જ્ઞાન

વ્યક્તિને ‘નેરોમાઈન્ડનો (સંકુચિત મનનો) બનાવે છે. વ્યક્તિની વિશાળતાને હણી લે છે. એટલે ઘણી વાર માણસ જ્ઞાનના નામે ઊલમાંથી ચૂલમાં પડતો થઈ જાય છે. સાચું જ્ઞાન મેળવવા વાડાબંધીથી મુક્ત થવું જરૂરી છે. શાસ્ત્રનાં જે મૂળ તત્ત્વો છે તેને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. એટલે મૂળશાસ્ત્રગ્રંથો અને વાડાબંધીથી મુક્ત એવા જ્ઞાની પુરુષને મેળવવા જોઈએ.

અનુભવ વિનાનું કોરું જ્ઞાન માખણ વિનાના પાણી જેવું છે. તેને ગમે તેટલું વલોવો તો પણ તેમાંથી માખણ નીકળવાનું નથી. અને માણસ જેમ જેમ સાધના કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના અનુભવો પણ વધતા જાય છે. સાધનાથી જ અનુભવો મળતા હોય છે. જેણે કશી સાધના જ કરી નથી તે શાસ્ત્રવેત્તા હોય તો પણ અનુભવહીન છે. કેટલીક વાર એવું પણ બને કે શાસ્ત્રવેત્તા ન હોય પણ અનુભવો વધારે હોય તો તેવો માણસ આદરણીય છે. તે કૂવામાં પાણી છે. ખરેખર તો અનુભવોને શાસ્ત્રો સાથે મેળવી લેવાથી તેની સચ્ચાઈનો ખ્યાલ આવી જશે. શાસ્ત્ર અને અનુભવ બન્નેમાં અનુભવની મહત્તા વધારે છે. પણ તે જાતઅનુભવ હોવા જોઈએ. ઉછીના લીધેલા ન હોય.

એક વધારાની સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. કોઈ એકમાત્ર વ્યક્તિ જ તમને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સુધી પહોંચાડી દેશે તેવું માની લેવું નહિ. સાચા માણસોની પણ પોતપોતાની કક્ષાઓ હોય છે. એકડો ઘૂંટાવનાર માણસ સાચો હોવા છતાં પણ તેની કક્ષા છે. જો માત્ર તેને જ પકડીને કોઈ બેસી રહે તો તે આગળ વધી શકે નહિ. માધ્યમિક શાળામાં જનારો છાત્ર પ્રાથમિક શાળાનો ત્યાગ કરે તો તે તિરસ્કાર નથી, આવી જ રીતે વધુ આગળ વધવા કોઈ વધુ જ્ઞાની પુરુષ પાસે જાય તો પૂર્વજ્ઞાનીનો તિરસ્કાર ન કહેવાય આગળ વધવું હોય તેણે પહેલાંના પગથિયા ઉપરથી પગ ઉપાડવો જ જોઈએ. જો એક જ પગથિયે પગ ચોટડૂક થઈ જાય તો ગિરનાર ચઢી શકાય નહિ. એક પછી એક ઘણાં પગથિયાં ચડીને જ ગિરનારના શિખરે પહોંચી શકાય છે. આવી રીતે જ્ઞાન-સાધનામાં પણ અનેક જ્ઞાની પુરુષોનું સેવન કરતાં-કરતાં આગળ વધાતું હોય છે. જે લોકો માત્ર પોતાને જ વળગી રહેવાનો દુરાગ્રહી ઉપદેશ આપે છે તે જ્ઞાની નથી હોતા, વાડો બાંધનાર વ્યાપારી હોય છે. સાચો જ્ઞાની પોતે જ જિજ્ઞાસુને પોતાનાથી વધુ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની પાસે મોકલે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓ આવું જ કરે છે. આ રીતે જીવનમાં જ્ઞાન-સાધના કરનારને અનેક જ્ઞાની પુરુષોનું સેવન કરતા રહેવું જરૂરી છે. આને બહુગુરુવાદ પણ કહી શકાય. બધા જ જ્ઞાનીઓ આપણા ગુરુઓ છે. પણ વાડો બાંધનાર કે વાડામાં ખેંચનાર જ્ઞાની પણ નથી અને ગુરુ પણ નથી. તેનાથી બચવું જોઈએ. આ બધા શ્રદ્ધા-સંબંધો છે. એમાં પવિત્રતા છે, જે કલ્યાણકારી છે.

26-8-05

*

13. પ્રેમસંબંધ

શ્રદ્ધાની માફક પ્રેમ પણ હૃદયનો ગુણ છે. શૂન્યસ્વાર્થ સાથેની લાગણીઓ પ્રેમ છે. સ્વાર્થ સાથેની લાગણીઓ મોહ છે. પ્રેમ બીજાના સુખ માટે હોય છે. મોહ પોતાના સુખ માટે હોય છે. જેમ જેમ તીવ્રતા વધતી જાય તેમ તેમ લાગણીઓ સાથેની શૂન્યતા અને દીર્ઘતા વધતી જતી હોય છે. પરમેશ્વરે બહુ કૃપા કરીને પ્રેમ-મોહની રચના કરી છે, જેનાથી જીવન રસમય બને છે. મોહને રિફાઈન કરો - સંસ્કારો તો પ્રેમ બની જાય. પ્રેમને ગંદો કરો તો મોહ બની જાય. એક જ વસ્તુ લાગણીઓના સ્વરૂપથી પ્રેમ અને મોહનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કોઈ વ્યક્તિ લાગણીહીન હોતી નથી, પણ લાગણીની માત્રા અત્યંત થોડી થઈ જાય એટલે લોકોને લાગણીહીનતાનો અનુભવ થાય છે. લાગણીનું નામ જ જીવન છે. અધ્યાત્મ લાગણીહીન થવાનું શિખવાડે નહિ, પણ તેમ છતાં જે લોકો અધ્યાત્મના નામે લોકોને લાગણીહીન થવાનું શિખવાડે છે, તે ઘી વિનાના લાડુ ખવડાવે છે. લાગણીથી બંધન થાય છે તે વાત અમુક અંશમાં સાચી હોવા છતાં લાગણીના બંધનમાં જ જીવન હોય છે તે વાત પણ તેટલી જ સાચી છે. પ્રત્યેક બંધન ખરાબ નથી હોતું. કેટલાંક બંધનો પણ જીવન માટે જરૂરી છે. પરમેશ્વર, ધર્મ અને રાષ્ટ્ર સાથેનાં બંધનો કલ્યાણકારી છે. આ તત્ત્વો સાથે જોડાયેલો માણસ પ્રાણદાયી જીવન જીવે છે. આવી જ રીતે પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, પરિવાર અને બાળકો વગેરેનાં બંધનો પણ અમુક સ્થિતિ અને પ્રમાણમાં હિતકારી બની શકે છે. પ્રેમ બંધન વિનાનો હોતો નથી.

“પ્રેમના દોરે બંધાયો મારો વાલમો રે...”

છૂટવા ચાહે ત્યાં બંધાઈ જાય...”

આ ગીત સાચું છે. વીતરાગ, બીજા કોઈને પ્રેમરાગ કરતો નથી પણ તેને બધા પ્રેમ કરે તેવું તો ઇચ્છે છે. જો લોકો પણ તેના પ્રત્યે વીતરાગ થઈ જાય અને ઉપેક્ષા કરે તો તેનું જીવન પણ ભાર ભાર થઈ જાય. આટલા માટે આપણા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વીતરાગ નથી પણ પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રેમનો સાગર છે. જે તમારાં સ્વજનો છે તેમની સાથે પ્રેમ કરવો એ કર્તવ્ય છે. જો માણસ પોતાનાં સ્વજનો સાથે પ્રેમ ન કરે અને ઉપેક્ષા કરે તો જીવન ધૂળ થઈ જાય. લોકોને ભરપૂર પ્રેમ કરવાનો સંદેશ આપવો જોઈએ. પ્રેમથી ભાગી છૂટવાનો નહિ. એથી ઊલટો સંદેશ આપનારા જીવનદ્રોહી છે. પ્રેમથી ભાગી છૂટવું તેનું નામ વૈરાગ્ય નથી પણ પાપ દોષોથી દૂર રહેવું તેનું નામ વૈરાગ્ય છે. જેમ જેમ તમારો પ્રેમ વધુ ને વધુ સ્વાર્થહીન લાગણીવાળો બને તેમ-તેમ પ્રેમ વધુ ને વધુ શુદ્ધ થતો જાય છે. પ્રેમની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ એ જ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ છે. ચૈતન્ય, નરસિંહ, મીરાં વગેરે પ્રેમમય બની ગયાં હતાં. પ્રેમમય એટલે પ્રભુમય. આવા વિશુદ્ધ પ્રેમમય સંબંધોને પણ જે લોકો બંધનકર્તા કે હાનિકર્તા માનીને ત્યાજ્ય માને છે તે હીરાને પથરો માનનારા છે. તમે જ્યારે સાચા હીરાને પથરો માનીને ફેંકી દો છો કે ફેંકી દેવડાવો છો ત્યારે તમારા નસીબમાં પથરા જ બાકી રહી જાય છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ આવો પ્રેમ હૃદયનો સર્વોત્તમ ગુણ છે. ભગવાન હૃદયમાં બેઠા છે. (સર્વસ્યચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ—ગીતા) તેવું જ્યારે કહેવાય છે, ત્યારે તેનો અર્થ પ્રેમ બેઠો છે તેવો સમજવાનો છે. પ્રત્યેક હૃદયધારી પ્રાણીના હૃદયમાં પ્રેમ બેઠો છે. એને જગાડવાનું નામ જ પરમેશ્વરની સાધના છે. પ્રેમહીન માણસ કદી પણ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. આ પ્રેમ સન્નિમિત્ત અને નિર્નિમિત્ત એમ બે પ્રકારથી પ્રગટ થાય છે. સન્નિમિત્ત એટલે કોઈને કોઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને. આ નિમિત્તો મુખ્યતઃ આટલાં છે:

1. આકર્ષણ પ્રેમ, 2. સ્વત્વ પ્રેમ, 3. કર્તવ્ય પ્રેમ, 4. કરુણા પ્રેમ

આકર્ષણ-પ્રેમ

પરમેશ્વરે કેટલાંક પ્રબળ આકર્ષણો મૂક્યાં છે, જેમાં નર-નારીની વચ્ચે પ્રબળ આકર્ષણ મૂક્યું છે. એક તો તેણે વિશ્વની રચના જ નર-નારીના ભેદથી કરી છે. એકલો નર કે એકલી નારી રચી હોય તો વિશ્વની કલ્પના જ થઈ શકી ન હોત. આ બન્ને વિજાતીય તત્ત્વો અંદરથી અને બહારથી પણ ભિન્ન-ભિન્ન રીતે રચાયાં છે. એટલું જ નહિ, બન્નેને પરસ્પરમાં પ્રબળ આકર્ષણતત્ત્વથી સંયોજ્યાં પણ છે. ઉંમર થતાંની સાથે જ એક નર કોઈ નારીને શોધે છે અને કોઈ નારી, એક નરને શોધે છે. તેમની પ્રથમ પસંદગી નજીકના માણસ ઉપર

ઢળે છે, જે સતત સમીપમાં રહેતું હશે તેના તરફ ઢળવાનું શરૂ થઈ જશે. એટલે કિશોર દીકરા-દીકરીનાં માતા-પિતાએ આવા સમયમાં કોણ કોના સમીપમાં સતત રહે છે તેની દેખરેખ રાખવી. આ મુઘધાવસ્થા છે. એટલે જલદીથી ઢળી પડવાની અવસ્થા છે.

એક વાર ઢળવાની પ્રક્રિયા શરૂ થયા પછી તેને રોકવી કઠિન થઈ જાય છે. બન્ને વચ્ચે પ્રેમ પાંગરવા લાગે છે. એકબીજાને મળવાની તીવ્ર તડપ શરૂ થાય છે. આ તડપ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે માટે ભયંકરમાં ભયંકર સાહસ કરવા, અરે, જીવ ન્યોછાવર કરવા સુધી તૈયાર થઈ જતાં હોય છે. ભારતમાં પ્રેમભંગ અથવા નિષ્ફળ પ્રેમીઓએ સાથે મળીને આત્મહત્યા કર્યાના અસંખ્ય સમાચારો પ્રગટ થયા કરતા હોય છે. ભારતની પ્રજા લગ્ન વિનાનો પ્રેમ સહન કરી શકતી નથી અને લગ્ન તો તેનાં જ થઈ શકે જે નિર્ધારિત ચોકઠામાં ગોઠવાઈ શકાતાં હોય. અહીં પહેલાં લગ્ન અને પછી પ્રેમ થતો હોય છે. કદાચ લગ્ન પછી પ્રેમ ના પ્રગટે કે ન મળે તો જીવનભર પડ્યું પનારું પાર પાડવાનું રહે છે. એટલે પ્રેમભર્યું દામ્પત્ય અને નફરતભર્યું દામ્પત્ય, એમ બન્ને દામ્પત્યોની બે ધારાઓ ચાલતી રહે છે. પ્રેમ વિનાની દામ્પત્યધારા, ગેસચેમ્બરની રિબામણીથી ઓછી રિબામણી નથી કરતી. આ તો જેણે ભોગવ્યું હોય તે જ જાણે.

પશ્ચિમમાં પ્રથમ પ્રેમ થાય છે અને પછી લગ્ન થાય છે. પણ પ્રેમ કર્યો એટલે લગ્ન થશે જ તેવી કોઈ ખાતરી નથી રહેતી. લાંબા સમય સુધી પ્રેમ કરીને પણ લગ્ન ન થાય. આ પદ્ધતિ એટલી બધી પ્રચલિત છે કે બે પ્રેમીઓને છૂટાં પડવાનો પ્રબળ આઘાત લાગતો નથી. છૂટાં પડેલાં બન્ને ફરી-ફરીને અન્યની સાથે ગોઠવાઈ શકે છે અને જીવન ચાલે છે. આ કારણે ત્યાં પ્રેમભંગના નિમિત્તે આત્મહત્યાઓ ખાસ થતી નથી. તેનું એક કારણ કદાચ એ પણ હોઈ શકે કે તેમનાં શરીર તો મળે છે, આત્મા મળતો નથી. શરીરને છૂટાં કરવાં બહુ કઠિન નથી. પણ જો બન્નેનો આત્મા મળ્યો હોય તો પછી આત્માને જુદો કરવો સરળ નથી હોતો. માત્ર દેહમિલન માટેનું આકર્ષણ આવેગોની તૃપ્તિ પૂરતું જ હોય છે. તેમાં સ્થાયિત્વ નથી હોતું તેથી બન્ને વચ્ચે જે ઐક્ય થવું જોઈએ તે કદાચ નથી થતું. બીજા પક્ષે માત્ર દેહ જ નહિ, આત્માનું પણ મિલન થવાથી સોલિડ ઐક્ય બને છે, જે અનેક આંધી-તોફાનો વચ્ચે પણ ટકી રહે છે. પશ્ચિમનો પ્રેમ વાસનાપ્રધાન બની ગયો છે, એટલે તેમાં પ્રબળ ઐક્ય પેદા કરી શકાતું નથી. બીજું, બન્ને વાસણો એક સરખા આકારનાં છે જેથી તેઓ સાથે તો રહી શકે છે પણ એક બીજામાં સમાઈ શકતાં નથી. ભારતમાં બન્ને વાસણો એક સરખાં નથી હોતાં, નાનાં-મોટાં હોય છે જેથી એકબીજામાં સમાઈ શકે છે. જે સમાઈ શક્યાં તે ધન્ય થઈ ગયાં. જે ન સમાયાં તે અલગ તો રહ્યાં જ, સાથે સાથે ખખડતાં પણ રહ્યાં. બન્ને પદ્ધતિઓનાં જમા-ઉધાર પાસાં છે જ. હવે આપણે ત્યાં પણ નર-નારી વચ્ચે પશ્ચિમીકરણનો પ્રભાવ ચાલી રહ્યો છે. તેથી નથી તો તેઓ પૂર્વના રહેતાં કે નથી પશ્ચિમનાં થઈ શકતાં. ધોબીના કૂતરા જેવી દશા છે.

નર-નારીનાં કુદરતી આકર્ષણને મોહ-માયા માનીને ધરમૂળથી તેનો વિરોધ કરનારો વર્ગ ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં છે. ખાસ કરીને મોટા ભાગના મોક્ષમાર્ગીઓ નારીસંબંધવિરોધી છે. તેઓ સતત નર-નારીના સંબંધોને માયાવી અને તુચ્છ બતાવતા રહે છે. નાની ઉંમરનાં કિશોર-કિશોરીઓમાં કૂટી-કૂટીને આ સંસ્કાર ભરવામાં આવે છે. હજી કામદેવનો પૂરો ઉદય થયો હોતો નથી તેવામાં આ પ્રકારના સંસ્કારો પ્રબળ અસર પેદા કરે છે. ઘણાંને દીક્ષાગ્રહણ કરીને કે પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરાવીને કાયમી રીતે નરવિરોધી કે નારીવિરોધી જીવન જીવતાં કરી દેવાય છે. આવી દીક્ષા લેનારને એકોતેર પેઢીનાં તારણહાર માની લેવાય છે. તેઓને નર-નારીના કુદરતી પ્રબળ આકર્ષણથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તે માટે તેમને કઠોરથી કઠોર નિયમોમાં જકડી લેવાય છે. પ્રથમ તો ત્યાગ પૂજાય છે. એટલે કે નર-નારીએ એકબીજાનો ત્યાગ કર્યો તે પૂજાય છે. પછી નિયમો પૂજાય છે. જેમ જેમ કઠોર અને કડક નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે તેમ તેમ વધુ પૂજા થાય છે. જો નિયમોમાં શિથિલતા આવે તો માણસ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. માણસ ગમે તેવો અને તેટલો મહાન હોય પણ જો આ નિયમોમાં શિથિલ થઈ જાય તો કોડીનો થઈ જઈ શકે છે.

આના કારણે ઘણા મહાન પુરુષોની મહત્તાનો લાભ લઈ શકાતો નથી. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો ત્યારે થતી હોય છે કે જ્યારે વિદ્વાન વિચારકને આ નિયમોની વ્યર્થતા અને વાંઝિયાપણું અનુભવાય. જે નિયમો પાળવાથી કશું જ પ્રાપ્ત થતું નથી, ઊલટાનો આડંબર વધે છે. તેવા સ્થૂલ અને વાંઝિયા નિયમો પાળવાની શ્રદ્ધા ન રહેવાથી તેમને પાળવા કઠિન થઈ જાય છે. પણ બીજી તરફ ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થાનો પ્રબળ ભય રહેતો હોવાથી ન પળાતા નિયમોને પણ પળાતા હોય તેવો દેખાવ કરવો પડે છે. આના કારણે જીવન દ્વિમુખી બની જાય છે. માણસ સરળ અને સહજ જીવન ખોઈ બેસે છે. પેલા દ્વિમુખી જીવનમાં ભારે ટેન્શન રહેતું હોય છે. “કદાચ ખબર પડી જશે તો?” આવો ભય તેને ભીંસ્યા કરે છે. ખરેખર તો આવી દુર્દશાનું મૂળ કારણ કુદરતવિરોધી જીવનપદ્ધતિ છે. આમાં પાયામાંથી

જ ભૂલ થઈ છે.

આધ્યાત્મિક જીવન અને જો હોય તો મોક્ષ માટે નર-નારીનો ત્યાગ કરવો જરૂરી નથી. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક થઈ શકે છે. બન્ને પરમેશ્વરની રચના છે અને પરમેશ્વરે જે કાંઈ રચના કરી છે તે સહેતુક કરી છે. બન્નેને એકબીજાનાં ત્યાગી બનાવીને સતત તાણભર્યું જીવન જીવવા કરતાં બન્નેને એકબીજાનાં પૂરક બનાવીને કુદરતસહજ જીવન જીવવાની વ્યવસ્થા વધુ ઉત્તમ થઈ શકે છે. ઇસ્લામ વગેરે ધર્મો આવી જ વ્યવસ્થાથી જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. આપણા ઋષિ-મુનિઓ તથા સંતો વગેરે પણ આવા જ જીવનની હિમાયત કરે છે. એટલે નર-નારી વચ્ચેના પ્રચંડ આકર્ષણનો સ્વીકાર કરીને તદ્દનુકૂળ વ્યવસ્થા ગોઠવવી વધુ હિતાવહ લાગે છે. આ આકર્ષણથી પ્રેમ પ્રગટે છે. જેમ જેમ તે વધુ ને વધુ રિફાઈન થતો જાય છે તેમ તેમ તે વધુ કલ્યાણકારી બને છે.

નર-નારી વચ્ચેનાં આકર્ષણોને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. રૂપાકર્ષણ, 2. ગુણાકર્ષણ, 3. વાસનાકર્ષણ અને 4. ધનાકર્ષણ.

રૂપાકર્ષણ: ભગવાને કેટલાંક લોકોને અત્યંત રૂપ આપ્યું હોય છે. લોકો તેમને દેખતાં જ રહી જતાં હોય છે. અત્યંત રૂપાળું માણસ સૌને ખેંચે છે. પુષ્પો બધાંને ખેંચે છે તેમ. આવું રૂપ જોઈને કોઈ ખેંચાઈ જાય તે રૂપાકર્ષણ છે. પણ રૂપ સદા સદા રહેતું નથી. રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થા રૂપાળા માણસને પણ બેડોળ બનાવી શકે છે. રૂપના કારણે માથે ચઢેલા માણસને રૂપહીન થતાં જ ધૂળમાં પટકી દેવામાં આવતો હોય છે. નીતિકારે લખ્યું છે કે “ભાર્યા રૂપવતી શત્રુ.” અત્યંત રૂપાળી પત્ની શત્રુ જેવું કામ કરે છે અર્થાત્ બધા તેને લલચાવવા પાછળ પડી જાય છે. જેથી તેના પતિની ઊંઘ હરામ થઈ જાય છે. રૂપધેલા માણસો રૂપની પાછળ પતંગિયાની માફક અગ્નિમાં બળી મરતા હોય છે.

ગુણાકર્ષણ: ગુણવાન માણસો ગુણાનુરાગી હોય છે. તેમનું આકર્ષણ ગુણો પ્રત્યે હોય છે. રૂપ ઓછું હોય પણ ગુણો વધારે હોય તો તેઓ આકર્ષાય છે. કેટલીક વાર રૂપ અને ગુણ બન્ને એકસાથે રહેતાં હોય છે, પણ કેટલીક વાર નથી પણ રહેતાં. ગુણાકર્ષણ અલ્પજીવી નથી હોતું. રૂપની માફક ગુણો અલ્પજીવી નથી હોતા. તે મોટા ભાગે જીવનભર ટકતા હોય છે, એટલે સંબંધો પણ જીવનભર ટકી શકતા હોય છે. કદાચ કોઈ કારણસર સંબંધ તૂટે તો પણ બન્નેની ઉચ્ચ ગુણસ્થિતિને કારણે નિમ્ન કક્ષાનો વિચ્છેદ નથી થતો હોતો. ગુણ જ જીવન છે. ગુણોથી જ સુખ-શાંતિ મળતાં હોય છે. ગુણોથી જ માણસ પ્રિય થતો હોય છે. ધર્મનું લક્ષણ છે કે “જે ક્રિયાથી તમારા સદ્ગુણો વધુ ને વધુ પ્રગટ થાય તથા ખીલી ઊઠે તેનું નામ ધર્મ છે.” બે ગુણવાન વ્યક્તિઓનું મિલન સ્વર્ગ કરતાં પણ ઉત્તમ સુખ આપનારું બની શકે છે. એટલે ગુણાકર્ષણને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. રૂપનો અનુભવ તત્કાળ થતો હોય છે. જેવા તમે કોઈને જુઓ કે તરત જ રૂપ દેખાઈ આવે. પણ ગુણાનુભવ થતાં ઘણો સમય લાગતો હોય છે. દર્શનમાત્રથી ગુણો દેખાતા નથી. પણ જેમ જેમ સંપર્ક કરો અને પ્રસંગો આવે તેમ તેમ વ્યક્તિના ગુણ-દોષ પ્રગટ થતા હોય છે. ખરેખર તો કોઈ માણસને સોએ સો ટકા કદી ઓળખી શકાતો નથી. પણ જેમ જેમ તમે નિકટતા અનુભવો તેમ તેમ તેનાં જુદાં-જુદાં પાસાં દેખાવા લાગતાં હોય છે. આ જે અનુભવો માટેનો સમય છે તે પ્રેમસંબંધને જામવા-ઊખડવાનો સમય છે. પ્રેમસંબંધમાં વ્યક્તિએ ગુણોને પણ સ્થાન આપ્યું હોય તો પસ્તાવાનું ન રહે.

વાસનાકર્ષણ: નર-નારી વચ્ચે સૌથી પ્રબળ આકર્ષણ વાસનાના આવેગોનું હોય છે. વાસનાશૂન્ય કોઈ હોતું નથી. કોઈને થોડી તો કોઈને વધારે, પણ વાસના તો સૌને હોય જ છે. વાસના હોય એટલે એના આવેગો પણ હોય. આ પ્રચંડ આવેગો નર-નારીને એકબીજાની નજીક ખેંચી લાવે છે. પણ માત્ર આવેગોથી ખેંચાયેલાં માણસોનો સંબંધ લાંબો હોતો નથી. આવેગ પૂરો થતાં જ આ સંબંધનો અંત આવી જતો હોય છે. પશુ-પક્ષીઓમાં આવું જોઈ શકાય છે. પણ નર-નારીના આવેગો પશુ-પક્ષીઓની માફક થોડા કાળ પૂરતા નથી હોતા પણ લગભગ સ્થાયી હોય છે, એટલે આ હેતુ માટે પણ સંબંધોમાં સ્થાયિત્વ આવી શકતું હોય છે. આવું સ્થાયિત્વ લાગણીહીન યંત્ર જેવું માત્ર રહે છે. આવેગોથી મોટો કોઈ સ્વાર્થ નથી અને આ સ્વાર્થ પૂરો થતાં જ અમુક સમય માટે આકર્ષણ સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. ફરી પાછો આવેગ આવે ત્યારે આકર્ષણ શરૂ થતું હોય છે. આ રીતે વધ-ઘટ થયા કરે છે. માત્ર આવેગોના સંબંધથી કોઈ સુખી ન થઈ શકે.

ધનાકર્ષણ: ઘણાં નર-નારીઓને ધનાકર્ષણથી પ્રેમ થતો હોય છે. જોકે આને પ્રેમ કહેવાય નહિ, પણ આ પણ એક ઘટક છે. પૈસો છે એટલે પ્રેમ છે. આવા સંબંધો બધાના બધી રીતે ખરાબ જ હોય છે એવું નથી હોતું. એક પક્ષને પૈસાની લાચારી છે અને બીજો પક્ષ તે દૂર કરી શકે છે. બીજા પક્ષને પ્રેમની લાચારી છે જેને પ્રથમ પક્ષ દૂર કરી શકે છે. આ રીતે બન્ને પતિ-પત્ની થઈ શકે છે, પણ જ્યાં માત્ર પૈસાની જ અપેક્ષા હોય અને જ્યાં માત્ર વાસનાતૃપ્તિની જ અપેક્ષા હોય તો તે ખોટું છે. બન્ને એકબીજાનાં ગજવાં કાપે છે. આવું આકર્ષણ

વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતું.

સૌથી ઉત્તમ તો એ છે કે કશી અપેક્ષા વિના માત્ર સામા પક્ષને સુખી કરવા માટે જ પ્રેમસંબંધ બંધાય અને ચઢાવ-ઊતરાવ, સુખ-દુઃખ આવ્યા પછી પણ જીવનભર ચાલુ રહે. આ દૈવી પ્રેમ છે, અતિ દુર્લભ છે. જેને આ પ્રાપ્ત થાય તેને પરમાત્મા પ્રાપ્ત થયો કહેવાય. તેના માટે જીવન નરક નથી, સ્વર્ગ છે. તેના માટે સંસાર અસાર નથી, સારભર્યો છે. કારણ કે સાચો પ્રેમ એ જ જીવનનો સાર છે. આ મોટી સાધના છે અને મોટી સિદ્ધિ પણ છે.

કેટલાક લોકોમાં રૂપ-ગુણ-વાસના અને ધન એમ ચારેયાર આકર્ષણો હોય છે. તે અત્યંત રૂપવાન છે તેવો જ ગુણવાન છે. (ગુણ એટલે સારો સ્વભાવ) તેવો જ વાસનામાં સક્ષમ છે અને ધન પણ પ્રચુર છે. જેનામાં આ ચારે આકર્ષણો હોય તેની પાછળ અનેક સ્ત્રીઓ કે પુરુષો ફર્યા કરતાં હોય છે. જે ભાગ્યશાળી વ્યક્તિને આ ચતુર્ગુણસંપન્ન વ્યક્તિ મળી જાય તેના સુખની કોઈ સીમા ન રહે. પણ વફાદારી હોય તો. બન્ને પક્ષોની વફાદારી વિના જીવન સુખી થઈ શકે નહિ. આ ચારેયાર ગુણો હોય પણ સાથે સાથે તેનો ગર્વ પણ હોય. જેમ કે રૂપગર્વ, ગુણગર્વ, પૌરુષગર્વ અને ધનગર્વ હોય તો પોતે અને સામેનું માણસ પૂર્ણ અદ્વૈત-પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ગર્વ હંમેશાં પોતાને અલગ જ રાખતો હોય છે. નમ્રતા વિના ભળવું શક્ય નથી હોતું. સામા પક્ષે જો ઓછા ગુણો હોય તો ગવિર્ષ માણસને વધુ ગર્વ અને તિરસ્કાર થતો હોય છે. ગર્વના કારણે ગુણો પણ દોષો થઈ શકે છે.

સ્વત્વ પ્રેમ

પ્રેમસંબંધમાં બીજો પ્રેમ સંબંધ છે, સ્વત્વપ્રેમ. સ્વત્વ એટલે જેના પ્રત્યે આપણું સ્વ જોડાયેલું હોય. જેમ કે મારો પુત્ર, મારો પતિ, મારી પત્ની, મારો દેશ, મારો ધર્મ વગેરે. સ્વજનો અને સ્વકીય વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રેમસંબંધ હોય તો તે ખોટો નથી. પુત્ર, પતિ-પત્ની વગેરેને પરસ્પરમાં પ્રેમ હોવો જ જોઈએ. આ પ્રેમથી જીવન રસમય બને છે. રસહીન જીવન ધૂળ બરાબર છે. પતિ-પત્ની હોય અને પ્રેમ ન હોય તો જીવન ધૂળ ધૂળ થઈ જાય. ધર્મ અને અધ્યાત્મનું કાર્ય પ્રેમ જગાડીને વધારવાનું છે. પ્રેમ ઘટાડવાનું કે તોડાવવાનું નથી. વીતરાગ થયા કરતાં વીતસ્વાર્થ થવું ઉત્તમ છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ “મને સુખી કર” એ મોહ છે, સ્વાર્થ છે. અને “તું સુખી થા” એ પ્રેમ છે, નિઃસ્વાર્થ છે. જરૂર છે એવી સાધના કરવાની, જેનાથી મોહનું રૂપાંતર પ્રેમમાં થયા કરે. થયા કરે એટલે એક વાર થઈ જવાથી તે કાયમ ટકતું નથી. તેને કાયમ ટકાવી રાખવા સતત સાધના કરતા રહેવું જરૂરી છે.

કર્તવ્યપ્રેમ

એક કર્તવ્યપ્રેમ હોય છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસને પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે. તે જરૂર પડ્યે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને પણ કર્તવ્ય પાર પાડતો હોય છે. ગમતું કે ન ગમતું કોઈ પણ પ્રકારના કર્તવ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી તે તેને પ્રાણાન્ત સુધી વળગી રહે છે. કર્તવ્યપરાયણ ન્યાયાધીશ પોતાના સગા દીકરાને પણ ફાંસીની સજા કરી શકે છે. કર્તવ્યહીન માણસ ગમે તેટલો ધાર્મિક હોય તો પણ જો તે કર્તવ્યનિષ્ઠ ન થઈ શક્યો હોય તો તે કદી પણ સન્માર્ગી થઈ શકતો નથી. ખરેખર તો સાચા ધર્મની એ જ કસોટી છે કે તેણે કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસો કેટલા પેદા કર્યા? જો ધર્મ કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસો પેદા ન કરી શકતો હોય તો તે ધર્મ નહિ, ધર્માભાસ છે.

કર્તવ્યપરાયણ વ્યક્તિને સ્વ અને સ્વજનોનાં કેટલાંય સુખોનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય છે. પત્ની બહુ પ્રિય છે. તેની ઇચ્છા પૂરી કરવા પતિ સિનેમા જોવા તૈયાર થયા છે અને સમાચાર આવે છે કે પાડોશી સ્ત્રીને પ્રસૂતિની પીડા ઊપડી છે અને તેને જલદી દવાખાને લઈ જવાની જરૂર છે. પેલો કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ પત્નીની ઇચ્છાને પડતી મૂકીને પેલા કાર્યમાં લાગી જાય છે. પત્ની નારાજ થાય છે, પણ તેની પરવા કર્યા વિના પેલો માણસ કર્તવ્યમાં તરબોળ થઈ જાય છે. આ રીતે તે સ્વ અને સ્વજનોનાં સુખોનો ત્યાગ કરે છે. આ જ ખરો ત્યાગ છે. આવા ત્યાગીઓ બીજાને સુખી કરતા હોય છે. જો પૂરી પ્રજા કર્તવ્યપરાયણ બની શકે તો જ રાષ્ટ્ર મહાન થઈ શકે. પ્રજાનું ઘડતર એટલે કર્તવ્યપરાયણતાનું ઘડતર. આવું ઘડતર ઘડાયેલો માણસ જ કરી શકે. એટલે કદી પણ અણઘડોના હાથમાં દેશની સર્વોચ્ચ લગામ આપવી નહિ. નહિ તો બિહાર જેવી દશા થાય.

કરુણાપ્રેમ

પરમેશ્વરે માણસમાં અનેક ગુણો મૂક્યા છે, તેમાં એક કરુણા પણ છે. જેમ જેમ કરુણાનું પ્રમાણ વધતું જાય તેમ તેમ માણસમાં સંતપણું

વધતું જાય. માણસને સારો અને સાચો માનવ બનાવવા માટે પરમેશ્વરે તેને કરુણા આપી. એક માણસ કરુણાપ્રેમી હોય છે. ચારે તરફ દીન-દુઃખી-લાચાર માણસોને જોઈને તેનામાં કરુણા ઊભરાઈ આવે છે. તેથી તરત જ તે તેને ઉપયોગી થાય છે. પેલાનું દુઃખ દૂર કરે છે. એથી તેને શાંતિ વળે છે. પરમેશ્વરને રાજી કરવાની આ પણ સાધના છે. આવા બધા અનેક પ્રકારના પ્રેમસંબંધો હોય છે. જે કોઈ પ્રેમ દ્વારા જે કોઈ સંબંધ બંધાયો હોય તેને પાર પાડવો એ મોટી તપસ્યા છે.

29-8-05

14. શત્રુસંબંધ

શત્રુ વિનાનો ભાગ્યે જ કોઈ માણસ હશે જેની ઉન્નતિ થતી હશે. જે અસત્યો અને અન્યાયની સામે ઝઝૂમતો હશે, જેની પાસે રૂપાળો મહિલાવર્ગ હશે, જેની પાસે સત્તા હશે, જેની પાસે બહુ મોટી ઇજ્જત-આબરૂ હશે તેને નાના-મોટા શત્રુઓ રહેવાના. ઘણી વાર તો બે સારા માણસો પણ સમજ કે ગેરસમજથી એકબીજાના શત્રુ થઈ જતા હોય છે. ખરેખર તો કોઈની મદાનગીનું માપ તે કેટલા શત્રુઓ વચ્ચે ખુમારીથી જીવ્યો તેના આધારે કાઢવું જોઈએ. જેમ જેમ તમે મોટાં કાર્યો કરતાં જાવ તેમ તેમ તમારે નાના-મોટા શત્રુઓ થવાની સંભાવના રહેવાની જ.

શત્રુ થવાનાં બીજા બધાં અનેક કારણોની સાથે એક કારણ અપમાનજનક વાણીવ્યવહાર પણ છે. જે લોકો જેની તેની સાથે જ્યારે જુઓ ત્યારે તોછડાઈભર્યો વાણીવ્યવહાર કરતા હોય છે, તે શત્રુઓનું વાવેતર કરતા રહે છે. તમારા શત્રુઓ વધવામાં કે થવામાં તમે માનો કે ન માનો, તમે પોતે પણ કારણ હોઈ શકો છો. તમારા વ્યવહારમાં કાંઈ ને કાંઈ ભૂલ થઈ છે જેનો ખ્યાલ કદાચ તમને ન પણ હોય. આવી ભૂલથી પણ કોઈ શત્રુ થઈ શકે છે. કદાચ કોઈ યુગલખોરે કોઈના કાન ભંભેર્યો હોય અને શત્રુતા થઈ ગઈ હોય. કાનભંભેરણી કરનારા બધાની આજુબાજુમાં રહેતા હોય છે. કેટલાક લોકો તમારું ખાઈને તમારું ખોદવાનું કાર્ય કરતા રહે છે તો કેટલાક પીઠ પાછળ ખંજર ભોંકનારા પણ હોય છે. આવા બધા સારા-નરસા, ભલા-ભૂંડા માણસો વચ્ચે જીવન જીવવાનું હોવાથી જાણ્યે અજાણ્યે શત્રુઓ થઈ જતા હોય છે.

જે લોકો વાત-વાતમાં ક્ષમા માગી લેતા હોય છે, તે શત્રુતાણખાને ક્ષમાના જળથી બુઝાવી લેતા હોય છે. પણ જે ક્ષમા માગી શકતા નથી, અકડુ સ્વભાવના હોય છે તેમનો તણખો મોટો થતો હોય છે. જે લોકો યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય રીતે ક્ષમા માગે તે તો યોગ્ય જ છે. પણ જે લોકો અયોગ્ય સ્થળે બીકના માર્યા ક્ષમા માગતા રહે છે તે યોગ્ય નથી. તે નમાલા છે અને તેમની ક્ષમાથી ગુંડાવૃત્તિ વધવાની છે. પોતે અપરાધી ન હોવા છતાં કોઈ માથાભારે અપરાધી પાસે ક્ષમા માગે તો તે સ્વમાનહીન કાયરતા છે. પણ બધા માણસો તો માથાભારે તત્ત્વો સાથે ટક્કર લઈ શકતા નથી હોતા. ગરીબદુભ-શક્તિહીન લોકો ઉપર દાદાગીરી કરનારા ગુંડા છે તેમની સાથે ટક્કર લે તે વીરપુરુષ છે. પછી તે પોલીસનો માણસ હોય કે જનતાનો માણસ હોય. આવા વીરપુરુષોથી જનતા ગુંડામુક્ત જીવન જીવતી હોય છે. લોકો આવા વીરમાં ભગવાનનાં દર્શન કરતા હોય છે.

જે ધર્મ, વીર પુરુષો પેદા કરે છે તે ધર્મ ધન્ય છે. જે ધર્મ, ગુંડાઓ પેદા કરે છે તે ધર્મ લોકો માટે અભિશાપ છે. બધા જ ધર્મો સારા છે અને એકસરખા છે તેવું કહેવું યોગ્ય નથી. ખરેખર જો તેવું હોત તો દુનિયા દુઃખી ના હોત. માણસના ઘડતરમાં ધર્મ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. ધર્મસ્થાનોમાંથી હિંસાની પ્રેરણા લઈને જે લોકો ગુંડા બની જતા હોય છે, તેમને કોઈ સુધારી ન શકે. ધર્મનું કામ વીરપુરુષો પેદા કરવાનું છે, ગુંડાઓ નહિ. ગુંડાઓ નિર્દોષ લોકોને સતાવતા ફરે છે, જ્યારે વીરપુરુષો ગરીબ નિર્દોષોને બચાવતા ફરે છે. જે ધર્મો માત્ર નમાલાં ભગતડાં જ પેદા કરે છે, તે માર ખાવાની આદર્શભૂમિકા તૈયાર કરે છે. આદર્શ એટલા માટે કે માર ખાઈને પણ પ્રતિકાર કરવાની જગ્યાએ તેને “પ્રભુની મરજી”માં ખપાવે છે. કોઈ ધર્મસ્થાન ઉપર કોઈ આતંકવાદીઓએ હુમલો કરીને મંદિરને તથા ભક્તોને ધમરોળી નાખ્યા હોય તેવા સમયે મોટા ધર્મગુરુ સહન કરી લેવાનો ઉપદેશ આપે તો તે ક્ષમા નથી, નમાલાપણું છે. નમાલાપણામાંથી નમાલો સમાજ ઘડાતો હોય છે. જો આપણે પ્રતિકાર કરીશું તો ઝઘડો વધશે અને વધુ હોનારતો થશે, માટે જે થયું તે સહન કરી લા—આવી દબ્બૂવૃત્તિથી લોકો નમાલા થતા હોય છે. સાચા ભાવથી ક્ષમા માગનારને ક્ષમા હોય. અપરાધ કરીને અહંકાર કરનારને ક્ષમા ન હોય. સિંહોના ટોળાનો નાયક જો કોઈ સસલાને બનાવી દેવાય તો બધા સિંહો સસલા જેવા થઈ જાય. પણ જો સસલાંના ટોળાનો નાયક કોઈ સિંહ હોય તો સસલાં પણ સિંહ જેવાં થઈ જાય. નાયકની ભૂમિકા મહત્ત્વની છે. નમાલા નાયકો અને નમાલી પ્રજા ગુલામ થઈને માર ખાવા માટે જ જન્મી હોય છે. એટલે કદી પણ કોઈ નમાલા નરને સેનાપતિ ન બજાવવો જોઈએ.

મારી સમજણ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના શત્રુઓ હોય છે. 1. હલકટ, 2. ડંખીલા, 3. ચાલુ શત્રુ અને 4. દાનો અર્થાત્ વીરશત્રુ.

કેટલાક લોકો તદ્દન નીચ કક્ષાના શત્રુ હોય છે. બે-ત્રણ ઘટનાઓ લખીશ. બિહારમાં બે ઠાકુરોને અંદર-અંદર ઝઘડો થયો. તેનો બદલો લેવા એક ઠાકુરે બીજા ઠાકુરની ભેંસ જંગલમાં ચરતી હતી તેના આંચળ કાપી નાખ્યા. ગુજરાતમાં બે પટેલોને ઝઘડો થયો. તેનો બદલો લેવા એક પટેલે બીજા પટેલની દીકરીને પરણવા જાન આવવાની હતી તેને જાન માટે બનાવેલી રસોઈ (લાડુ) ઉપર જઈને ચુપચાપ કેરોસીન છાંટી દીધું.

એક બ્રાહ્મણે પોતાના પરિવારના નિરાધાર થયેલા યુવાનને આશરો આપ્યો. તેને પોતાના પુત્રની માફક ઉછેર્યો. મોટો કર્યો. પેલો યુવાન પેલા આશ્રયદાતા બ્રાહ્મણની કન્યાને ભગાડી ગયો અને તેને ભોગવીને છેવટે ડાન્સબારમાં વેચી દીધી. કદાચ માનો કે બન્નેને પ્રેમ થયો હોય અને બન્ને ભાગી જાય તો તે સમજી શકાય, સ્વીકારી શકાય પણ પેલી કન્યાનું જીવન ધૂળધાણી કરી નાખનારું પગલું સ્વીકારી શકાય નહિ. આવા માણસો ક્ષમાને પાત્ર ન ગણાય. તેમને સખતમાં સખત દંડ દેવો જ જોઈએ.

ઈતિહાસમાં પણ આવા હલકટ શત્રુઓ જોવા મળે છે. હારેલા રાજાની રાણીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે શિયળ-સંબંધી દુર્વ્યવહાર કરવો, ધર્મસ્થાનો અને ધર્મગ્રંથોનું અપમાન કરવું, હારેલા માણસો સાથે અપમાનજનક નીચતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો. જેમકે, બાપના દેખતાં તેની પત્ની કે દીકરી ઉપર બળાત્કાર કરવો વગેરે. આવું કરનાર હલકટ શત્રુઓ છે. સમય આવ્યે તેમને સખત બોધપાઠ આપવો જ જોઈએ. જે બોધપાઠ આપી શકતા નથી તે નમાલા છે અને અપમાનિત જીવન જીવવાના અધિકારી છે. “વેર વેરથી શમતું નથી” તે કથન સાચું છે. વેરની સામે શરણાગતિ સ્વીકારવાથી પણ વેર શમતું નથી. વેરનું શમન વીરતાથી સજ્જડ પ્રતિપ્રહાર કરવાથી થાય છે. એવો સજ્જડ પ્રતિપ્રહાર કરો કે હલકટ શત્રુ ફરી ઊભો જ ન થઈ શકે. જેવો અમેરિકાએ જાપાન ઉપર કર્યો. જર્મની ઉપર કર્યો. પ્રહાર કરીને બન્નેને આશ્રિત મિત્રો બનાવી બન્નેને ન્યાલ કરી દીધા. વેર સમાપ્ત થઈ ગયું અને મૈત્રી થઈ ગઈ.

હલકટ શત્રુનો કાંટો કાં તો મૂળમાંથી કાઢી નાખવાનો હોય કાં પછી તેનો અગ્રભાગ છૂંદી નાખીને બુઢો કરી નાખવાનો હોય. હલકટ શત્રુની કોઈ જીવનમર્યાદા હોતી નથી. દબાયેલી સ્થિતિમાં તે હજારો વાર ક્ષમા માગે છે અને કાકલૂદી કરે છે, પણ જરાક સ્વસ્થ થતાં અને તમારી દશા બગડતાં તે પહેલાં કરતાં બમણો પ્રહાર કરે છે, એટલે ઉત્તમ તો એ જ છે કે તેનો કાંટો મૂળમાંથી જ કાઢી નખાય.

ડંખીલો શત્રુ

એક ડંખીલો શત્રુ હોય છે. હાર્યા પછી તે માફી માગે છે. જમણવાર કરે છે, સારો સારો, મીઠો-મીઠો વ્યવહાર કરે છે પણ ડંખને કાઢતો નથી. ઊંડે ઊંડે તે ડંખને સંઘરી રાખે છે. તે મોકાની રાહ જુએ છે. મોકો મળતાં જ તે બદલો લેવા હુમલો કરે છે.

આ ડંખીલા શત્રુઓ બે પ્રકારના હોય છે: એક, વિશ્વાસ પેદા કરીને પછી વિશ્વાસઘાત કરનારો હોય છે, જ્યારે બીજો, વિશ્વાસઘાત નથી કરતો પણ વર્ષો સુધી ડંખને સંઘરી રાખે છે.

વિશ્વાસઘાત કરવા માટે વિશ્વાસ ઊભો કરવો જરૂરી હોય છે. વિશ્વાસ ઊભો કરવા માટે અત્યંત આત્મીય વ્યવહાર કરવો જરૂરી હોય છે. આત્મીય વ્યવહાર કરવા માટે માણસ નજીક ને નજીક આવે છે. બે પૈસાથી ઘસાય છે. નાનાં-મોટાં કાર્યો કરે છે. મીઠું મીઠું બોલે છે અને ગમતો વ્યવહાર કરે છે. પણ સમય આવતાં જ તે બદલાઈ જાય છે. વિશ્વાસુ માણસને હાનિ પહોંચાડે છે. અરે, હત્યા પણ કરી કે કરાવી નાખે છે. વલ્લભીપુરનો કાકુ વાણિયો આવો જ છે. રત્નજડિત સોનાની કાંસકી માટે તેની દીકરી અને રાજાની કુંવરી વચ્ચે રકઝક થઈ. રાજાએ પેલી કાંસકી પડાવી લીધી. કાકુ ખિજાયો. તેણે રાજા સાથે અંદર-અંદર બહુ જ સારો વ્યવહાર રાખીને, પાછળથી વ્યાપારનું બહાનું કાઢીને સિંધ ગયો. સિંધના આરબ જમાદાર જુનેદ સાથે ષડ્યંત્ર કર્યું. તેને વલ્લભીપુર ઉપર ચઢાઈ કરવા ઉશ્કેર્યો અને લલચાવ્યો. ત્યારે વલ્લભીમાં સો માણસો કરોડાધિપતિ હતા. સો શિવાલયો અને સો જિનાલયો હતાં. અત્યંત સમૃદ્ધ નગરી હતી. શીલાદિત્યનું રાજ્ય હતું. સમુદ્રમાર્ગે જુનેદ લશ્કર લઈને આવી ગયો. કાકુના માર્ગદર્શન પ્રમાણે વલ્લભીને ધમરોળી નાખ્યું.

આ રીતે કાકુના વિશ્વાસઘાતથી વલ્લભીની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ બન્ને લૂંટાઈ ગઈ. આ ઘટના ઉપરથી આટલા બોધપાઠ લેવાય.

1. ઐશ્વર્યનું વધુ પડતું પ્રદર્શન ન કરવું.

2. કદાચ પ્રદર્શન થઈ ગયું હોય અને રાજસત્તા માગણી કરે તો આપી દેવાનું અથવા કળે કરીને છટકી જવું.

3. રાજાએ પ્રજાની સંપત્તિ ઉપર દાનત બગાડવી નહિ.

4. રાજાનાં સગાં-વહાલાં પ્રજાની સંપત્તિ ઉપર તરાપ તો નથી મારતાં ને તેનું ધ્યાન રાખવું. તેમને રોકવાં.

5. તુચ્છ કે કિંમતી વસ્તુઓ માટે વેર બંધાય તેવા ઝઘડા ન કરવા.

6. કદાચ પોતાને અન્યાય થયો હોય તો જાતે તેનાથી નીપટી લેવું પણ ત્રીજા માણસને દેશ ઉપર હુમલો કરવા ષડ્યંત્ર ન રચવું. આ દેશદ્રોહ છે.

7. રાજાએ આવા શંકાસ્પદ શત્રુઓ ઉપર પૂરેપૂરી નજર રાખવી જેથી તેમનાં ષડ્યંત્ર પૂરાં થતાં પહેલાં જ તેમને પકડી શકાય અને જડમૂળથી ઉખેડી શકાય.

જો તમે અતિવિશ્વાસુ માણસ હો અને સાથે સાથે ઉગ્ર સ્વભાવના પણ હો તો વારંવાર લોકોનાં અપમાન કરતા રહેશો. આ અપમાનમાંથી શત્રુઓ પેદા થશે. શત્રુઓ તમારા અતિવિશ્વાસનો ગેરલાભ ઉઠાવી ષડ્યંત્રો કરશે અને હાનિ પહોંચાડશે. એટલે મોટી જગ્યાએ બેઠેલા લોકોએ અતિવિશ્વાસુ ન થવું તેમજ ઉગ્ર સ્વભાવવાળા પણ ન થવું.

ભારત-ચીનની મૈત્રી હતી. હિન્દી-ચીની ભાઈ ભાઈના નારા લગાવવામાં આવતા હતા, પણ ચીને હુમલો કર્યો અને હજારો ચો.કિ.મી જમીન હડપી લીધી. ભારતના અતિવિશ્વાસુ ભોળા નેતાઓએ બુમરાણ મચાવ્યું કે ચીને વિશ્વાસઘાત કર્યો. ખરી વાત તો એ છે કે તમે અતિવિશ્વાસુ થયા એ જ બતાવે છે કે તમારામાં રાજ્ય કરવાની લાયકાત ન હતી. નીતિકારે રાજાને કાગડાના જેવી સાવધાની રાખવા જણાવ્યું છે. કોઈ જરાક કાંકરો હાથમાં પકડે કે હાથ ઉગામતાં પહેલાં જ કાગડો ઊડી જાય. આ તો રાજકારણની વાત થઈ. અત્યારે કાંઈ કેટલાય શત્રુદેશના માણસો ભારતના નાગરિક થઈને પોલીસ, સેના, હવાઈ મથકો જેવાં અનેક મહત્ત્વનાં પદો અને સ્થાનો ઉપર ઘૂસી ગયા છે, તેવું લોકો કહે છે. જો આ સાચું હોય તો આ ભોળપણું અથવા અસાવધાનીપણું કોઈ ને કોઈ દિવસે ભયંકર હાનિ પહોંચાડશે.

બીજો ડંખીલો શત્રુ વિશ્વાસઘાત નથી કરતો, તે નજીક નથી આવતો, પણ દૂરથી ડંખના કારણે સમસમી રહે છે. કેટલાક લોકો બદલો લેવા માટે આખી જિંદગી તો શું પેઢીઓ સુધી રાહ જુએ છે. પેલા ડંખને પેઢી-દર-પેઢી ઉતારતા જાય છે. સાત-સાત પેઢી સુધી ડંખ ઊતરી આવ્યો હોય તેવું જાણવા મળે છે.

ડંખને દૂર કરે-કરાવે તેને સંત કહેવાય. આ ડંખીલા માણસને જો કોઈ સાચા સંત મળે અને વીણીવીણીને તેના ડંખ કાઢે તો તેને શાંતિ થાય. પણ સંત મળે તો.

ચાલુ શત્રુ

ત્રીજો સામાન્ય પ્રકારનો ચાલુ શત્રુ હોય છે. કાંઈક બોલચાલ થઈ ગઈ, કાંઈક લેવડ-દેવડમાં આંટી પડી, કોઈએ કાંઈ ચાડી ચુગલી કરી અને મન ઊંચાં થઈ ગયાં. વ્યવહાર બદલાઈ ગયો. વર્ષો જૂનો સોના જેવો મીઠો સંબંધ બગડી ગયો. જે આંખોમાં સ્નેહનું અમૃત ઝરતું હતું તે આંખોમાં હવે શત્રુતાનું ઝેર ટપકવા લાગ્યું. સંબંધો બગડવાનું દુઃખ બહુ ભારે હોય છે. તેમાં પણ જે લોકો બહુ નજીક આવી ગયા હોય અને પછી બહુ દૂર થઈ જાય તેનું દુઃખ તો અસહ્ય હોય છે. મિત્રો જ્યારે શત્રુ બને ત્યારે પારાવાર વેદના થતી હોય છે. પણ આવું થવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ચુગલખોર ભજવતો હોય છે. તે ધીરેધીરે કાનમાં ચુગલીનું ઝેર રેડ્યા કરતો હોય છે. તે એવી કુશળતાથી કે સાંભળનારને તે સાચું જ લાગે અને વળી પાછું તેના ઉપર વહાલ પણ આવે. મિત્રોએ પરસ્પરની શત્રુતાથી બચવું હોય તો ચુગલખોરોથી બચવું જોઈએ. કદાચ કોઈએ કાંઈ ચુગલી કરી હોય તો મિત્રોએ સાથે બેસીને સ્પષ્ટતા કરી લેવી જોઈએ અને ચુગલખોરને છતો કરવો જોઈએ જેથી તે ફરીને ચુગલી ન કરે. તેને છતો ન કરાય અને વારંવાર ચુગલી સાંભળવામાં આવે તો તે વિનાશ નોતરશે. મિત્રો શત્રુઓ થઈ જશે.

સામાન્ય બોલાચાલી વગેરે થયું હોય તો પણ ધીરજ અને શાંતિથી સાથે બેસીને સ્પષ્ટતા કરી લેવી જોઈએ. સમજૂતી કરાવી આપે તેવો વિશ્વાસુ હિતકારી માણસ જરૂર રાખવો, જે ગેરસમજો દૂર કરીને સારી સમજૂતી કરાવી આપે. બળતા ઉપર પેટ્રોલ છાંટે તેવા લોકોથી દૂર રહેવું, તેમને કદી મધ્યસ્થી બનાવવા નહિ. તેમનું કામ આગ ઓલવવાનું નથી હોતું, આગ ભડકાવવાનું હોય છે. આવા નાના-મોટા

પ્રસંગોમાં ઉદારતા અને ક્ષમાભાવ વધુ રાખવો. ખાસ કરીને ઘર-ઘરમાં કે સ્વજનોમાં ઝઘડો થયો હોય ત્યારે દુરાગ્રહી-જડતા-ધારણ ન કરવી. સમાધાનમાં જ સુખ છે. થોડુંક નમતું જોખીને પણ સમાધાન કરી લેવું. શત્રુઓ વધારવા કરતાં મિત્રો વધારવા સારા છે. જેટલા શત્રુઓ વધારે તેટલી અશાંતિ વધારે, તેમાં પણ પોતાના કરતાં વધુ શક્તિશાળી હોય તેને સ્થાયી શત્રુ ન બનાવવો.

દાનો દુશ્મન

એક કહેવત છે કે “અનાડી મિત્ર કરતાં દાનો દુશ્મન સારો” અનાડી મિત્ર પોતાના અનાડીપણાથી તમને મરાવી નાખશે. તેનો ભરોસો ન કરાય. દાનો દુશ્મન તેને કહેવાય, જે સત્ય અને ન્યાય માટે તો લડે છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે તેને શત્રુ થવું પડે છે તો પણ તે મર્યાદામાં રહીને શત્રુતા કરે છે. હલકટ કે હીન નથી થતો. શત્રુતાના પણ ઊંચા માનદંડો રહે છે. અર્જુન અને ભીષ્મ આખો દિવસ યુદ્ધ લડે છે, પણ સાંજે યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી અર્જુન ભીષ્મના તંબૂમાં પગ દબાવવા જાય છે. આ સમયે કોઈ તેને પકડી લેતું નથી કે તંબૂમાં પેસીને તે ભીષ્મની હત્યા કરી નાખતો નથી. શત્રુતા અને સજ્જનતા એકસાથે ચાલે છે.

ભાવનગર દરબાર સામે અન્યાયના કારણે બહારવટે ચડેલા તેમના ભાયાત જોગીદાસ ખુમાણ બહારવટાં કરે છે. પણ સાધુ-સંતો-ફકીરો કે બ્રાહ્મણોને નથી લૂંટતો. જાનની વેલડી આવતી હોય તો વરરાજાને નથી લૂંટતો. કોઈ બહેન-દીકરી ઉપર નજર બગાડતો નથી. આ તેની નેકી-ટેકી છે. એક વાર દરબારના કુટુંબમાં કોઈક મરણ થયું. રિવાજ પ્રમાણે બધા ખરખરો કરવા જાય. જોગીદાસને સાથીદારોએ ચેતવ્યો. તારા માથા ઉપર ઇનામ છે. તને પકડીને મારી નાખશે. પણ જોગીદાસ માન્યો નહિ. તેણે કહ્યું, જે થવું હોય તે થાય પણ મારે તો રિવાજ પ્રમાણે ખરખરો કરવા જવું જ છે. અને ખરેખર તે ગયો. બધા પાઘડી ઉપર કપડું ઓઢીને ખરખરો કરતા હતા તેમની વચ્ચે જઈને બેસી ગયો અને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા લાગ્યો. ખરખરા માટે પાણી આપનાર દરબાર તેને ઓળખી ગયા. “છાના રહો, જોગીદાસ, છાના રહો” આવું વાક્ય કહેતાં જ જોગીદાસ સફાળો ઊભો થઈ ગયો. બીજા લોકોએ પણ તલવારો ખેંચી લીધી. દરબારે બહુ જ ગંભીરતાથી કહ્યું, “ખબરદાર, કોઈ જોગીદાસને આંગળી પણ અડાડશો નહિ. અત્યારે તે અમારા મહેમાન છે.” બધા સાથે બેસીને જમ્યા, પછી છેક ભાગોળ સુધી વળાવવા ગયા અને કહ્યું કે હવે તમે તમારું બહારવટું ચાલુ કરી શકો છો. જોગીદાસ અને સાથીઓએ જુહાર કરીને ઘોડા મારી મૂક્યા. શત્રુતાનું આ લેવલ કેટલું બધું ઊંચું હશે? આ જ જોગીદાસે કહેવાય છે કે દરબારગઢની મહિલાઓ જ્યારે માફામાં બેસીને બહારગામ જતી હતી ત્યારે ઘેરી લીધેલી પણ અંદર પોતાના જ પરિવારની મહિલાઓ છે તેવું જાણ્યું ત્યારે તેમને માન-સન્માન સાથે સામા ગામે પહોંચતી કરી દીધી હતી, દરબાર સાથે બદલો લેવાની આ ઉત્તમ તક હતી. મહિલાઓને કિડનેપ કરીને પોતાની વાત મનાવી શકાય તેમ હતું પણ તેણે તેવું ન કર્યું. આ દાનો દુશ્મન છે. તેને તેનો દુશ્મન પણ માનથી જુએ છે.

કોઈની પણ સાથે દુશ્મનાવટ ન થાય તે સર્વોત્તમ વાત છે. પણ કદાચ થઈ ગઈ હોય તો દુશ્મનના વટને પણ દીપાવી શકાય તેવાં આચરણો કરનારને દાનો દુશ્મન કહેવાય છે.

જીવનમાં નાની-મોટી શત્રુતા તો કદાચ થવાની જ પણ શત્રુતાના સંબંધોમાં અત્યંત ઉચ્ચતા અને અત્યંત હીનતા એમ બન્ને રાખી શકાય છે. શિવાજી મહારાજ જ્યારે કોઈ મોગલ કિલ્લો જીતતા ત્યારે મસ્જિદ અને કુરાનનું પૂરેપૂરું માન જાળવતા. બીજી તરફ મોગલોના વિજયમાં મંદિરો-મૂર્તિઓ વગેરેની તોડફોડ થતી. બન્ને વચ્ચે આ જ ફરક હતો.

જીવનમાં શત્રુઓ પણ કદાચ કોઈ ને કોઈ સમયે સંબંધો સુધારીને મિત્ર બનતા હોય છે. પણ ત્યારે પેલો હલકટ શત્રુ આંખ મેળવી શકતો નથી. તેની હલકટવૃત્તિથી તેણે એવાં એવાં ખરાબ કાર્યો કર્યા હોય છે કે તેનું માથું ગરદનથી ઝૂકી જાય છે. બીજી તરફ પેલો દાનો દુશ્મન ગૌરવભરે ઊંચી ગરદને બેસી શકે છે. કારણ કે તેણે એવું કોઈ પણ હલકું કાર્ય કર્યું નથી હોતું.

લોકશાહીમાં પક્ષ અને વિપક્ષ તો હોય જ, વિપક્ષ એટલે સહાયક પક્ષ, સાવધાની કરાવનારો પક્ષ, પણ હવે તે શત્રુપક્ષ બની ગયો છે અથવા બનાવી દેવાયો છે. ખોટી વાતનો તો વિરોધ કરવો જ જોઈએ પણ હવે તો સારી વાતોનો પણ વિરોધ થવા લાગ્યો છે. એક પક્ષ જે કાંઈ બોલે કે આચરે તેનો બીજા પક્ષે હુડદંગ મચાવીને વિરોધ કરવાનો. આ સ્વસ્થ લોકશાહીનું ચિહ્ન ન કહેવાય. લોકશાહીમાં પણ હલકટ વિરોધપક્ષ, ડંખીલો વિરોધપક્ષ, સામાન્ય વિરોધપક્ષ અને દાનો વિરોધપક્ષ હોઈ શકે છે. જ્યાં દાનો વિરોધપક્ષ હશે ત્યાં જ સાચી લોકશાહી હશે. પક્ષ અને વિપક્ષ બન્ને હલકટ કક્ષાના હશે ત્યાં લોકશાહી પણ હલકટ કક્ષાની થઈ જશે.

ધારાસભા કે લોકસભા સુધી પહોંચનારા સભ્યો જો હલકટ હશે તો સદનોનું સ્તર અત્યંત નિમ્ન થઈ જશે. બધાં સદનોમાં પહોંચનારો વર્ગ જો ઉન્નત કક્ષાનો હશે તો જ તેની ગરિમા સાચવી શકાશે. બિહારના બાહુબલિઓ ભેગા થઈને લોકશાહી બચાવી ન શકે. જ્યાં સડો પેઠો છે ત્યાં જ દવા કરવી જોઈએ. શત્રુતાપૂર્ણ સંબંધોમાં ઉચ્ચ આદર્શોનું પાલન કરનારા ઘણા લોકો મળી આવે છે. રામ-રાવણની ઘોર શત્રુતા છે, પણ સીતાજીને અશોકવાટિકામાં રાખનાર રાવણે કદી જબરદસ્તી તેમનો સ્પર્શ નથી કર્યો. તે ધારત તો ઘણું ઘણું કરી શક્યો હોત પણ તેણે દાના દુશ્મન તરીકેનું વ્યક્તિત્વ સાચવી રાખ્યું છે. કેટલાક લોકો એવો બચાવ કરે છે કે સીતાજીનો સ્પર્શ કરે તો તે બળીને ખાખ થઈ જવાનો તેને શાપ હતો તેથી સ્પર્શ ન કર્યો. જો આ વાત સાચી હોય તો સીતાહરણ વખતે તે કેમ ન બળી ગયો? તે વખતે તો સ્પર્શ કર્યો હતો. બીજું, માનો કે તેને શાપ હતો, પણ બીજાને તો ન હતો ને? જો માણસ નીચી કક્ષાનો હોય તો પોતે જે નથી કરી શકતો તે બીજા કોઈના દ્વારા પણ કરાવી શકે છે. છેક મૃત્યુ પર્યંત તેણે સીતાજીની પૂરેપૂરી મર્યાદા સાચવી છે. એટલે એમ કહી શકાય કે તે દાનો દુશ્મન હતો. કથાકારોએ માત્ર તેના રાક્ષસીપક્ષની જ કથા કરવાની ચાલુ રાખી છે. તેના ઉદાત્ત પક્ષને પણ ન્યાય આપવો જોઈએ. સંસ્કૃતમાં એક સૂક્ત છે. “મરણાન્તાનિ હિ વૈરાણિ” અર્થાત્ મૃત્યુ થતાં જ વૈર સમાપ્ત કરી દેવું જોઈએ. શબની સાથે વેર ન હોય. સ્મશાનયાત્રા તો શત્રુની હોય તો પણ તેમાં જવાનું.”

બની શકે તો મરતાં પહેલાં (જો ભાન રહે તો) પોતાના બધા શત્રુઓને ક્ષમા આપીને મરવું. વંશપરંપરામાં વેરનું વાવેતર ન કરવું. શત્રુઓને બોલાવીને ક્ષમા માગવી. જો પોતે ચાલી શકે તેવો હોય તો સામા પગલે ચાલીને ક્ષમા માગવી. ઇગ્ગો છોડવો. શાન્તિ થશે અને શાન્તિ સ્થપાશે.

* * *